ननु अभिव्यञ्जकानामप्यभिव्यक्तिदर्शनादेवाऽनुमानं युक्तं शक्तेः। न कार्यपक्षे प्रतिपक्षतया सम्भवति। को वा विशेषः? प्रसिद्धेषु कारणेषु दर्शनात्, अभिव्यञ्जकेषु चाऽदर्शनात्। दृष्टानुगुणं चाऽनुमानम्, न दृष्टविरोधि।

नन्वेकविषयत्वे विरोधः; विषयान्तरे तु विरोधकथा विरुद्धैव। सत्यम्; विषयान्तरतैवाऽत्र दुर्वचा। न दुर्वचा। श्रोत्रमाकाशमित्यभ्युपगमात्; अभिन्नं चाऽऽकाशम्; सर्वशब्दाश्च श्रोत्रविषयाः; तस्मादेकविषयत्वम्; विषयैक्याच्च दृष्टविरोधः। किमिदं प्रलप्यते? तदिदमापतितम्—कर्णे स्पृष्टः कटिं चालयती-

---

कार्यं दृश्यते, तदेव क्रियत इति युक्तम्।

नन्वभिव्यञ्जकानामप्यभिव्यक्तिदर्शनादेवाऽनुमानं युक्तं शक्तेः। यथा कार्यविशेषदर्शनात् कारणानां विशिष्टविषयशक्त्यनुमानम्, तथाऽभिव्यञ्जकानामपि विशिष्टशब्दाभिव्यक्तिदर्शनात् भवत्येव विशिष्टशक्त्यनुमानम्। पूर्वपक्षी ब्रूते—न कार्यपक्षे प्रतिपक्षतया संभवति। सति कार्यतया विशिष्टशब्दोपलब्धावनुपपन्नायां न शक्यते भिन्नव्यञ्जकत्वेऽपि विशिष्टविषयशक्त्यनुमानम्। को वा विशेषः? कार्यत्वाभिव्यक्तिपक्षयोरित्यर्थः। विशेषमाह—प्रसिद्धेषु कारणेषु बीजादिषु दर्शनाद्विशेषविषयायाः शक्तेः, प्रसिद्धेषु चाऽभिव्यञ्जकेषु प्रदीपादिष्व दर्शनात्। दृष्टानुगुणं चाऽनुमानं न्याय्यं न दृष्टविरोधि।

नन्वेकविषयत्वे विरोधः। अस्याऽर्थः—यद्येक एव दीपादीनां संयोगविभागानां चाऽभिव्यङ्ग्यो विषयः स्यात्, तदा विशिष्टविषयाभिव्यक्त्यनुमानं दृष्टविरोधि स्यात्। विषयान्तरे तु विरोधकथा विरुद्धैव। दीपादीनां हि रूपं विषयः; संयोगविभागानां तु शब्द इति विषयभेदे सति न दृष्टविरोधोऽस्तीति। एवमभिप्रायमबुद्ध्वा ब्रवीति—सत्यम्; विषयान्तरतैवाऽत्र दुर्वचा। शब्दस्य विषयमाकाशं गृहीत्वेदमुच्यते। स्वाभिप्रायेणाऽऽह—न दुर्वचेति। पुनरप्याशयमबुद्ध्वैकविषयतामाह—श्रोत्रमाकाशमित्यभ्युपगमात्; अभिन्नं चाऽऽकाशम्; सर्वशब्दाश्च श्रोत्रविषयाः; तस्मादेकविषयत्वम्; विषयैक्याच्च दृष्टविरोधः। न हि समानविषयाणां रूपादीनां भेदेन दीपादिभिरभिव्यक्तिः। इदानीं स्वाभिप्रायं विवृण्वन्नेकग्रन्थेनाऽऽह—किमिदं प्रलप्यते? तदिदमापतितम्—कर्णे स्पृष्टः कटिं चालयतीति। अभिव्यक्तेर्विषयो निरूप्यते, न पुनः शब्दस्य; अन्यश्चाऽयं प्रदीपा-

ति; अभिव्यक्तेर्विषयो निरूप्यते, न पुनः शब्दस्य; अन्यश्चाऽयं प्रदीपादिविषयाद्विषयः । तस्मात् प्रदीपादिविरोधाच्छब्देऽभिव्यञ्जकानुमानविरोधो न शक्यते वक्तुमित्युक्तम् । तस्मात्तद्ग्रहणनिबन्धनमनुमानं दुर्निवारम् । अतोऽदर्शनमिदानीमनैकान्तिकमित्युक्तम् ।

ननु च श्रोत्रविषयेयमभिव्यक्तिः, न शब्दविषया । 'अभिव्यक्तं हि श्रोत्रं शब्दं गृह्णाति' इत्येतावदभिव्यञ्जके शक्यमनुमानम् , न पुनः 'अमुं शब्दम् , अमुं न'(१) इत्यसंस्पर्शादभिव्यञ्जकानाम् । अयमेव च राद्धान्तः । स चाऽयमनुमानविरोधीत्युक्तम् । सत्यम् ;

दिविषयाद्विषयः । तेन प्रदीपादिभिः सर्वमभिव्यज्यते ; संयोगविभागैस्तु कश्चिदेव शब्द इति । तस्मात् प्रदीपादिविरोधाच्छब्देऽभिव्यञ्जकानुमानविरोधो न शक्यते वक्तुमित्युक्तम् । शब्दे यदभिव्यञ्जकानुमानम् , न तस्य दृष्टविरोधः शक्यते वक्तुम् । तस्मात् तद्ग्रहणनिबन्धनमनुमानं दुर्निवारम् । शब्दप्रत्यभिज्ञया तद्ग्रहणे सति यदनुमानमभिव्यञ्जकस्य नियतशक्तिविषयम् , तद् दुर्निवारम् । अतोऽदर्शनमिदानीमनैकान्तिकमित्युक्तम् । नाऽसत्त्वेनैवाऽदर्शनम् , किन्तु अनभिव्यक्तावपि घटत एवेति ।

पूर्वपक्षी ब्रूते—ननु च श्रोत्रविषयेयमभिव्यक्तिः, न शब्दविषया । शब्दविषयत्वे शब्दस्याऽभिव्यक्तस्य सर्वपुरुषैः श्रवणापत्तेः । ततः किमित्यत्राऽऽह—अभिव्यक्तं हि श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीत्येतावदभिव्यञ्जके शक्यमनुमानम् ; न पुनरमुं शब्दममुं नेति असंस्पर्शादभिव्यञ्जकानाम् । श्रोत्रस्याऽभिव्यक्तिर्न कार्यविशेषनिष्ठा, किन्तु स्वरूपमात्रेणैव ; ततश्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् शृणुयादिति । यथोक्तम्—

(२)"सकृच्च संस्कृतं श्रोत्रं सर्वशब्दान् प्रकाशयेत् ।
घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं न हि न बुध्यते" ॥ इति ॥

अयमेव भवतां मीमांसकानां राद्धान्तः, यदुत श्रोत्रसंस्कार इति । स चाऽयमनुमानविरोधीत्युक्तम् । यदीन्द्रियमभिव्यक्तं तत्सर्वानेव विषयान् विषयप्राप्तान् गृह्णीयात् यथोन्मीलितं चक्षुः । तत्र यदि श्रोत्रमभिव्यज्येत संयोगविभागैः, ततः सर्वशब्दोपलब्धिः प्रसज्येत ; न चाऽसावस्ति । तस्मादसत्यामभिव्यक्तौ कृतिरेव शब्दस्याऽवशिष्यत इति किमत्र तद्ग्रहणं करिष्यति ? तद्ग्रहणेऽपि नाऽभिव्यञ्जकत्वकल्पना लभ्यत इति

---

१. संस्पर्शादिति क. पु.   २. श्लो. वा अ. १. पा. १. अ. ६. श्लो. ६०

प्रसिद्धानुमानबाधनमयुक्तम् । प्रसिद्धप्रत्यक्षबाधनमप्ययुक्तमेव । सप्रत्यभिज्ञं च प्रत्यक्षमात्मनि सामान्यादिषु च स्थितम् । (१)उभयोरबाध्यत्वे सति कस्यचिदर्थस्याऽसिद्धेरेकस्य बाधनम्; अनुमानात् प्रत्यक्षं बलीय इति नैयायिकाः ।

ननु च प्रत्यक्षं भ्रमभाक् । अनुमानेऽपि भ्रान्तिरविशिष्टा । न ब्रूमः—अनुमानेऽपि भ्रान्तिर्नाऽस्तीति; किन्त्वत्र भेदाग्रहणात्तद्बुद्धिरतस्मिन्नपि भवति । सम्भावितभ्रममिति प्रत्यक्षमेव दुर्बलं मन्यामहे । अनयैव प्रकटिताप्रकटितभ्रमकारणतयोक्तं न्यायविद्भिः "भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीयः" इति । किं निर्ज्ञातकारणदुष्टतैवाऽत्रोपन्यस्ता ? किं जातम्,

---

परमत्र तद्ग्रहणमेव भ्रमः, ज्वालादिवत्; न पुनः प्रसिद्धानुमानबाधनं युक्तम् । सत्यं प्रसिद्धानुमानबाधनमयुक्तम्; प्रसिद्धप्रत्यक्षबाधनमप्ययुक्तमेव । ननु च प्रत्यभिज्ञा न प्रत्यक्षतया सिध्यति, अनिन्द्रियजत्वात्; इन्द्रियं हि सन्निहित एव विषये ज्ञानं जनयति; प्रत्यभिज्ञया च देशान्तरकालान्तरावस्थान्तरविशिष्टवस्तुग्रहणम्, न पुनः सन्निहितदेशकालतया वर्तमानावस्थायोगितया वा; अत इन्द्रियेणाऽर्थमनुभूतवतः पश्चादिदमिन्द्रियविज्ञानजन्यं विकल्पमात्रमुपपद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह–सप्रत्यभिज्ञं च प्रत्यक्षमात्मनि सामान्यादिषु च स्थितम् । यद्यप्येतदिन्द्रियमेकं न लक्षयितुमलम्, तथाऽपि पूर्वानुभवभावितभावनानुभावेन जनयिष्यत इति नाऽनुपपन्नं किञ्चित् । एकग्रन्थेनाऽऽह–उभयोरबाध्यत्वे सति कस्यचिदर्थस्याऽसिद्धेः कार्यस्याऽभिव्यञ्जकस्य चाऽसिद्धेरेकस्य बाधनं युक्तम्; तत्राऽपि अनुमानात् प्रत्यक्षं बलीय इति नैयायिकाः । तेन प्रत्यभिज्ञाबलेनाऽभिव्यञ्जकवैधर्म्यानुमानं बाध्यत इति ।

ननु च प्रत्यक्षं भ्रमभाक् । अतः कथं बलीय इति । अनुमानेऽपि भ्रान्तिरविशिष्टा । अनुमानेऽपि भ्रान्तिविशेषमाह–न ब्रूमः अनुमाने भ्रान्तिर्नाऽस्तीति; किन्त्वत्र भेदाग्रहणात्तद्बुद्धिरतस्मिन्नपि भवति । ज्वालादिवदिति । संभावितभ्रममिति प्रत्यक्षमेव दुर्बलमिति मन्यामहे । अनयैव प्रकटिताप्रकटितभ्रमकारणतयोक्तं न्यायविद्भिः—"भवति वै प्रत्यक्षादप्यनुमानं बलीयः" इति । इदानीं राद्धान्तच्छायया पृच्छति—किं निर्ज्ञातकारणदुष्टतैवाऽत्रोपन्यस्ता ? निर्ज्ञाता

---

१. उभयोर्बाध्यत्वे इति क. पु.

यद्युपन्यस्ता ? ननु च विपर्ययाभावात् नैवाऽस्तितयोपन्यसितुं शक्यते । किं विपर्यय एव मिथ्यात्वे हेतुः ? कारणदोषोऽप्यसमीचीनहेतुतयोपन्यस्त एव ।

ननु च कारणदोषः प्रयत्नेनोपलभ्यमानतयोक्तः । कोऽयं प्रयत्नो नाम, योऽसावत्र नाऽस्तीत्युच्यते ? अयमेवाऽसौ प्रयत्नः—अन्यत्र विपर्ययात् कारणदोषं विज्ञाय तद्भावभावितयैव 'एतत्कृतोऽयं विपर्ययः' इति तमन्यत्र विजानाति; ज्ञाते च तस्मिन् असत्यपि विपर्यये 'भ्रान्तमिदम्' इत्यध्यवस्यति । किमत्रैवंभूतमस्ति ? बाढमस्ति भेदाग्रहणम्; भेदाग्रहणनिबन्धन एव शुक्तिकादिषु रजतभ्रमः । एवमत्राऽपि भेदाग्रहणनिबन्धन एव ज्वा-

---

चाऽसौ कारणदुष्टता चेति । पूर्वपक्ष्याह—किं जातं यद्युपन्यस्ता ? यज्जातं तदाऽऽह—ननु च विपर्ययाभावान्नैवाऽस्तितयोपन्यसितुं शक्यते । न हि साक्षात् भेदज्ञानं शब्दे विद्यते, येन विपर्ययो भवेत् । पूर्वपक्षी पृच्छति—किं विपर्यय एव मिथ्यात्वे हेतुः ? एकग्रन्थेनाऽऽह—यावता कारणदोषोऽप्यसमीचीनहेतुतयोपन्यस्त एव । तेन विपर्ययाभावेऽपि कारणदोषान्मिथ्यात्वं भवति ।

ननु च कारणदोषः प्रयत्नेनोपलभ्यमानतयोक्तः । पूर्वपक्ष्याह—कोऽयं प्रयत्नो नाम, योऽसावत्र नाऽस्तीत्युच्यते ? अयमेवाऽसौ प्रयत्नः—अन्यत्र विपर्ययात्कारणदोषं विज्ञाय तद्भावभावितयैव 'एतत्कृतोऽयं विपर्ययः' इति तमन्यत्र विजानाति; ज्ञाते च तस्मिन्नसत्यपि विपर्यये 'भ्रान्तमिदम्' इत्यध्यवस्यति । किमत्रैवभूतमस्ति ? इत्येकग्रन्थः । बाधकप्रत्यये हि जाते मिथ्याभावेऽवगते सति किं निबन्धनमिदं मिथ्यात्वमिति जिज्ञासमानः कारणदोषतद्भावभावितया तस्यैव तत्र कारणतां निश्चिनोति ; निश्चिते च तस्मिन् यत्राऽपि बाधकप्रत्ययो नाऽस्ति, तत्राऽपि मिथ्यात्वहेतुकारणदोषज्ञानेन मिथ्यात्वमध्यवस्यति ; तदेवंविधं किमत्राऽस्ति ? यावता नाऽस्त्येव, बाधकस्य कदाचिदप्यदर्शनादिति । पूर्वपक्ष्याह—बाढमतिशयेनाऽस्ति भेदाग्रहणम् ; भेदाग्रहणनिबन्धन एव शुक्तिकादिषु रजतभ्रमः; एवमत्राऽपि भेदाग्रहणनिबन्धन एव ज्वालादिष्विव तद्भ्रमः । शुक्तिकारजतादिषु साक्षाद्बाधकोदये सति भेदाग्रहणस्य मिथ्यात्वहेतुभावेऽवगते शब्दे बाधकाभावेऽपि भेदाग्रहणनिबन्धनस्तद्ग्रहो भवि-

लादिष्विव तद्भ्रमः । तस्मात् सुष्ठूक्तम्—शब्द एव तद्ग्रहणं भ्रान्तिः इति । यस्य तावद्विपरीताकारमर्थे ज्ञानमुत्पद्यते कदाचित्, तस्य युक्तं वक्तुम् 'विपर्ययाभावान्नाऽयं भ्रमः' इति । यस्य पुनरग्रहणनिबन्धन एव विपर्ययः, तस्य पुनः का शक्तिर्वक्तुमनुमानविरोधे सति ज्वालादिवैषम्यम् ?

ननु चाऽग्रहणमपि पुनर्ग्रहणादवसीयते । न चाऽत्र कस्यांचिदवस्थायां भेदस्य ग्रहणमस्ति सौगन्धिकस्फटिकयोरिव । ज्वालादिषु कथम् ? अनुमानाद्भेदावगतिरिति चेत्, तत्तुल्यमत्राऽपि । तस्माच्छब्दविषयं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमाशापाशमात्रं मीमांसकानाम्।

यदप्युक्तमन्यैः—तुल्येऽपि संस्कार्ये संस्कारभेदात् कार्यान्यत्वमुपलभ्यत इति, यथा-मण्डूकवसयाक्ताक्षा वंशानुरगानिव

श्यतीति । तस्मात् सुष्ठूक्तं शब्द एव तद्ग्रहणं भ्रान्तिरिति । **पूर्वपक्ष्येवाऽऽह**–यस्य तावद्विपरीताकारमर्थे ज्ञानमुत्पद्यते कदाचित्, तस्य युक्तं वक्तुम् 'विपर्ययाभावान्नाऽयं भ्रमः' इति । **विपरीतख्यातिपक्षे गृहीतमेव केवलं नाऽस्तीति ख्यापनीयम्; तत्र विपरीताकारपरिच्छिन्ने वस्तुन्यनुमानं न क्रमत इति प्रत्यक्षान्तरेण यदि मिथ्यात्वं स्यात्, स्यादपि** । यस्य पुनरग्रहणनिबन्धन एव विपर्ययः, तस्य पुनः का शक्तिर्वक्तुमनुमानविरोधे सति ज्वालादिवैषम्यम् ? **न हि तस्य मते गृहीतस्य मिथ्यात्वं ख्याप्यते, किं त्वगृहीतभेदो गृह्यत इत्यविरोधेनाऽनुमानमुत्पद्यत एव यथा ज्वालादिष्विति ।**

ननु चाऽग्रहणमपि पुनर्ग्रहणादवसीयते । न चाऽत्र कस्यांचिदवस्थायां भेदस्य ग्रहणमस्ति सौगन्धिकस्फटिकयोरिव । **उपरागोपधानेन स्फटिकः पद्मरागविशेषात्सौगन्धिकाद्भेदेन न गृह्यते, उपरागापगमे तु गृह्यते; तथेह नाऽस्ति; तस्मात्कथं भेदाग्रहणमेतदिति कल्प्यते ? पूर्वपक्ष्याह**–ज्वालादिषु कथम् ? **तत्राऽपि भेदग्रहः प्रत्यक्षेण नास्तीत्यर्थः** । अनुमानाद्भेदावगतिरिति चेत्, **तुल्यमत्रानुमानानामित्युक्तम् । उपसंहरति**— तस्माच्छब्दविषयं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमाशापाशमात्रं मीमांसकानामिति ।

यदप्युक्तमन्यैः—तुल्येऽपि संस्कार्ये संस्कारभेदात् कार्यान्यत्वमुपलभ्यत इति यथा मण्डूकवसयाक्ताक्षा वंशानुरगानिव पश्यन्तीति । **अनेनेदमुक्तम्—यद्यप्येकमेव श्रोत्रं संस्कार्यम्, तथाऽपि संस्कारभेदात् कदाचित्किञ्चिदेव शब्दं वि**

पश्यन्ति इति, तदिदमाकाशविजृम्भितम् ; संस्कारो हि नाम स भवति, यः स्वकार्ये शक्तिमुपजनयति ; न चैतदिन्द्रियस्य कार्यम्, यदिदमयथार्थग्रहणम् ; अग्रहणनिबन्धनमेव तदिति प्रतिपादितम् । तस्मादभेदेऽपि संस्कार्यस्य संस्कारान्यत्वेन कार्यान्यत्वं ज्ञापके न विद्यत इत्यन्यत् किञ्चिदुपदर्शनीयम् । यच्च—खड्गदर्पणादिष्वन्यथाऽभिव्यज्यते मुखमिति, किमुक्तं भवति ? ग्राह्योऽयमुपरागो दृष्टः ; युक्तश्च, अभिव्यञ्जकस्याऽपि विषयापत्तेः ; इह पुनः श्रोत्रमग्राह्यम्, संयोगविभागावपि । अत इदमप्याकाशविजृम्भितमेव । तस्मात् 'शब्दो नित्यः' इति श्रद्धयैव प्रतिपत्तव्यम्, शब्दात्मकत्वाद्वेदस्य वेदनिन्दा मा भूदिति । पठितं च धर्मशास्त्रकारैः—"स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः"

थयप्राप्तं ग्रहीष्यति ; यथैकमेव चक्षुर्मण्डूकवसाञ्जनलक्षणसंस्कारभेदात् किञ्चिदेव रूपं गृह्णातीति । दूषयति—तदप्याशापाशविजृम्भितम् ; संस्कारो हि नाम स भवति, यः स्वकार्ये शक्तिमुपजनयति ; न चैतदिन्द्रियस्य कार्यम्, यदिदमयथार्थग्रहणम् ; अग्रहणमेव तदिति प्रतिपादितम् । न मण्डूकवसाञ्जनं नेत्रसंस्कारः, किन्तु शक्तिप्रतिबन्धकमेव ; अत एव वंशाकारस्याऽप्रतीतिः, उरगाकारस्य स्मरणमिति स्मृतिप्रमोषे दर्शितम् । तस्मादभेदेऽपि संस्कार्यस्य संस्कारान्यत्वेन कार्यान्यत्वं क्वचिदपि ज्ञापके न विद्यत इत्यन्यत् किंचिदुदाहरणमुपदर्शनीयम् । न च तच्छक्यते । यच्च खड्गदर्पणादिष्वन्यथाऽभिव्यज्यते मुखमिति, किमुक्तं भवति अभिव्यञ्जकभेदात् किं भेदेन प्रतीयते, यथा दर्पणेऽभिव्यञ्जकेऽन्यद्रूपं मुखस्य दृश्यते, खड्गे चाऽन्यदिति ? दूषयति—ग्राह्योऽयमुपरागो दृष्टः । अस्याऽर्थः—तत्राऽपि न व्यञ्जकभेदेन ग्रहणम्, किन्त्वेकमेव मुखं गृह्यते; ग्राह्यं त्वभिव्यञ्जकभूतदर्पणाद्यनुरक्तमिति तद्दर्शनाऽन्यदिव भाति । युक्तश्चाऽयमुपरागः, अभिव्यञ्जकस्याऽपि विषयत्वात् ; इह पुनः श्रोत्रमग्राह्यम्, येन तदनुरागेण प्रतीतिः स्यात् ; संयोगविभागावप्यग्राह्यौ ; तेन तद्दर्शनाऽपि भेदप्रतीतिर्नाऽस्ति । अत इदमप्याशापाशविजृम्भितमेव । तस्माच्छब्दो नित्य इति श्रद्धयैव प्रमाणशून्यतया प्रतिपत्तव्यम् । कस्माच्छ्रद्धयैव प्रतिपत्तव्यमित्याशङ्कयाऽऽह—शब्दात्मकत्वाद्वेदस्य वेदनिन्दा मा भूदिति । शब्देऽनित्ये शब्दात्मको वेदोऽप्यनित्य इत्यङ्गीकरणीयम् । अनित्यत्वनिन्दायां दोषमाह—पठितं च धर्मशास्त्रकारैः—"स साधुभिर्बहिष्कार्यो

इति । तस्मादनिदंप्रथमतैवाऽत्र शरणम् ; न पुनः शब्दनित्यतापूर्वकमनपेक्षत्वं शक्यते युक्तितो वक्तुम् । कल्प्यतां रागादिविनिर्मुक्तमप्रतिहतज्ञानं करुणाविष्टचेतसं भगवन्तं कञ्चन मुनिवरम् ; आश्रीयतां वा सुरगुरोर्दर्शनम्- व्यवहारमात्रमेवेदं वेदत्रयाभिहितं पश्यामः । प्राज्ञैर्लोकयात्रासिध्यर्थं सुप्रतिबन्धमनुपालयमानमिति । इदमेव युक्तं मन्यामहे ; न हि दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या ।

नास्तिको वेदनिन्दकः" इति । यत एव नित्यता शब्दस्य वक्तुं न शक्यते, तस्मादनिदंप्रथमतैवाऽत्र वेदव्यवहारे शरणम् ; अपरिभावितनत्त्वैरपरान् व्यवहरतो दृष्ट्वा वेदस्य व्यवहारः प्रवर्त्यते ; तैरप्यपरव्यवहारदर्शनात् तैरप्येवमिति अयं प्रथम इति नाऽस्ति, अनादित्वात् संसारस्य । न पुनः शब्दनित्यतापूर्वकं वेदस्य प्रामाण्येऽनपेक्षत्वं शक्यते युक्तितो वक्तुम् । यदि पुनरन्धपरम्परातुल्यत्वादनिदंप्रथमतया लोको न व्यवहरति तर्हि लोकः कल्प्यतां वा रागादिविनिर्मुक्तमाशयदोषरहितं यथादृष्टार्थवादिनं रागादिविनिर्मुक्तत्वेऽप्युपदेशासिद्धये करुणाविष्टचेतसं रागादिविरहेऽपि करुणया रागादिव्यतिरिक्तया परहितबुद्ध्या स्वार्थनिरपेक्षयाऽविष्टचित्तत्वात् परेभ्य उपदेशस्य दातारमप्रतिहतज्ञानं भगवन्तं कञ्चन मुनिवरं धर्मातिशयसम्पन्नं धर्मबलेनैवाऽप्रतिहतज्ञानम् । यथाहुः- "आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः" इति । यावद्ध्येवंविधः पुरुषो लोकैर्न कल्पितः, तावत्तद्वचनभूताद्वेदादर्थनिश्चयपूर्वको व्यवहारो लोकस्य न सिध्यति । कल्प्यतामिति ण्यन्ताद्द्वितीयो णिच्; लोकः कल्पयंस्त्वया वेदव्यवहारसमर्थनवादिना प्रयुज्यतामिति । अथ वेदार्थस्य सकलप्रमाणाविषयत्वात्तद्विधं पुरुषं लोकः कल्पयितुं न शक्नोति, तदा-आश्रीयतां वा सुरगुरोर्दर्शनम् । संव्यवहारमेवेदमदृष्टप्रयोजनरहितं वेदत्रयाभिहितमर्थं प्राज्ञैर्लोकयात्रासिध्यर्थं स्वकीयां भोजनशयनादिलोकयात्रां साधयितुं सुप्रतिबन्धं सुप्रयुक्तं डम्भात्मकमनुपालयमानं पश्याम इति यदाहुः—

(१)"अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं (पुण्ड्रं) भस्मगुण्ठनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः" ॥ इति ॥

इदमेव सुरगुरोर्दर्शनं युक्तं मन्यामहे ; न हि दृष्टे लोकयात्रासिध्यर्थत्वे सत्यदृष्टकल्पना न्याय्या ; तेन यदिदमुच्यते—यद्ययमप्रमाणभूतः पौरुषेय एव वेदः, किमिति त्रैवर्णिकानां महतां महता प्रयत्नेन वेदा-

१. श्लोकोऽयं सर्वसदर्शनसङ्ग्रहे आभाणकत्वेनोदाहृतो माधवाचार्यैः ॥

दृष्टश्चाऽयमर्थः—यत् प्राज्ञैः ऋजव उपजीव्यन्त इति । तथा च सिद्धमागमवादिनामपि हेतुदर्शनादप्रामाण्यम्—"यूपहस्तिनो दानमाचरन्ती"(१)त्येवमादिषु । कर्तव्यो वा सप्रत्यभिज्ञस्य प्रत्यक्षस्य शब्दो विषय इति यत्नः । कथं पुनर्ज्वालादेरिवाऽनुमानाच्छक्यतेऽन्यत्वमवगन्तुम् ? ननु चाऽनुमानादित्युक्तम् । किं तदनुमानम् ? अनभिव्यञ्जकवैषम्यम् । नन्वभिव्यञ्जकानामनेकविषया शक्तिर्दृष्टा । ननु चेदमभिव्यञ्जकविषयमनुमानम् ; कथमन्यविषयमनुमानमन्यविषयस्याऽवच्छित्तौ हेतुः ? श्रोत्रस्य ह्यभिव्यञ्जकसंस्कारं निरुणद्धि, न पुनः शब्दस्याऽन्यत्वमवगमयति ।

ध्ययनधारणतदर्थानुष्ठानलक्षणो व्यवहार इति, तदन्यथासिद्धं कृतम्; ऋजुभ्यो डम्भेन जीविकालाभेन प्रयासस्याऽर्थवत्त्वात् । दृष्टश्चाऽयमर्थः—यत् प्राज्ञैः ऋजव उपजीव्यन्त इति । तथा च सिद्धमागमवादिनामपि हेतुदर्शनादप्रामाण्यम् "यूपहस्तिनो दानमाचरन्ती"त्येवमादिषु । अस्याऽर्थः—येऽप्यागमं प्रमाणमिच्छन्ति, तेऽपि "यूपहस्तिनो दानमाचरन्ती"त्येवमादिषु ऋत्विग्गतलोभलक्षणहेतुदर्शनादप्रामाण्यमाहुः । तथा हि—केनचिद्दृत्विजा लोभिष्ठेन श्रद्धाप्रधानो यजमानः कश्चिद्यूपहस्तिदानं कारितः; तद्दर्शनादेषा स्मृतिः कृता—इत्याचारहेतुदर्शनात् द्वयोरपि स्मृत्याचारयोरप्रामाण्यम्; एवमत्राऽपि जीविकालोभलक्षणहेतुदर्शनादाचारस्य न प्रामाण्यमिति । अथैतन्नेष्टम्, तदा कर्तव्यो वा सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षस्य शब्दो विषय इति यत्नः । संप्रति समाधाताऽऽह—कथं पुनर्ज्वालादेरिवाऽनुमानाच्छक्यतेऽन्यत्वमवगन्तुम् ? यथा ज्वालादेरनुमानादन्यत्वं शक्यतेऽवगन्तुम्, तथा कथं शब्दस्याऽन्यत्वं शक्यतेऽवगन्तुम् । आक्षेप्ताऽऽह—ननु चाऽनुमानादित्युक्तम् । समाधाताऽऽह—किं तदनुमानमिति । आक्षेप्ताऽऽह—नन्वभिव्यञ्जकानामनेकविषया शक्तिर्दृष्टेति । येऽभिव्यञ्जकास्तेषामनेकविषया शक्तिः, यथा दीपस्य; अभिव्यञ्जकौ च संयोगविभागौ भवत इति । समाधाताऽऽह—ननु चेदमभिव्यञ्जकविषयमनुमानम् । अनेकविषयाभिव्यक्तिसाधकम् । एकग्रन्थेनाह—कथमन्यविषयमनुमानमन्यविषयस्य शब्दविषयस्याऽन्यत्वस्यावच्छित्तौ हेतुः ? पुनरप्येकग्रन्थेनाऽऽह—श्रोत्रस्य ह्यभिव्यञ्जकसंस्कारं निरुणद्धि । एतदनुमानं 'श्रोत्रमभिव्यञ्जकेन संस्क्रियत' इत्येतन्निराकरोति । न

---

१. त्येवमादिनेति. क. पु.

ननु चोक्तम्—न चेत् संयोगविभागाः श्रोत्रस्य शब्दग्रहणसमर्थं संस्कारमापादयन्ति, शब्दस्योत्पादकाः प्राप्नुयुः; उत्पत्तौ चाऽन्यत्वम्—इति । कथमन्यप्रतिषेधोऽन्यस्योत्पत्तिमवगमयति ? अन्यथा व्यापारानुपपत्तेः । न चेत्संस्कारकाः संस्कुर्युः, किमन्यदतः शब्दोत्पत्तेः ? किं यस्य संस्कारकता नोपपद्यते, तेनोत्पादकेन भवितव्यम् ? न चेदुत्पादकः, निर्व्यापार एव स्यात्; अन्यार्थता च संयोगविभागयोरुपलब्धा । सत्यम्; यदर्थाः, तत्र भवन्तूत्पादकाः संस्कारका वा । परप्रतिपत्त्यर्थता च सिद्धा; तत्तयोर्यादिष्टं तत्परिकल्प्यताम्; विषयान्तरे पुनः सम्बन्धाभावात् किं पुनः शब्दस्याऽन्यत्वमवगमयति ।

आक्षेप्ताह—ननु चोक्तम्, न चेत्संयोगविभागाः श्रोत्रस्य संस्कारं शब्दग्रहणसामर्थ्यमादधति शब्दस्यैवोत्पादकाः प्राप्नुयुः; उत्पत्तौ चाऽऽन्यत्वमिति । यदि संयोगविभागाः श्रोत्रं न संस्कुर्युस्तदा शब्दोत्पादका एव भवेयुः; उत्पत्तौ चाऽन्यत्वमिति । समाधाताऽऽह—कथमन्यप्रतिषेधोऽन्यस्योत्पत्तिमवगमयति ? श्रोत्रसंस्कारस्य प्रतिषेधे कथमन्यस्य शब्दस्योत्पत्तिरित्यर्थः । आक्षेप्ताह—अन्यथा व्यापारानुपपत्तेः । संस्कारकत्वे प्रतिषिद्धे यदि शब्दोत्पादकत्वं न स्यात्, तदा संयोगविभागयोर्व्यापार एव (१)नोपपद्यते । एकदेश्याह—न चेत्संस्कारं कुर्युः, किमन्यदतः शब्दोत्पत्तेः कुर्युः ? समाधाताऽऽह-किं यस्य संस्कारकता नोपपद्यते, तेनोत्पादकेन भवितव्यम् ? आक्षेप्ताह—न चेदुत्पादकः, निर्व्यापार एव स्यात् । भवतु निर्व्यापार इति चेत्तत्राऽऽह-अन्यार्थता च संयोगविभागयोरुपलब्धा । तेन व्यापारोऽङ्गीकर्तव्यः, स च संस्कारकत्वे प्रतिषिद्धे शब्दोत्पत्तिविषय इति । समाधाताऽऽह-सत्यं यदर्थाः, तत्र भवन्तूत्पादकाः संस्कारका वा; न पुनः शब्दे, तदर्थत्वाभावात् । किमर्थता तर्हि संयोगविभागयोरित्यत्राह—परप्रतिपत्त्यर्थता च सिद्धा । परः शब्दं प्रतिपद्यताम्—इत्येतदर्थं संयोगविभागौ वायवीयावारभ्येते । तत्राऽनयोरुत्पादकसंस्कारत्वयोर्यादिष्टं तत्परिकल्प्यताम्; विषयान्तरे शब्दे पुनः सम्बन्धाभावात् किमास्पदं कल्पनायाः ? न हि शब्दस्य संयोगविभागयोश्च कश्चित् सम्बन्धः; प्रतिपत्त्या सह संयोगविभागयोः सम्बन्ध इति यावत् । समाधातोपसंह-

१. नोत्पद्यत इति. क. पु.

मास्पदं कल्पनायाः ? तस्मादन्यत्वे हेतुतां संयोगविभागयोः (१)कथमिव नैयायिका मन्यन्ते ? एवं मन्यन्ते—न चेत् श्रोत्रे कार्यमस्ति, शब्दे कार्यं प्रतिपद्यामहे । किं कार्यतस्तादर्थ्यम् ? ओम् इत्युच्यते । सिद्धं तर्हि कार्यं श्रोत्रे ; न संयोगविभागाः शब्दार्था इति मन्यन्ते शब्दविदः ।

ननु च कार्यदर्शनात् न युक्तं वक्तुं शब्दविदाम् । कार्यदर्शनमेव नाऽस्तीति ब्रुवते, शब्दे तद्ग्रहणात् । किं तर्हि कुर्वन्ति संयोगविभागाः ? श्रोत्रसंस्कारमिति ब्रूमः । ननु चाऽन्यैः

रति—तस्मादन्यत्वे हेतुतां संयोगविभागयोः कथमिव नैयायिका मन्यन्ते ? आक्षेप्ताह—एवं मन्यन्ते—न चेच्छ्रोत्रे कार्यमस्ति, शब्दे कार्यं प्रतिपद्यामहे । अस्याऽर्थः—परप्रतिपत्त्यर्थता तावत्संयोगविभागयोः; किंचित् कुर्वतश्च तादर्थ्यम्, नाऽन्यथा; तत्र सर्वशब्दोपलब्धिप्रसङ्गेन यदा श्रोत्रे कार्यं नाऽस्ति, तदा शब्दे कार्यं विज्ञायते; तत्राऽपि नाऽभिव्यक्तिः कार्यम्, सर्वपुरुषाणां सन्निकृष्टविप्रकृष्टानामपि युगपच्छब्दोपलब्ध्यापत्तेः । तस्मादुत्पत्तिरेव शब्दे कार्यमिति ; समाधाताऽऽह—किं कार्यतस्तादर्थ्यम् ? येनैवं ब्रवीषीति । आक्षेप्ताऽऽह—ओमित्युच्यते । समाधाताऽऽह—सिद्धं तर्हि कार्यं श्रोत्रे; न संयोगविभागाः शब्दार्थाः—इति मन्यन्ते शब्दविदः । शब्दे तद्ग्रहणान्न शब्दार्थता संयोगविभागयोः ।

आक्षेप्ताऽऽह—ननु च कार्यदर्शनान्न युक्तं वक्तुं शब्दविदाम् । संयोगविभागाः शब्दार्था न भवन्तीति । यदा हि श्रोत्रे सकलशब्दोपलब्धिप्रसङ्गेन संस्कारलक्षणं कार्यं नाऽस्ति, तदा पारिशेष्याच्छब्द एव कार्यं विज्ञायत इति कार्यदर्शनाच्छब्दार्था एव संयोगविभागा इत्यर्थः । समाधाताऽऽह—कार्यदर्शनमेव नाऽस्तीति ब्रुवते, शब्दे तद्ग्रहणात् । 'शब्दे कार्यं विज्ञायत—इत्येतदेव नाऽस्ति' इति ब्रुवते शब्दविदः । कुतः ? शब्दे तद्ग्रहणात् 'स एवायं शब्दः' इति शब्दस्य तत्प्रत्ययात् उत्पत्तिस्तावन्न कार्यम्, उत्पत्तौ सत्यामन्यत्वस्याऽवश्यंभावित्वात् ; स इति प्रत्ययविरोधात् ; न च शब्देऽभिव्यक्तिः संभवतीति । उभयवादिसंमतमाक्षेप्ताह—यदि शब्दस्योत्पत्तिं न कुर्वन्ति, किं तर्हि कुर्वन्ति संयोगविभागाः? समाधाताऽऽह—श्रोत्रसंस्कारं कुर्वन्तीति ब्रूमः । आक्षेप्ताऽऽह—ननु चाऽन्यैर्नयनोन्मीलनादिभि·

१. कथमितीति क. पु.

संस्कारैर्वैलक्षण्यमत्र नोपपद्यत इत्युक्तम्। अनुमानात् कार्याभावं मन्यते भवान्; वयं तु प्रत्यक्षादुत्पत्तिं नेच्छामः; प्रत्यक्षानुमानयोश्च प्रत्यक्षं बलीय इति सिद्धम्। ननु चाऽग्रहणं भ्रमहेतुरित्युक्तं ज्वालादीनामिव। इह तु त्वग्रहणमेवाऽसिद्धम्। तत्र कथम्? कार्यानुमानात्। इह पुनस्तदप्याऽपि न सिध्यति; न चाऽसिद्धं

रिन्द्रियसंस्कारकैः समानदेशवर्तिसकलरूपाद्युपलम्भहेतुभिः सहाऽमीषां संयोगविभागानां श्रोत्रसंस्कारकत्वेनाऽभ्युपगतानां प्रतिनियतशब्दोपलम्भहेतुतारूपविलक्षणता नोपपद्यत इत्युक्तम्। समाधत्ताह—अनुमानात् कार्याभावं मन्यते भवान्; वय तु प्रत्यक्षादुत्पत्तिं नेच्छामः; प्रत्यक्षानुमानयोश्च प्रत्यक्षं बलीय इति सिद्धम्। अस्याऽर्थः;-श्रोत्रे कार्यं न भवतीत्यभिव्यञ्जकसामान्यानुमानात् भवान् मन्यते, श्रोत्रे च कार्याभावमनुमानेनाऽवगम्य शब्दे तद्ग्रहणबाधनीमुत्पत्तिं कल्पयति; वयं तु सप्रत्यभिज्ञात् प्रत्यक्षात् शब्दस्यैकतां प्रतिपद्यमाना उत्पत्तिमनिच्छन्तः श्रोत्रसंस्कारमभिव्यञ्जकसामान्यानुमानप्रसक्तसकलोपलम्भबाधेन नियतशब्दविषयं कल्पयामः; एवं च त्वदीयं शब्दोत्पत्त्यनुमानं अनुमानान्तरपूर्वकम्; अस्मदीयं तु प्रत्यक्षपूर्वकं नियतशब्दविषयश्रोत्राभिव्यक्तिकल्पनम्; प्रत्यक्षानुमानयोश्च शीघ्रप्रवृत्ततया प्रत्यक्षं बलीय इति सकलवादिनां सिद्धम्; अनुमाने तु सम्बन्धव्याप्तिग्रहणस्मरणपक्षधर्मताध्यवसानलक्षणा सामग्री बहुतरविलम्बसम्पादनीया; प्रत्यक्षे तु नाऽर्थान्तरपरिग्रहसव्यपेक्षा काचिदस्तीति शीघ्रतरप्रवृत्तानुमानवशेनैव वस्तुनिर्णय इति—युक्तम् तद्ग्रहणे सति नियतविषयाभिव्यक्तिजनकत्वं संयोगविभागयोः। आक्षेप्ताऽऽह—ननु चाऽग्रहणं भ्रमहेतुरित्युक्तं ज्वालादीनामिव। अस्याऽर्थः—यदि तद्ग्रहणमेवेदं सिद्धं स्यात्, तदा तद्बलभाव्यनुमानं बलीयो भवेत्; यावता यथा ज्वालादिषु भिन्नेष्वपि भेदाग्रहणमात्रात्तद्ग्रहणं भ्रमः, तथा अयमपि तद्ग्रहणभ्रम एवेति कथमेतत्पूर्वकमनुमानं बलीय इति। समाधाताऽऽह—इह त्वग्रहणमेवाऽसिद्धम्। नाऽत्र भेदाग्रहणमेतदिति निश्चितम्; तेन प्रतीतिबलात्तद्ग्रह एवायमिति सिद्धमेतत्पूर्वकस्याऽनुमानस्य बलीयस्त्वम्। आक्षेप्ता साम्यापादनाभिप्रायेणाऽऽह—तत्र ज्वालादौ कथमग्रहणासिद्धिरिति। समाधातोत्तरमाह—कार्यानुमानात्। प्रभावितातिलक्षणात् कार्याज्ज्वालादिषु भेदानुमानात् भेदाग्रहणं सिद्धम्; इह तु तदेव कार्यं भेदानुमानहेतुभूतमद्यापि न सिद्धम्। न चाऽसिद्धम् शब्दे भेदाग्रहणासि-

सिद्धौ पर्याप्तम् । प्रत्यक्षं चाऽनपेक्षत्वात् सिद्धम् । अनुमाने वा काऽपेक्षा ? इयमेवाऽपेक्षा—सिद्धेऽनुमाने कार्यम्, कार्ये च सत्यनुमानमिति ; न पुनरेवं प्रत्यक्षं तद्ग्रहणापेक्षम् ; प्रत्यक्षादेव हि तद्ग्रहणम् ।

किञ्च संयोगविभागौ श्रोत्रार्थतयान्यतः प्रसिद्धौ । कुतोऽन्यतः ? उक्तम् "दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति लोकतः । तस्मात् तादर्थ्ये सति यथा सम्भवति तथा कार्यं कल्पनीयम् । न

द्धौ पर्याप्तं भवति । प्रत्यक्षं त्वनपेक्षत्वात् सिद्धम् । आक्षेप्ताऽऽह—अनुमाने वा काऽपेक्षा ? न काचिदपेक्षेत्यर्थः । समाधाताह—इयमेवापेक्षा—सिद्धेऽनुमाने कार्यम् । नाऽत्र प्रभातुल्यं कार्यं प्रत्यक्षसिद्धमस्तीत्यनुमानत एव कार्यमवगन्तव्यम् ; अतः सिद्धेऽनुमाने कार्यं विज्ञेयम् ; कार्ये च सत्यनुमानम् । यदपि तदनुमानम्, तदपि लिङ्गापेक्षमिति तस्य कार्यं लिङ्गं वक्तव्यम् ; अतः कार्ये सत्यनुमानेन प्रवर्तितव्यम् ; अतोऽनुमेयकार्यापेक्षत्वात् सापेक्षमनुमानम् । न च (१)तदनुमेयं कार्यमस्तीति नाऽनुमानात् भेदाग्रहणम् असति भेदाग्रहणे तद्ग्रहणमेतदिति सिध्यति । न पुनरेवं प्रत्यक्षं तद्ग्रहणापेक्षम् । यथाऽनुमानं भेदाग्रहणापेक्षम्, नैवं प्रत्यक्षं तद्ग्रहणापेक्षम् ; प्रत्यक्षादेव हि तद्ग्रहणं सिध्यति । एतदुक्तं भवति—यावद्धि भेदाग्रहणनिबन्धनोऽयं भ्रम इति प्रत्यक्षमन्यथासिद्धं न क्रियते, न तावत्तद्बलप्राप्यनुमानं निरोद्धुं शक्यते; अनिरुद्धे च तस्मिन् शब्दोत्पत्त्यनुमानं नाऽऽत्मानं लभते ; तेन भेदाग्रहणसापेक्षमनुमानम्, प्रत्यक्षं तु न किञ्चिदपेक्षत इति ।

युक्त्यन्तरं चाऽऽह—संयोगविभागौ च श्रोत्रार्थतयाऽन्यतः प्रसिद्धौ । तेन यदर्थतया संयोगविभागौ प्रसिद्धौ तत्रैव संस्कारजनकाविति युक्तम् । कुतोऽन्यतः ? श्रोत्रार्थतया प्रसिद्धौ । उक्तम् "दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति लोकतः । दर्शनस्योच्चारणस्य परार्थत्वात् परप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छ्रोतृगतशब्दप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छ्रोतर्येव कार्यं न्याय्यम् ; तत्र श्रोतरि कार्यासम्भवात् तदीये श्रोत्रे कार्यं युक्तम् । तस्मात् तादर्थ्ये परप्रतिपत्त्यर्थत्वे सति यथा सम्भवति कार्यम्, तथा कार्यं कल्पनीयम् ; तत्र श्रोतर्यसंभवच्छ्रोत्र एवेत्युक्तम् । न पुनः शब्दगतं कार्यं परिकल्प्य शब्दार्थत्वम् ; अन्यतः कार्यस्य शब्दवर्तिनोऽनवगमादित्युक्तम् 'शब्दे तद्ग्रहणात्'

---

१. तदनुमान इति. क. पु.

कार्यतत्तात्पर्यम्, अन्यतोऽनवगमादित्युक्तम्। तस्मान्नाऽत्र ज्वालादीनामिव प्रमाणमस्ति। तस्मात् "सतः परमदर्शनम्" इति युक्तमनैकान्तिकत्वम्। कथं तर्ह्येकविषयैवाऽभिव्यक्तिः शक्यते वक्तुम्? कार्यदर्शनात् युक्ता अदृष्टस्य कल्पना; अतो दृष्टस्य तद्ग्रहणस्य नाऽपह्नवो न्याय्यः। कार्यान्तरदर्शनात्तु कारणान्यत्वकल्पना न्याय्यैवेति।

"उपरतयोः संयोगविभागयोः" इति कौ तौ संयोगविभागावभिप्रेतौ? ताल्वादीनामिति ब्रूमः। कुत एतत्? उपरतयोरिति श्रवणात्; वायवीयानामुत्पत्तिरुपरतिश्चाऽनुमेया। "न नूनमुपर-

---

इति। समाधातोपसंहरति—तस्मान्नाऽत्राऽन्यत्वे ज्वालादीनामिव प्रमाणमस्ति। प्रकृतं निगमयति—तस्मात् सतः परमदर्शनमिति युक्तमनैकान्तिकत्वम्। आक्षेप्ताऽऽह—यदि श्रोत्रे कार्यम्, कथं तर्ह्येकविषयैवाऽभिव्यक्तिः शक्यते कल्पयितुम्? अत्यन्तानुपपन्नमेतत्—यत् कश्चिदेव शब्दं गृह्णाति, कश्चिन्नेति, सर्वेषां सन्निहितत्वादिति। समाधत्ते—कार्यदर्शनात्। प्रतिनियततत्तच्छब्दाभिव्यक्तिलक्षणकार्यदर्शनाद्युक्तमन्यत्राऽदृष्टस्य प्रतिनियतोपलम्भनसामर्थ्यस्य कल्पनम्, न पुनर्दृष्टस्य तद्ग्रहणस्य शब्दवर्तिनोऽपह्नवो न्याय्य इति। नन्वेवं सति बहवः संयोगविभागा अङ्गीकरणीया अभिव्यञ्जकाः, अन्यथा कथं प्रतिनियमेनाऽनेकशब्दोपलम्भः स्यात्? तदङ्गीकारे च कल्पनागौरवमित्यत्राऽऽह—कार्यान्तरदर्शनात्तु कारणान्यत्वकल्पना न्याय्यैवेति।

"उपरतयोः संयोगविभागयोः श्रूयत इति चेत्, नैतदेवम्; न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः, यत उपलभ्यते शब्दः; न हि ते प्रत्यक्षाः" इति भाष्यमनुभाषितम्। अत्र चोद्यभाष्ये "उपरतयोः संयोगविभागयोः" इति कौ तौ संयोगविभागवभिप्रेतौ? ययोरुपरतयोरपि शब्द उपलभ्यत इति चोद्यत इत्यर्थः। उत्तरम्—ताल्वादीनां संयोगविभागावभिप्रेताविति ब्रूमः। कुत एतत्? उत्तरम्—भाष्ये "उपरतयोः" इति श्रवणात्। ननु यद्यप्येवं श्रूयते, तथाऽपि किमिति वायवीयावपि न प्रतीयेते? तत्राऽऽह—वायवीयानां तूत्पत्तिरुपरतिश्चाऽनुमेया। अस्याऽर्थः—यदि वायवीयाभिप्रायेणेदमुच्यते, तदा तयोः कार्यगम्ययोः कार्ये सत्युपरतिरेव न शक्यते वक्तुम्; वाक्ति च; ततोऽवगच्छामः—ताल्वादिसंयोगविभागाभिप्रायेण-

मन्ती" ति कोऽभिप्रायः ? वायवीयान् संयोगविभागान् मनसि कृत्वा कार्यसमधिगम्यत्वादिदमुत्तरम् "न हि ते प्रत्यक्षाः" इति स्पष्टीकृतम् । यद्येवमिदानीमुत्तरग्रन्थो नोपपद्यते "आकाशविषयत्वात्तस्य, एकत्वाच्चाऽऽकाशस्ये" ति । कथं नोपपद्यते ? वायवीयानामभिव्यञ्जकत्वे कार्यपक्ष इव 'यत्र ते, तत्रैवोपलब्ध्या भवितव्यम्' इत्येवं नोपपद्यते । अथायमभिप्रायः—अभिव्यक्तिपक्षे नैव वाय्वाश्रिताः शब्दा भवन्ति । किं तर्हि ? आकाशस्था एव । येषां पुनः क्रियन्ते, तेषां वायवीयाः संयोगविभागा असमवा-

---

दमुच्यत इति । तेनाऽयं चोद्यभाष्यार्थः—ताल्वादीनां संयोगविभागावभिव्यञ्जकौ न भवतः, उपरतयोरपि तयोः शब्दश्रवणादिति । अत्र परिहारभाष्यम् "न नूनमुपरमन्ति संयोगविभागाः" इति । अत्र कोऽभिप्रायः ? वायवीयान् संयोगविभागान् मनसि कृत्वा कार्यसमधिगम्यत्वादिदमुत्तरम् । कार्यसमधिगम्या वायवीयाः संयोगविभागाः कार्ये सति नोपरता इत्यभिप्रायः; वायवीयाभिप्रायेणैवेदमुत्तरमित्येतत् "न हि ते प्रत्यक्षाः" इत्यनेन भाष्येण स्पष्टीकृतम् । ताल्वादीनां तु संयोगविभागौ प्रत्यक्षावेवेति तदभिप्रायेण 'न हि ते संयोगविभागाः प्रत्यक्षाः' इति वचनं नैव घटते; अतो वायवीयाभिप्रायेणैव परिहारः । आक्षिपति—यद्येवं स्पष्टीकृतम्, इदानीमुत्तरग्रन्थो नोपपद्यते "आकाशविषयत्वात्तस्य, एकत्वाच्चाऽऽकाशस्ये" ति । कथं नोपपद्यते ? वायवीयानामभिव्यञ्जकत्वे कार्यपक्ष इव 'यत्र ते, तत्रैवोपलब्ध्या भवितव्यम्' इत्येवं नोपपद्यते । अस्याऽर्थः—भाष्ये हि "यदि संयोगविभागाः शब्दमभिव्यञ्जन्ति, न कुर्वन्ति, तदा आकाशविषयत्वात्तस्यैकत्वाच्चाऽऽकाशस्य य एवाऽयमत्र श्रोत्राकाशः स एव देशान्तरेष्वपीति सुघ्नस्थैरभिव्यक्तः पाटलिपुत्रेऽप्युपलभ्येत' इत्यनेन ग्रन्थेन संयोगविभागानां शब्दाभिव्यञ्जकत्वे एकत्राभिव्यक्तस्य सर्वत्रोपलब्धिः स्यादिति चोद्यं कृतम्; तच्च वायवीयानामभिव्यञ्जकत्वे नोपपद्यते, तेषां प्राप्याभिव्यञ्जकत्वात् । तेन यत्रैव ते, तत्रैवाऽभिव्यक्तिर्भविष्यति । ताल्वादिसंयोगविभागाभिप्रायेण तु चोद्यमिदमुपपद्यते, तयोरप्राप्याभिव्यञ्जकत्वात् । आक्षेप्तैव समाधातुराशङ्कामुपन्यस्यति—अथाऽयमभिप्रायः, अभिव्यक्तिपक्षे नैव वाय्वाश्रिताः शब्दा भवन्ति । किं तर्हि ? आकाशस्था एव । तेनैकत्वात् सर्वत्राकाशस्य सर्वत्रोपलभ्यत इत्युपपद्यते चोद्यमभिव्यक्तिपक्षे । येषां पुनः क्रियन्ते, तेषां वायवीयाः

यिकारणतां प्रतिपद्यन्ते। तदेव समवायिकरणं भवति। यत्रैव कारणम्, तत्रैव कार्योपलब्धिरिति युक्तम्। एवमपि निर्ज्ञाते वायवीयसंयोगविभागयोरभिव्यक्तिकारणत्वे यत्रैवाऽभिव्यञ्जकं तत्रैवाऽभिव्यक्तिः; यथा यत्रैव कारणम्, तत्रैव कार्यम्। अथैतन्मन्यसे—कार्ये एतद्युक्तम्, नाऽभिव्यक्ताविति, तदयुक्तम्; अभिव्यक्तिरपि कार्यमेव; अभिव्यङ्ग्यं तु पूर्वोत्पन्नम्; अतो यद्देशाभिव्यक्तिः, तत्रैवोपलब्धिरिति तुल्यमुभयोरपि पक्षयोः। तस्माद्व्याख्येयोऽयं ग्रन्थः। अविशेषज्ञो देवानां

संयोगविभागा असमवायिकारणतां प्रतिपद्यन्ते। यदा चैते असमवायिकारणभूताः तदा तदेव वायुद्रव्यं समवायिकारणं भवति, समवायिकारणप्रत्यासन्नं ह्यसमवायिकारणं भवति, यथा तन्तुषु समवायिकारणभूतेषु समवेतास्तन्तुसंयोगाः पटस्य तन्तुसमवेतस्य, यथा च तन्तुरूपाणि तन्तुसमवेतपटरूपोत्पत्तौ; तेन वायुप्रत्यासन्ना वायवीयाः संयोगविभागा इति वायुरेव समवायिकारणम्। यत्र च समवायिकारणम्, तत्रैव कार्योपलब्धिः; यथा यत्र तन्तवस्तत्रैव पटोपलब्धिरिति युक्तमिति। इदानीमिमामाशङ्कां दूषयति—एवमपि निर्ज्ञाते वायवीयसंयोगविभागयोरभिव्यञ्जकत्वे चोद्यं नोपपद्यते। यस्मात् यत्रैवाऽभिव्यञ्जकम्, तत्रैवाऽभिव्यक्तिः यथा यत्रैव कारणम्, तत्रैव कार्यमिति। अज्ञातेषु तु वायवीयेषु ताल्वादिसंयोगविभागानामप्राप्यकारित्वे युज्येताऽपि चोद्यम्; तच्च नाऽस्ति, स्पष्टीकृतत्वाद्वायवीयाभिप्रायस्य। पुनरपि समाधातुराशङ्कामाक्षेप्तैवाह—अथ मन्यसे कार्य एवैतद्युक्तम् कारणदेशोपलभ्यत्वम्, नाभिव्यक्ताविति। दूषयति—तदयुक्तम्; अभिव्यक्तिरपि कार्यमेव। तेनाऽभिव्यक्तिरपि कारणदेशैव युक्ता; अभिव्यञ्जकं च तस्याः कारणमिति यत्रैवाऽभिव्यञ्जकम्, तत्रैवाऽभिव्यक्तिः। यद्यभिव्यक्तिरपि कार्यं कस्तर्हि कारणाभिव्यञ्जकयोर्भेद इत्यत्राऽऽह—अभिव्यङ्ग्यं तु पूर्वोत्पन्नम्। अभिव्यक्तिरसती सती क्रियते; अभिव्यङ्ग्यं पूर्वोत्पन्नम्, तेनाऽभिव्यङ्ग्याभिप्रायेणाऽभिव्यञ्जकता; अभिव्यक्त्यभिप्रायेण तु कारणतैव। अतो यद्देशाभिव्यक्तिः, तत्रैवोपलब्धिरिति तुल्यमुभयोरपि पक्षयोः। आक्षिप्योपसंहरति—तस्मात् व्याख्येयोऽयं ग्रन्थः। समाधत्ते—अविशेषज्ञो देवानां प्रियः; कार्यं हि कारणदेशं भवति। कार·

भियः । कार्यं हि कारणदेशं भवति; अकार्यं पुनर्न परापेक्षदेशम् । तस्मादभिव्यक्तिर्भवत्वभिव्यञ्जकदेशा; अभिव्यङ्ग्यं तु किमिति तद्देशम् ? अतज्जन्यत्वादभिव्यङ्ग्यस्य ; तद्देशस्य अभिव्यङ्ग्यत्वाभिमतशब्ददेशस्य चैकत्वादाकाशस्य सर्वैर्ग्रहणं प्राप्नोति, अज्ञातेष्वपि वायवीयसंयोगविभागेषु; (१)सर्वश्रोत्रेष्वेकमाकाशं यतः । सत्यं यथा भवानाह-यदि शब्दस्याऽभिव्यञ्जकाः संयोगविभागाः स्युः; श्रोत्रस्य त्वभिव्यञ्जकाः; श्रोत्रस्य च श्रोतृदेशतैव ।

ननु चाऽऽकाशमेव श्रोत्रम्; तच्चाऽन्यत्राऽपीति तुल्यं शब्दाभिव्यक्त्या । उच्यते-सत्यं सर्वत्राऽऽकाशमेकम्; किन्तु तस्य श्रोत्रभावः श्रोतृदेश एव, कर्तृभिस्सम्बन्धेन करणत्वात्; कर्तुर्भोगायतनवशेन शरीरदेश एव कर्तृत्वान्न तुल्यता । तस्मादुत्पत्ताविवाऽभिव्यक्तावपि

णाधीनसिद्धित्वात्तदभावे तस्याऽभावात् । अकार्यं पुनर्न परापेक्षदेशम् । यत एवं तस्मादभिव्यक्तिर्भवत्वभिव्यञ्जकदेशा, कार्यभूतत्वात् । अभिव्यङ्ग्यं पुनः किमिति तद्देशम् ? अतज्जन्यत्वादभिव्यङ्ग्यस्य ? तद्देशस्य च अभिव्यङ्ग्यत्वाभिमतशब्ददेशस्य चाऽऽकाशस्यैकत्वात् सर्वैर्नानादेशावस्थितैरपि ग्रहणं भवति । ननु यद्यप्यभिव्यङ्ग्यं सर्वदेशेषु; तथाऽप्यभिव्यक्तेः प्रादेशिकत्वात् सर्वत्रोपलब्धिर्न युज्यते । उच्यते-नाऽभिव्यञ्जकसमवेताभिव्यक्तिः । किं तर्हि ? अभिव्यङ्ग्यसमवायिनी; अभिव्यङ्ग्यं चाऽनवयवशोऽभिव्यक्तं सर्वत्रैकरूपमिति युक्तं सर्वत्र ग्रहणम् । एवं च 'तस्मादभिव्यक्तिर्भवत्वभिव्यञ्जकदेशा' इत्यभ्युपगम्यवादोऽयमिति युक्तमज्ञातेष्वपि वायवीयेषु संयोगविभागेषु चोद्यम्; सर्वश्रोतृदेशेष्वेकमाकाशं यतः, एकत्वेन ह्याकाशस्याऽऽकाशविषयः शब्दः सर्वत्रोपलभ्येतेति(२)युक्तमेव तच्चोद्यम् । परिहरति-यथाऽऽह भवान् तथा स्यात्, यदि शब्दस्याऽभिव्यञ्जकाः संयोगविभागाः स्युः; श्रोत्रस्य त्वभिव्यञ्जकाः । संस्कारका इमे । श्रोत्रस्य च श्रोतृदेशतैव ।

ननु चाऽऽकाशमेव श्रोत्रम्; तच्चाऽन्यत्राऽपि तुल्यं शब्दाभिव्यक्त्या । उच्यते-सत्यं सर्वत्राऽऽकाशमेकम्; किन्तु तस्य श्रोत्रभावः श्रोतृदेश एव, कर्तृभिस्सम्बन्धेन करणत्वात्; कर्तुर्भोगायतनवशेन शरीरदेश एव कर्तृत्वादिति, न शब्दाभिव्यक्तितुल्यता । उपसंहरति—तस्मादुत्पत्ताविवाऽभिव्यक्तावपि न सर्वैरुपलब्धिः । 'नैतदेवम् अप्राप्ताश्चेदु-

---

१. सर्वश्रोत्रप्रदेशेष्विति. क. पु. २. युक्तमेतच्चोद्यमिति. क, पु.

न सर्वैरुपलब्धिः । (१)नैतदेवम्; अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ति, सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम्' इति । ननु श्रोत्रसंस्कारपक्षे 'दूरस्थितं श्रोत्रं न संस्क्रियत' इति वदता प्राप्तिरेव संस्कार इत्युक्तम्; असत्यां च प्राप्तौ (२)दूरसन्निकृष्टव्यपदेश एव न घटते । किमिदम् 'अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ती'ति ? अप्राप्ताशङ्कैव नाऽस्ति, (३)"दूरे सत्याः"—इत्यभिधानात् । तस्मान्न विद्मः कथमिदं भाष्यमायातम्? एवमिदमायातम्—श्रोत्रसंस्कारपक्षे सर्वगतत्वाच्छब्दस्य यावति कार्यगम्यः संस्कारः, तावति युगपद्ग्रहणं प्राप्नोति । कोऽभिप्रायः? ननु च वायवीयाः संयोगविभागाः नैवाऽप्राप्य श्रोत्रं संस्कर्तुं क्षमाः। न हि संयोगविभागैः संयोगविभागान्तरमारभ्यत इति श-

पकुर्वन्ति, सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेयाताम्' इति **भाष्यमनुभाषितमाक्षेप्तुम्**; **आक्षिपति**—ननु श्रोत्रसंस्कारपक्षे 'दूरस्थितं श्रोत्रं न संस्क्रियत' इति वदता प्राप्तिरेव संस्कार इत्युक्तम् । **कथं पुनः 'दूरस्थितं न संस्क्रियत' इति वदता प्राप्तिरेव संस्कार इत्युक्तं भवति? तत्राऽऽह**—असत्यां च प्राप्तौ दूरसन्निकृष्टव्यपदेश एव न घटते । **'इदं दूरं श्रोत्रम्' इति व्यपदेशः सन्निकृष्टश्रोत्रापेक्षया भवति; सन्निकृष्टता च प्राप्तस्य भवति, नाऽप्राप्तस्य; अतः प्राप्तेरेव संस्काराभिधानात् 'अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ती'त्यनेन ग्रन्थेन किमिदमुक्तम्?** अत्राऽप्राप्ताशङ्कैव नाऽस्ति, "दूरे सत्याः" इत्यभिधानात । **"दूरे सत्याः कर्णशष्कुल्या अनुपकारकाः" इति ग्रन्थेन दूरस्थं न संस्क्रियत इति प्रतिपादितम्** । तस्मान्न विद्मः कथमिदं भाष्यमायातमिति । **समाधत्ते**—एवमिदमायातम्—श्रोत्रसंस्कारपक्षे सर्वगतत्वात् शब्दस्य यावति कार्यगम्यः संस्कारः, तावति युगपद्ग्रहणम् । **यावति भूभागे शब्दोपलम्भः, तावति युगपदेवोपलम्भः श्रोत्रसंस्कारपक्षे स्यात्, शब्दस्य सर्वगतत्वात् । यदि हि यावच्छब्द एव प्रादेशिकः, तदा क्रमेण सङ्गच्छमानः श्रोत्रेणाऽपि क्रमेणैवोपलभ्यते; सर्वगतत्वात्त्वसौ युगपत्सर्वत्रैवाऽस्तीति युगपदेवोपलब्धिः स्यात् ।** कोऽभिप्रायः? **एकग्रन्थेनाऽऽह**—ननु च वायवीयाः संयोगविभागाः नैवाऽप्राप्य श्रोत्रं संस्कर्तुं क्षमाः । **प्राप्तिश्च क्रमेणैव; तेन क्रमेणोपलब्धिर्भवति । उत्तरमाह**—न हि संयोगविभागैः संयोगविभागान्तरमारभ्यत इति शक्यते वक्तुम् उभयप्रसङ्गात् ।

१. शा. भा. २०. १. २. दूरसन्निकृष्टव्यपदेशो न घटत इति. क. पु.
३. शा. भा. १९. २९.

क्यते वक्तुम्, उभयप्रसङ्गात्; न ह्येकस्मिन् कार्ये कारणद्वयक-ल्पना घटते; कार्यं हि कारणमवगमयति, न पुनः कार्यान्तरमपि । तस्मादुत्पत्तिपक्ष एवैतदुपपद्यते—यावद्वेगं संयोगविभागाः कार्य-मारभन्त इति, न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि । ननु कार्यपक्षेऽपि का-र्यान्तरकल्पना नैव घटते । सत्यं न घटते; कार्यान्तरोपलब्धिस्तु प्रत्यक्षैव, दूरस्थसमीपस्थैः क्रमेणोपलब्धेः ।

अस्यार्थः—यदि संयोगविभागैः संयोगविभागान्तरं जन्येत, तदा प्राप्य श्रोत्रसंस्कारकत्वं संयोगविभागानां स्यात्; न च संयोगविभागाभ्यां संयोगविभागान्तरं जन्यते । कस्मान्न ज-न्यत इत्यत्राऽऽह—उभयप्रसङ्गात् । स्वयमभिव्यञ्जकत्वमभिव्यञ्जका-न्तरजनकता चेत्युभयमेकस्य प्रसज्येत; तस्मादेक एव संयोगवि-भागाः श्रोत्राणि नानादेशवर्तीनि संस्कुर्वन्ति; तेनाऽऽपाद्येदमुच्यते 'अ-प्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ति सन्निकृष्टविप्रकृष्टदेशस्थितौ युगपच्छब्दमुपलभेया-ताम्' इति । भवतूभयप्रसङ्गः, को दोष इत्यत्राऽऽह—न ह्येकस्मिन् कार्ये कार णद्वयकल्पना घटते । एकस्मिन्नभिव्यक्त्याख्ये कार्येऽनेककारणकल्पना संयो गविभागास्तावत्कारणम्, पुनश्च तज्जनितान्यपि संयोगविभागान्तराणि कारणमित्युभयप्रसङ्गेन कारणद्वयकल्पना; सा चाऽयुक्ता । कुतः? तत्राऽऽह—कार्यं हि कारणमवगमयति, न पुनः कार्यान्तरमपि । शब्दाभिव्यक्तिलक्षणं हि कार्यं कारणमेव कल्पयति संयोगविभागलक्षणम्; न पुनः संयोगवि-भागयोरपरं संयोगविभागलक्षणं कार्यान्तरमपि, (१)मूलभूतेभ्य एव सं-योगविभागेभ्यस्तस्य कार्यस्योचितत्वात् । तस्मादुत्पत्तिपक्ष एवैतदुपपद्यते—यावद्वेगं संयोगविभागाः कार्यमारभन्त इति । न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि । अस्यार्थः—शब्दोत्पत्तिपक्ष एवैतत् सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां क्रमेणोपलम्भनमुपपद्यते, न पुनरभिव्यक्तिपक्षेऽपि; यस्मादुत्पत्तिपक्ष एव संयोगविभागा याव-द्वेगं शब्दलक्षणं कार्यमारभन्ते, तेन क्रमेणोत्पद्यमानः शब्दः क्रमेणोप-लभ्यते । ननु च कार्यपक्षेऽप्येकस्मात्कार्यात् कारणान्तरकल्पना नैव घटते? सत्यं न घटते । एकग्रन्थेनाऽऽह—कार्यान्तरोपलब्धिस्तु प्रत्यक्षैव, दूरस्थस-मीपस्थैः क्रमेण शब्दोपलब्धेः । तेन कार्यान्तरदर्शनात् कारणान्तरकल्पना न्याय्येति भावः ।

---

१. मूलकारणभूतेभ्य इति. क. पु.

ननु चाऽभिव्यक्तावपि तुल्यम् । न तुल्यम्; न ह्यभिव्यक्तिरभिव्यक्त्यन्तरमारभते; कार्यस्य तु कार्यान्तरारम्भे न कश्चिद्विरोधः; भवति ह्यापेक्षिकं कार्यं कारणं च; न पुनरभिव्यक्तिरभिव्याञ्जिका चेति । तस्मात् दूरस्थसमीपस्थैर्युगपदेव शब्दग्रहणम्, यावति ग्रहणम् । तस्मात् युक्तोऽयमाक्षेपः । उद्द्योतस्योद्द्योतनान्तरापेक्षा—इति बालिश-

---

ननु चाऽभिव्यक्तावपि तुल्यम् । अभिव्यक्त्यन्तरदर्शनादभिव्यञ्जकान्तरकल्पनोपपन्नेति । परिहरति—न तुल्यम्; न ह्यभिव्यक्तिरभिव्यक्त्यन्तरमारभते । क्वचिददर्शनात् । कार्यस्य तु कार्यान्तरारम्भे न कश्चिद्विरोधः; भवति ह्यापेक्षिकं कार्यं कारणं च । मूलकारणापेक्षया कार्यम्, स्वकीयकार्यापेक्षया कारणं च । न पुनरभिव्यक्तिरभिव्याञ्जिका चेति । अयमर्थः—नाऽभिव्यक्तावपि तुल्यम्; यस्मान्नाऽभिव्यक्तिरभिव्यक्त्यन्तरमारभते क्वचिद्दृष्टत्वात्; कार्यं तु कार्यान्तरमारभत एव, लोके प्रायेण दर्शनात् । तेनाऽऽद्याः संयोगविभागाः शब्दमारभन्ते; तदारब्धाः शब्दाः शब्दान्तरमारभन्त इति युक्तम्; न पुनरभिव्यक्तिः सत्यभिव्यक्त्यन्तरमारभमाणा अभिव्यञ्जिका चेति क्वचिदपि दृष्टम् । तस्मादभिव्यक्तिपक्षे दूरस्थसमीपस्थैर्युगपदेव शब्दग्रहणम् । अप्राप्याऽपि संयोगविभागानां कियत्यपि प्रदेशे श्रोत्रसंस्कारकत्वात् संस्कारस्य च कार्यगम्यत्वात् यदि परमत्यन्तदवीयसि देशे श्रोत्रसंस्कारो न, मा भून्नाम; यावति तु संस्कारः तावति युगपदेव स्यात् । तस्माद्युक्तोऽयमाक्षेपः—अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्तीति । ननु चाऽभिव्यक्तिपक्षेऽपि क्रमेणाऽभिव्यक्तिर्भविष्यति । अभिव्यक्तः स एव शब्दोऽभिव्यञ्जको भवतु । भवति चाऽभिव्यक्तस्याऽभिव्यञ्जकता यथा आलोकस्य सौरादेर्नायनैस्तेजोवयवैर्बहिर्विसारिभिरभिव्यक्तस्य घटाद्यभिव्यञ्जकतेत्यत्राऽऽह—उद्द्योतस्याऽप्युद्द्योतनान्तरापेक्षेति बालिशभाषितमेतत् । अनेन दृष्टान्तासिद्धिरुक्ता; न ह्यालोकस्याऽऽलोकान्तरापेक्षायां प्रमाणमस्ति । यत्पुनर्नायनरश्मिसापेक्षत्वम्, तदुपलब्धौ, नाऽभिव्यक्तौ; उपलब्धियोग्यतापादनं ह्यभिव्यक्तिः; तदुत्तरकाले चोपलब्धिः । घटादयो हि स्वरूपतो नोपलब्धियोग्याः, सतामप्यालोकाविरहे विस्फारितलोचनैरप्यदर्शनात्; आलोकस्त्वविकलव्यापृतेन्द्रियस्याऽऽसन्नः सन्नुपलब्धिगोचर एवेति । तदुक्तम्—

भाषितमेतत् । तस्माद्वायवीयाः संयोगविभागाः शब्दमारभन्ताम् । औलूक्यो वा भवतु राद्धान्तः-(१)"संयोगाद्विभागाच्छब्दाच्च शब्द-निष्पत्तिः" इति । किमत्राऽनुक्तस्य प्रदर्शनम् ? अत्राऽपि मे श्रवणं विद्यत इति कोऽयमभिमानः ? (२)नाऽयमभिमानः; कस्यचिदज्ञस्य-नाऽयं राद्धान्तो भगवता भाष्यकारेणोपन्यस्तो निरस्तश्चेति भवति मतिः; तदपनोदनायेदमुपन्यस्तम् । वायुशब्दोपन्यासेनैवाऽयमुप·

(३)"अग्न्यादयो घटादीनां प्रसिद्धा ये प्रकाशकाः ।
न ते प्रकाश्यरूपा हि प्रकाशस्याऽनपेक्षणात्" ॥ इति ॥

एवमसिद्धे दृष्टान्ते पराकृतमिदम्—अभिव्यक्तः शब्द एव पुनर·भिव्यञ्जको भवत्विति । उपसंहरति—तस्माद्वायवीयाः संयोगविभागाः शब्द·मारभन्ताम् । स च वाय्वाश्रितः शब्दः श्रोत्रे संयुक्तसमवायलक्षणेन स·म्बन्धेनोपलभ्यताम्; वायुश्च यावद्वेगं गत्वा श्रोत्राकाशेन क्रमेण संयु·ज्यताम् । यद्वा औलूक्यो वैशेषिकीयो भवतु राद्धान्तः "संयोगाद्वि·भागाच्छब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः" इत्येतत्सूत्रोक्तः । अत्र चेयं तेषां प्रक्रि·या—आद्यशब्दः संयोगादुत्पद्यते । यथा भेरीदण्डसंयोगानुगृहीताद्भे·रीगगनसंयोगादाकाशे शब्द उपजायते, स उपजातः शब्दान्तरमार·भते, सोऽप्यपरमिति वीचीनिचयसञ्चरणक्रमेण कर्णशष्कुलीमध्याका·शदेशे धर्माधर्मोपगृहीते श्रोत्रभावमापन्ने समुपजातः समवायलक्षणेन सन्निकर्षेण गृह्यते । एवं विभागादाद्यः शब्द उपजायते । यथा वंशद·लविभागानुगृहीताद्वंशदलाकाशविभागादाकाशे शब्द उपजायते, सो·ऽप्यपरमारभते, सोऽप्यपरमिति पूर्ववद्योज्यम् । अत्र चाऽऽद्यः शब्दः का·र्यविरोधी; अन्त्यः कारणविरोधी; मध्ये भवास्तु कार्यकारणोभयवि·रोधिन इति ज्ञेयम् । अत्र चोदयति—किमत्र वैशेषिकराद्धान्तस्य भा·ष्यकारेणाऽनुक्तस्य प्रदर्शनात् ? यदि परं वैशेषिकमतेऽपि परिचयो वि·द्यत इत्येतावन्मात्रं ख्यापयितुमिदमुपन्यस्तम्, तच्चेदमकिञ्चित्करम्; तदाह-अत्राऽपि मे श्रवणं विद्यत इति कोऽयमभिमानः ? नाऽयमभिमानः, कस्य चित्त्वज्ञस्य भवति मतिः-नाऽयं वैशेषिकीयो राद्धान्तो भगवता भाष्य कारणोपन्यस्तो निरस्तो वेत्येवंरूपा; तदपनोदनायेदमुपन्यस्तम् । वायुशब्दो·

१. वैशे. सू. २. २. ३१ २. नाऽयमभिमान इति नाऽस्ति. क. पु.

३. श्लो. वा. पृ. २८८. श्लो. ६५.

न्यस्तो निरस्तश्च, तुल्यकारणत्वादुपन्यासस्य (१)निरासस्य च। तस्मादभिव्यक्तिकार्यपक्षयोरन्यथात्वप्रदर्शनार्थोऽयं ग्रन्थः- अप्राप्ता श्चेदुपकुर्वन्तीति।

(२)"नैतदेवम्; अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्त" इति। ननु तदेवेदमुत्पादकत्वमुक्तम्; प्रतिज्ञातं चाऽभिव्यञ्जकत्वं संयोगविभागानाम्। तस्मादसम्बद्धमेवेदं प्रतिभाति। किमिति भोः? उक्तमितीति। अनभिव्यक्तिज्ञो

पन्यासेनैवोपन्यस्तो निरस्तश्चेति। कस्मात्? तुल्यकारणत्वादुपन्यासस्य निरासस्य च। क्रमेण शब्दोपलब्धिरेवोपन्यासे कारणं तावत् पक्षद्वयेऽपि तुल्यम्, निरासोऽपि च प्रत्यभिज्ञाबलेन तुल्यः। अत एव च "अनुवातं दूरादप्युपलभ्यते शब्दः" इति वैशेषिकपक्ष एवेदं दूषणं दत्तवान्, अनुवातमित्यस्य शब्दाच्छब्दान्तरारम्भपक्षेऽनुपयोगित्वात्। बौद्धपक्षेऽपि चाप्राप्तशब्दोपलम्भाश्रयणादिदमपरिहार्यं दूषणम्। यत एवं वैशेषिकशौआकारपक्षयोस्तुल्यता, तस्मादभिव्यक्तिकार्यपक्षयोरन्यथात्वप्रदर्शनार्थोऽयं ग्रन्थः- "अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ति" इति। कार्यपक्षे क्रमेणोपलब्धिर्घटते, न पुनरभिव्यक्तिपक्षे—इत्येतावन्मात्रपरोऽयं ग्रन्थः; न पुनः कार्यपक्षेऽपि वायवीय एवेत्यत्र तात्पर्यम्। वायवीयो वा भवतु, संयोगविभागयोर्वेति नाऽत्राऽतीवाऽभिनिवेष्टव्यमिति।

नैतदेवम्; अभिघातेन हि प्रेरिता वायवः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वतोदिक्कान् संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्त इति भाष्यमनुभाषितमाक्षेप्तुम्; आक्षिपति—ननु तदेवेदमुत्पादकत्वमुक्तम्; प्रतिज्ञातं चाऽभिव्यञ्जकत्वं संयोगविभागानाम्। अस्याऽर्थः—"अभिघातेन हि" इत्यनेनेदमुक्तम्-कोष्ठ्या वायव आन्तराणामवयवानामभिघातेन प्रेरिताः सन्तः स्तिमितानि वाय्वन्तराणि प्रतिबाधमानाः सर्वदिक्षु संयोगविभागानुत्पादयन्तो यावद्वेगमभिप्रतिष्ठन्त इति। तत्र च 'अप्राप्ताश्चेदुपकुर्वन्ति' इत्याक्षेपस्याऽपरिहृतत्वादुत्पादकत्वमेवोक्तम्, न पुनरभिव्यञ्जकत्वं संयोगविभागानाम्। तस्मादसम्बद्धमेवेदमुत्तरं प्रतिभाति। समर्थयिता पृच्छति-किमिति भोः? असम्बद्धम्। आक्षेप्ताऽऽह-उक्तमितीति। उत्पादक

१. निराकारणस्येति. क पु. २. शा. भा. २०. ५.

भवान् । कात्राऽनभिव्यक्तिज्ञता ? इयमनभिव्यक्तिज्ञता; अभिव्यक्तिर्हि तिरस्कारापनयः । केन वोक्तम् 'न' इति ? स एवाऽपनयोऽपनयान्तरं नाऽऽरभत इत्युक्तम्; सकृद्व्यापारा ह्यपनये भवन्त्यपनेतारः, न यावदपनेयमादित्यप्रभादय इव । सत्यम्; यद्येक एवापनेताऽनेकव्यापारः परिकल्प्येत, स्यादयं दोषः; अत्र पुनर्बहवोऽभिव्यञ्जकाः । कथमिदं ज्ञायते ? भवतो वा कार्यपक्षे कारणबहुत्वं कथम् ? कार्यबहुत्वादिति चेत्, ममाऽप्यभिव्यक्तिबहुत्वादभिव्यञ्ज-

---

त्वमुक्तमित्यतो हेतोरसम्बद्धम् । अत्र चैक इतिशब्दः स्वरूपनिर्देशपरः, द्वितीयस्तु हेत्वर्थपरः; 'किमिति' इत्यपि हेतुरेव पृष्टः; स एव इतिशब्देन कथितः । समाधाताऽऽह–अनभिव्यक्तिज्ञो भवान् । अस्याऽर्थः–यो यावदभिव्यक्तिस्वरूपं जानाति, स कथमप्राप्तानामभिव्यञ्जकतां ब्रूयात् ? आक्षेप्ताऽऽह–कांऽत्राऽनभिव्यक्तिज्ञता ? समाधाताऽऽह–इयमनभिव्यक्तिज्ञता । स एवाह–अभिव्यक्तिर्हि तिरस्कारापनयः । स्तिमिता वायवस्त्रसरेणुसञ्चरणतूललवधारणलिङ्गाः श्रोत्रं तिरस्कृत्याऽवतिष्ठन्ते; ते च वेगवताऽभिघातप्रेरितेन वायुना कोष्ठ्येनाऽपनीयन्ते, यथा मूलोदकादीनां तिरस्कारका मृदादयः खननादिभिरिति तिरस्कारापनय एवाऽभिव्यक्तिः । आक्षेप्ताह–केन वोक्तं तिरस्कारापनयान्नाऽभिव्यक्तिर्भविष्यतीति, किन्तु स एवाऽपनयोऽपनयान्तरं नारभत इत्युक्तम् । यः सन्निकृष्टश्रोत्रवर्ती तिरस्कारापनयः कृतः, स विप्रकृष्टश्रोत्रान्तरगतं तिरस्कारापनयं नाऽऽरभत इत्युक्तम्; अभिव्यक्तिरभिव्यञ्जिका न भवति—इत्यभिधानात् । ननु मा नामापनयोऽपनयान्तरमारभताम्, किन्तु य एवापनेता स एवाऽपनयान्तरं किमिति नारप्स्यत इत्यत्राऽऽह—सकृद्व्यापारा ह्यपनये भवन्त्यपनेतारः, न यावदपनेयमादित्यप्रभादय इव । येऽपनेतारस्तेऽपनये सकृदेव व्याप्रियन्ते, न पुनर्यावन्त्यपनेतव्यानि तावतामपनये पुनर्व्याप्रियन्ते; तेन सकृद्व्यापारत्वात्तेषां क्रमोपलब्धिर्न स्यात् । अत एव च क्रमोपलब्धिसिद्ध्येऽपनयेनाऽपनयान्तरं जनयितव्यमिति वाच्यम्, तच्च नाऽस्ति । समर्थयिताऽऽह–सत्यम्; यद्येक एवाऽपनेता अनेकव्यापारः परिकल्प्येत, स्यादयं दोषः; अत्र पुनर्बहवोऽभिव्यञ्जकाः । प्रतिश्रोत्रं वायवीयसंयोगविभागानां भिन्नत्वात् । क्रमवन्तश्च ते संयोगविभागाः, वायोः क्रमेण गमनात् । कथमिदं ज्ञायते ? बहवस्संयोगविभागा इति । उत्तरम्—भवतो वा कार्यपक्षे कारणबहुत्वं कथम् ? कार्यबहुत्वादिति चेत्, ममाऽप्यभिव्यक्तिबहुत्वादभिव्यञ्जकबहुत्वम्, भविष्यति । कथं पुनरभि-

कबहुत्वम्। कथं पुनरभिव्यक्तिबहुत्वम्? यथैव कार्यबहुत्वम्। एकत्वे पुनर्वक्ष्यामः प्रत्यक्षस्य बलीयस्त्वमित्युक्तम्। एकत्वे च नित्यता; नित्यत्वेऽभिव्यक्तिबहुत्वमेव, न कार्यबहुत्वमिति स्थितिः ॥ १३ ॥

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

प्रयोगस्येति। स्थिते एतस्मिन् न्याये गोमयादिवत् प्रयोगसिद्धिः, प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वाल्लौकिकस्य वाक्यस्य ॥

व्यक्तिबहुत्वम्? यदि ह्यभिव्यक्तिबहुत्वं सिद्धं स्यात्, तदा स्यादभिव्यञ्जकबहुत्वम्; तत्तु कथमिति प्रश्नः। उत्तरम्—यथैव कार्यबहुत्वम्। त्वन्मते सिद्धं क्रमेणोपलब्धेः, तथाऽस्मन्मतेऽप्यभिव्यक्तिबहुत्वम्। कथं तर्ह्यभिव्यक्तिबहुत्वनिश्चयस्तत्वेत्यत्राऽऽह—एकत्वे पुनर्वक्ष्यामः प्रत्यक्षस्य बलीयस्त्वमित्युक्तम्। तेनैकः शब्दः, प्रत्यभिज्ञानात्। एकत्वे च नित्यता। नित्यत्वे चाऽभिव्यञ्जकत्वम्, अभिव्यञ्जकत्वे च क्रमेणोपलब्धेरभिव्यक्तिबहुत्वमेव, न कार्यबहुत्वमिति स्थितम्। एतत्त्वत्र वक्तव्यम्—तिरस्कारकस्तिमितवाय्वपनयस्य तुल्यत्वात् सर्वे शब्दाः किमिति न गृह्यन्त इति। तदिदमयुक्तम्; कार्यतो हि तिरस्कारापनये कल्प्यमाने, बहवस्ते वायवः स्तिमिताः श्रोत्रं पिधायाऽवतिष्ठन्ते, तत्र कस्मिंश्चिदपनीते कश्चिदेव शब्द उपलभ्यते, न सर्व इति दर्शनमूलेयं कल्पना; तेनाऽपनेयापनेतृबहुत्वान्न किञ्चिदनुपपन्नं भविष्यति, यदि सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षं स्थास्यति ॥ १३ ॥

प्रयोगस्य परम् ॥ १४ ॥

"प्रयोगस्य परम्" इति सूत्रमनुभाषते—प्रयोगस्येति। स्थित एतस्मिन्न्याये 'शब्दं कुरु' इति प्रयोगसिद्धिः गोमयादिवत्; यथा समाहारकर्तव्यतायामेव गोमयकर्तव्यतोच्यते लक्षणया, तथा प्रयोगकर्तव्यतायामेव शब्दकर्तव्यतोच्यते लक्षणया। कथं पुनर्लक्षणया प्रयोगवर्णनमित्यत्राऽऽह—प्रमाणान्तरप्रमितविषयत्वाल्लौकिकस्य वाक्यस्य। यदेव प्रमाणान्तरेण प्रमितम्, तदेवं प्रत्याययितुं लोको वाक्यं प्रयुङ्क्ते; तत्र च न शब्दस्य प्रमाणान्तरेण करणं दृष्टम्; प्रयोगस्य करणं दृष्टमिति तत्कर्तव्यताप्रतिपादनपरमेवेदं वाक्यमिति ज्ञाते तात्पर्ये लक्षणा न्याय्येति।

आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥

"(१)यथैतदेकस्य सतः' इत्यनेकताभ्रान्तिमापादयति । कथं पुनर्विपर्ययादृते भ्रान्तिरिति शक्यते वक्तुम् ? कारणदोषदर्शनात् । कस्य कारणस्याऽत्र दुष्टता अवगम्यते ? विषयस्य तावच्छ्रोत्रपथासत्तेर्नैव दुष्टता । श्रोत्रस्याऽप्यभिव्यक्तत्वात् नैव ।

अथ तु दुष्टं श्रोत्रमिति कल्प्यते ; एवं तर्हि शब्दस्यैव ग्रहणं न प्राप्नोति । न च शब्दादृतेऽन्यच्छ्रोत्रस्य ग्राह्यमस्ति । यद्येवं कार्यपक्षेऽपि कथमनेकत्वग्रहणं श्रौत्रम् ? नैव हि तच्छ्रौत्रम् ; मानसं हि तत् ।

आदित्यवद्यौगपद्यम् ॥ १५ ॥

"यथैतदेकस्य सतः" इत्यनेकताभ्रान्तिमापादयति । अनेन नानादेशेषु युगपच्छब्दोपलम्भेनाऽनेकताप्रतीतिः भ्रान्तिरिति भाष्यार्थोऽनुभाषितः । आक्षिपति—कथं पुनर्विपर्ययादृते भ्रान्तिरिति शक्यते वक्तुम् ? न ह्येवं विपर्ययज्ञानमुत्पद्यते—नानादेशेषु शब्दो नोपलभ्यत इति ; अतो बाधकप्रत्ययाभावात् कथमियं भ्रान्तिरिति ? समाधिः—कारणदोषदर्शनात् । कारणदोषदर्शनादपि भ्रान्तिर्भवति । अत्रैतदाऽऽह—कस्य कारणस्याऽत्र दुष्टताऽवगम्यते ? एकग्रन्थेनाऽऽह—विषयस्य शब्दस्य तावदत्र दुष्टता नाऽस्ति, श्रोत्रपथासत्तेः श्रोत्रे समवायात् । श्रोत्रस्याऽभिव्यक्तत्वात् संस्कृतत्वान्नैव दुष्टताऽस्ति ।

अथ तु दुष्टं श्रोत्रमिति परिकल्प्यते ; एवं तर्हि शब्दस्यैव ग्रहणं न प्राप्नोति । कार्यकरणशक्तिहानिरेव दुष्टत्वम् ; शब्दग्रहणं च श्रोत्रस्य कार्यम् ; तत्र यदि तद्दुष्टम् , कथं शब्दं गृह्णीयात् ? (२)अथ दुष्टतया कार्यान्तरं न करिष्यतीत्युच्यते, तत्राऽऽह—न च शब्दादृते श्रोत्रस्याऽन्यद्ग्राह्यमस्ति; यत्र दुष्टत्वं स्यात् । समर्थनैकदेश्याह—यद्येवं यदि शब्दादन्यच्छ्रोत्रस्य ग्राह्यं नाऽस्ति, तर्हि कार्यपक्षेऽपि शब्दस्य कथमनेकत्वग्रहणं श्रौत्रम् ? अनेकदेशसम्बन्धस्याऽशाब्दत्वान्न श्रोत्रेण नानात्वग्रहणं स्यात् । आक्षेप्ताऽऽह—नैव हि तच्छ्रौत्रम्; नानात्वम् । मानसं हि तत् । समाधात्रैकदे-

---

१. शा. भा. २०. १५.

२. कथं दुष्टतया कार्यान्तरेण करिष्यतीत्युच्यत इति. क. पु.

मनसा वा किं श्रोत्रेणाऽगृहीतमेव बाह्यं वस्तु गृह्यते ? किं चाऽत्र शा· ब्दव्यतिरिक्तं बाह्यं वस्त्वभिप्रेतं भवतः ? यदिदं शब्दनानात्वम्। किं वा शब्दव्यतिरिक्तमिदं शब्दनानात्वम् ? किं शब्द एव, उत शब्दादन्यः शब्दधर्मः ? (१)न तावदयं शब्दस्यैव धर्मो भवति,रू· पादिष्वपि दर्शनात् ; रूपाद्यपि हि नानेति गम्यते । नाऽप्ययं शब्द एव, 'नानात्वं शब्दस्ये'ति व्यतिरेकदर्शनात् । तस्मान्न विद्मः कस्येन्द्रियस्य व्यापारः, यस्य दुष्टता कल्प्येत । किं तर्हीदं नानात्वमग्राह्यमेव ? दृश्यते तु सर्वार्थेषु । बुद्धिरूपता चाऽग्राह्यत्वा· द्बुद्धेः प्रत्युक्ता ।

श्याह—मनसा वा किं श्रोत्रेणागृहीतमेव बाह्यं वस्तु गृह्यते ? यदि श्रोत्रेणाऽगृहीत· मेव शब्दे नानात्वलक्षणं बाह्यं वस्तु मनसा गृह्येत, तदा मानसमिदं नानात्वं स्यात् ; नैतदुचितम् , सर्वत्राऽगृहीते बाह्ये मनसः प्रवृत्त्यदर्श· नात् । तस्मान्न मानसमिदं कार्यपक्षेऽपि नानात्वम् । अक्षेप्ता निराकरो· ति—किं चाऽत्र शब्दव्यतिरिक्तं बाह्यं वस्त्वभिप्रेतं भवतः ? यच्छ्रोत्रेणाऽगृहीतं म· नसा न ग्राह्यमिति ब्रवीषि । एकदेश्याह—यदिदं शब्दनानात्वम् । तच्छब्द· व्यतिरिक्तं बाह्यं वस्त्वित्यर्थः ।(२)आक्षेप्ता निराकरोति—किं वा शब्दव्यतिरि क्तमिदं शब्दनानात्वम् ? स एव विकल्पयति—किं शब्द एव, उत शब्दादन्यः शब्दधर्म इति । न तावदयं शब्दधर्मः शब्दस्यैव तावदयं धर्मो न भवति, रूपादिष्वपि दर्शनात् ; रूपाद्यपि हि 'नाना' इति गृह्यते । नाऽप्ययं शब्द एव, 'नानात्वं शब्दस्य' इति व्यतिरेकदर्शनात् । तस्मान्न विद्मः कस्येन्द्रियस्याऽत्र नानात्वे व्यापारः, यस्य दुष्टता कल्प्यते भवद्भिः ? एकदेश्यवाऽऽह—किं तर्हीदं नानात्वमग्राह्यमेव ? पूर्वोक्तेन विकल्पेन तर्हि किं नानात्वमिदमग्राह्यमेव? स एवाऽऽह—दृश्यते तु सर्वार्थेषु । तेन शब्दस्यैवाऽयं धर्मो मा भूत् ; शब्दस्या· न्येषां चाऽर्थानां धर्मो भविष्यति । न च दृश्यमानमेवेदं बाह्यं वस्तु न भवति । किं तर्हि ? बुद्धिरूपमिति वक्तव्यम् ; तदाह—बुद्धिरूपता त्वग्रा· ह्यत्वात् बुद्धेः प्रत्युक्ता । यदि हि बुद्धिः प्रत्यक्षा स्यात् , तदा स्यादेव बु· द्धिरूपम् ; न च सा प्रत्यक्षेत्युक्तम् ;

---

१. अस्यैव धर्मस्तावदयं न भवतीति. क. पु.

२. आक्षेप्ताऽऽह—किमिदं शब्दनानात्वमिति. क. पु.

उच्यते—यद्यस्य ग्राह्यं (१)गृहीते च तस्मिन् ग्राह्यान्तरावमर्शो नानात्वम् । एवं तर्हि श्रोत्रस्यैव दुष्टता । दुष्टे च शब्दग्रहणं न प्राप्नोति । असति च शब्दग्रहणे शब्दान्तरावमर्शः कुतः ? तस्मादवमर्शे दुष्टता कल्पनीया, न पुनः शब्दग्रहणे । मनसस्तर्हि दुष्टत्वम् । ननु च मनसोऽपि नैव दुष्टत्वं शक्यते वक्तुम्, श्रोत्रग्रहणे यथार्थग्रहणात् ; न ह्यगृहीतसम्यगर्थस्य तदर्थावमर्शो घटते । तस्माद्देवा एनां भ्रान्तिं कल्पयिष्यन्ति, अविपर्ययात् दुष्टकारणतानवधृतेश्च । अभ्रान्ते च भ्रान्त्यभिधानं भ्रमादपि पापी-

---

आक्षेप्ता समर्थयते—उच्यते—यद्यस्य ग्राह्यम्, गृहीते च तस्मिन् ग्राह्यान्तरावमर्शो नानात्वम् । अस्याऽर्थः—न नानात्वं नामान्यदेव, किन्तु स्वभावत एव ये विलक्षणा अर्थाः तेषु गृहीतेषु यदिदं वैलक्षण्यं विमृश्यते तदिदं नानात्वम् ; तेन गृहीतमेव नानात्वम्, वैलक्षण्यरूपत्वात् । वैलक्षण्ययोगाच्च न विलक्षणा भावाः । किं तर्हि ? स्वभावत एव । एकदेश्याह—यदि नानात्वं श्रोत्रग्राह्यं कार्यपक्षे, एवं तर्हि नियमपक्षेऽपि श्रोत्रस्यैव दुष्टता कल्पनीया । आक्षेप्ता दूषयति—दुष्टे च शब्दग्रहणं न प्राप्नोतीति । कार्यशक्तिविघातकत्वाद् दुष्टतायाः । स एवाऽऽह—असति च शब्दग्रहणे शब्दान्तरावमर्शः कुतः ? यत एव श्रवणेन्द्रियस्याऽदुष्टत्वम् । तस्मात् अवमर्शः अवमृश्यते येन तस्मिन्नवमर्शे दुष्टता कल्पनीया, न पुनः शब्दग्रहणे श्रोत्रेन्द्रिये । एकदेश्येवाऽऽह—मनसः तर्हि दुष्टता भवतु ; तेन शब्दोऽपि गृह्यते ; श्रोत्रस्याऽदुष्टत्वात् मनसश्च दुष्टत्वादेकत्वानवमर्शाच्च नानात्वावमर्शो भवति ।

आक्षेप्ता दूषणमाह—ननु च मनसोऽपि नैव दुष्टत्वं शक्यते वक्तुम् । श्रोत्रग्राह्ये शब्दे यथार्थग्रहणात् । यावद्धि किञ्चन गृह्यते, तत्सर्वं न मनसा विना ; तत्र यदि मनो दुष्टम्, तदा शब्दग्रहणमेव यथार्थं न स्यात् ; अस्ति च शब्दे यथार्थग्रहणमिति मनसोऽपि दुष्टत्वं नाऽस्ति । कथं पुनरवगम्यते शब्दे यथार्थग्रहणमस्तीति तत्राऽऽह—न ह्यगृहीतसम्यगर्थस्य तदर्थावमर्शो घटते । न ह्यगृहीतविषयोऽवमर्शोऽस्तीत्यर्थः । उपसंहरति—तस्माद्देवा एनां भ्रान्तिं कल्पयिष्यन्ति ; अविपर्ययाद्दुष्टकारणतानवधृतेश्च । कार्यपक्षे तु नानात्वबुद्धिर्न भ्रान्तिरिति युक्तं कार्यत्वमेव ।

---

१. सङ्गृहीत इति. क. पु.

यः । तस्माद्भ्रमकारणमत्र वक्तव्यं भ्रान्तिज्ञैः ।

इदमभिधीयते—उक्तं भवतैव 'नाऽगृहीतबाह्येन्द्रियेण मनसा गृह्यत' इति । इन्द्रियेण च तद्ग्रहणात् अनेकत्वं नाऽस्तीति प्रत्यक्षेणाऽवसितम् । मनसाऽप्यनेकत्वग्रहणं नैवोपपद्यते । किमालम्बनमस्याः, किञ्चेन्द्रियमनेकत्वावगतेः ? इदमिन्द्रियमिदं चालम्बनम्—नानादेशस्था हि ध्वनयो युगपदागच्छन्त इतरेतरानिरपेक्षा एव युगपत् (१)संस्कारानारभन्ते श्रोत्रस्य ; तत्संस्कारानुरोधाच्चैकमपि शब्दमनेकमिव गृह्णाति । एकैकसंस्कारोपजननाच्छक्तेः नायनशक्तिरिवाऽङ्गुलिभिन्ना एकमपि भिन्नमिव

अभ्रान्ते च ज्ञाने भ्रमाभिधानं भ्रमादपि पापीयः । तस्माद्वक्तव्यमेव भ्रान्तिज्ञैर्भ्रमकारणम् ।

परमसमाधानमाह—इदमभिधीयते, उक्तम् भवतैव 'न ह्यगृहीतसम्यगर्थस्य तदर्थविमर्शो घटत'—इत्यनेन ग्रन्थेनाऽगृहीतं बाह्यं वस्तु मनसा न गृह्यत इति । ततः किमित्यत्राऽऽह—इन्द्रियेण च तद्ग्रहणात् । स एवाऽयमिति ग्रहणात् ; अनेकत्वं नाऽस्तीति प्रत्यक्षेणाऽवसितम् । बाह्येन्द्रियेण चाऽनेकत्वस्याऽग्रहणात्, मनसाऽप्यनेकत्वग्रहणं नैवोपपद्यते । आक्षेपाऽऽह—किमालम्बनमस्याः, किञ्चेन्द्रियमनेकत्वप्रतिपत्तेः ? इदमिन्द्रियमिदं चालम्बनम्—नानादेशस्था हि ध्वनयो युगपदागच्छन्त इतरेतरानिरपेक्षा एव युगपत्संस्कारमारभन्ते श्रोत्रस्य ; तत्संस्कारानुरोधाच्चैकमपि शब्दमनेकमिव गृह्णातीति । अस्याऽर्थः-अन्योन्यनिरपेक्षा बहवो ध्वनयो बहूनेव संस्कारान् श्रोत्रस्य जनयन्ति ; तत्संस्कारवशेन च श्रोत्रेन्द्रियवर्तिना नानाशब्दबुद्धय उपजायन्ते ; तत्र प्रतिपत्तिभेदात् प्रतिपत्तव्ये शब्देऽपि प्रतिपत्ता भेदप्रतिपत्तिव्यवहारं करोति । अनेकमिव गृह्णातीति । यथाऽनेकं गृह्यमाणमनेकव्यवहारं प्रवर्तयति, तथेदमपि प्रतिपत्तिभेदेन भेदव्यवहारं प्रवर्तयतीत्यर्थः । कस्मात्पुनः प्रतिपत्तिभेद इत्यत्राऽऽह—एकैकसंस्कारोपजननाच्छक्तेः नायनशक्तिरिवाऽङ्गुलिविभिन्ना एकमपि भिन्नमिव गृह्णाति । एकैकेन संस्कारेण ध्वनिना श्रोत्रशक्तेरुपजायमानत्वाच्छक्तिस्तावद्भिद्यते ; तथैकमपि भिन्नं गृह्णाति ; यथा नयनशक्तिरङ्गुलिविभिन्ना अभिन्नमपि चन्द्र-

---

१. संस्कारमिति. क. पु.

गृह्णाति । तस्माच्छक्तिभेदाग्रहणनिबन्धनोऽयं भ्रमः । अनेन सान्तरालग्रहणं प्रत्युक्तम् । कथं पुनरनेन सान्तरालग्रहणं प्रत्युच्यते? युक्तं तावत् संस्कारभेदात्(१) शक्त्युद्बोधः । तदनुरोधिनी भिन्ना च शक्तिरेकमपि विषयं भेदेन समर्पयन्ती स्वभेदाग्रहणादनेकग्रहणभ्रममुत्पादयतीति । अन्तरालग्रहणे को हेतुः? तस्मात् करणान्तरं ब्रूहि । (२)नोच्यते ; इदमेव कारणम् । (३)कथमिदं कारणम्? नानादेशोत्था ध्वनयो भेदेन संस्कारमारभमाणा आमूलं शक्तेरुद्बोधं जनयन्ति । अतः श्रोत्राकाशस्थितोऽपि शब्दोऽनुग्राहकानुरोधात्तद्देशस्थ इव गृह्यते ।

मसं भिन्नमिव गृह्णातीति । उपसंहरति—तस्माच्छक्तिभेदाग्रहणनिबन्धनोऽयं भ्रमः । शक्तिभेदमगृह्णन्नानाशब्दव्यवहारं प्रवर्तयति; भिन्नां शक्तिमजानन् प्रतिपत्तिभेदा(४)परिकलनात् प्रत्येतव्यमेव भिन्नं मन्यते । यस्तु शक्तिभेदं मन्यते, स जानाति—प्रतिपत्तिरेव केवला भिद्यते, प्रतिपत्तव्यं तु तदेवेति । अनेन सान्तरालग्रहणमपि प्रत्युक्तम् । यदिदं विच्छिन्नं शब्दग्रहणं तदनुपपन्नमिति शङ्का, शब्दस्य श्रोत्राकाशे समवेतस्य ग्रहणात् । तत्रेदमुच्यते—अनेन सान्तरालग्रहणेऽपि प्रतिवचनं दत्तम् । इयमपि भ्रान्तिरित्यर्थः । अत्र चोदयति—कथं पुनरनेन सान्तरालग्रहणं प्रत्युच्यते? एकग्रन्थेनाऽऽह—युक्तं तावत्संस्कारवशाच्छक्त्युद्बोधः; तदनुरोधिनी भिन्ना च शक्तिरेकमपि विषयं भेदेन समर्पयन्ती स्वभेदाग्रहणादनेकग्रहणभ्रममुत्पादयतीति । अन्तरालग्रहणे को हेतुः? तस्मात्कारणान्तरं ब्रूहीति । परिहरति—नोच्यते । कारणान्तरम् । इदमेव हि कारणम् । चोदयति—कथमिदं कारणम्? उत्तरम्—नानादेशोत्था ध्वनयो भेदेन संस्कारमारभमाणा आ मूलं शक्तेरुद्बोधं जनयन्तीति । अतः श्रोत्राकाशस्थितोऽपि शब्दोऽनुग्राहकानुरोधात्तद्देशस्थ इव गृह्यते ।

अस्याऽर्थः—येऽमी नानादेशोत्था ध्वनय आगच्छन्तः श्रोत्रशक्तेरुद्बोधं जनयन्ति, ते आ मूलं मूलत आरभ्य-मूलभूतसंयोगविभागसहिता इति यावत् । अतश्चाऽनुग्राहकध्वनिवशेन ध्वनिमूलदेशस्थित इव शब्दः प्रतिभाति ; यद्यपि परमार्थतः श्रोत्राकाशस्थित एव शब्दो

---

१. शब्दबोध इति. क. पु. २. उच्यत इति. क. पु.

३. कथमिदं कारणमिति नाऽस्ति. क. पु. ४. परिज्ञानात् इति. क. पु.

ननु चाऽन्त्य एव संयोगविभागः संस्करोति । केयं मन्दता भवतः ? अननुगृहीतपूर्वसंयोगविभागोऽन्त्यः संस्करोतीति नोपपद्यते ; (१)तदनुग्राहकवशादुत्पत्तिरिव कार्यम् । अत एव च

गृह्यते, बाह्येन्द्रियत्वेन श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात् ; तेनाऽभिव्यञ्जकवशादेषा भ्रान्तिरिति मन्तव्यम् । एषा चाऽत्र दर्शनस्थितिः—शब्दः स्वदेशरहितः श्रोत्रेण गृह्यते, तस्य श्रोत्रदेशत्वादिन्द्रियाणां स्वानुभवासमर्थत्वात् ; श्रोत्रं तु यद्यपि देशं स्वातन्त्र्येण न गृह्णाति, तथाऽपि शब्दं गृह्णदेव शब्दाभिव्यञ्जकमूलदेशमपि गृह्णातीत्यनुभवबलेन कल्प्यते । तत्र शब्दस्य देशरहितस्य देशमपेक्षमाणस्य तेन देशेन सहाऽसम्बन्धमगृह्णतस्तद्देशसम्बन्धग्रहणव्यवहारो भवतीति ।

ननु चाऽन्त्य एव संयोगविभागः संस्करोति । तेन ध्वनिमूलदेशो नाऽभिव्यञ्जकदेशः ; न चाऽसम्बन्धग्रहणं श्रोत्रस्य ; अतिप्रसङ्गादित्युक्तम् । परिहरति—केयं मन्दता भवतः ? अननुगृहीतपूर्वसंयोगविभागोऽन्त्यः संस्करोतीति नोपपद्यते । अननुगृहीतः पूर्वः संयोगविभागो येन सोऽननुगृहीतपूर्वसंयोगविभागः । अनुगृहीतः पृष्ठवर्तितया सहायत्वेन गृहीत उच्यते । एतदुक्तं भवति—पूर्वान् संयोगविभागानङ्गीकृत्याऽन्त्योऽभिव्यनक्तीति ।

इदमत्राऽऽकूतम्—कोष्ठ्यो वायुरुरःप्रभृतिष्वष्टसु स्थानेषु संयोगविभागौ जनयन् क्रमेण श्रोत्रदेशं प्रत्यासीदन्नपेक्षितपूर्वसंयोगविभागः श्रोत्रं संस्करोति, अन्यथा विशेषशब्दाभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात् ; स्थानविशेषाभिघातवशेन हि वर्णविशेषोपलब्ध्यनुगुणसंस्कारोदयो नाऽन्यथेति । स्थानाभिघातवशेन वायुविशेष एवोत्पन्नो विशिष्टशब्दोपलब्धये निमित्तमिति चेत्तत्राऽह—तदनुग्राहकवशादुत्पत्तिरिव कार्यम् । यदि तदनुग्राहकवशादुत्पत्तिः, तदा कार्यमेव परं तदनुग्राहकवशादस्तु । यत एव स्थानाभिघातापेक्षा, अत एव च पूर्ववेगानुवर्त्युपरमः संस्काराणाम् । पूर्वो यो वेगस्तदनुवर्त्युपरमः संस्काराणां वायूनाम् । संस्क्रियते यैः श्रोत्रं ते संस्काराः । अयमाशयः—बलवताऽभिघातेन यो वायुः प्रेर्यते, तस्य चिरकालानुवर्ती वेगो भवति ; वेगाख्याच्च संस्काराद्वायुषूत्तरकर्माण्युत्पद्यन्ते ; चिरकालानुवर्तिनि च वेगे वायुः दूरं दूरतरं च

पूर्ववेगानुवर्त्युपरमः संस्काराणाम् । तस्मादात्मोदयानुरूपमुपजनयन्तस्तथा तथा तमवगमयन्ति ।

"(१)कामं देशा एव भिन्नाः स्युः" इति किमर्थोऽयमुपन्यासः? प्राप्नोति, यदि श्रवणेन्द्रियं संयोगविभागदेशमागच्छेत्, न चैतदस्ति, भाष्य एव प्रत्युक्तत्वात् । अत एव "कामम्" इत्युक्तम् । सत्त्वान्तरपक्षेऽपि तावत् भेदो न प्राप्नोतीत्यभिप्रायः । ननु एक-

---

तस्मादात्मानुरूपं शक्त्युद्बोधमुपजनयन्तः संयोगविभागास्तथा तथा भिन्नमिव देशान्तरवर्तिनमिव चाऽर्थमवगमयन्ति ।

"कामं देशा एव भिन्नाः स्युः" इति भाष्यमनुभाषितम् । आक्षिपति—किमर्थोऽयमुपन्यासः ? अत्र हि भाष्ये "एकरूप्ये सति देशभेदेऽपि कामं देशा एव भिन्नाः स्युर्न शब्दः" इत्युपन्यस्तम्; स चाऽयमुपन्यासः किमर्थः ? नन्वस्येदं प्रयोजनम्, यद्देशभेदेऽपि शब्दो न भिद्यत इति । उच्यते—नेदमस्य प्रयोजनं संभवति, शब्दस्य देशभेदाभावात्, श्रोत्रस्थ एव सर्वः शब्दो गृह्यते; नाऽभिव्यञ्जकदेशस्थः, श्रोत्रस्य प्राप्यकारित्वात् । अथाऽभिव्यञ्जकदेश एव शब्द उपलभ्यते; तदनुपपन्नम्, शब्दसंस्कारपक्षप्रसङ्गात्; अभिव्यञ्जकदेशे हि शब्दस्य यदुपलम्भनम्, तत्रेदमेव कारणं यदुत तत्र शब्दोऽभिव्यक्त इति; श्रोत्राभिव्यक्तिपक्षे हि श्रोत्रं स्वसमवेतमेव शब्दं गृह्णीयात् । न च वाच्यम 'भवतु शब्दसंस्कारः' इति । कुतः ? तस्मादेवं हि शब्दसंस्कारः प्राप्नोति युक्तो भवति; यदि श्रवणेन्द्रियं संयोगविभागदेशमागच्छेत् । संयोगदेशगमनेन हि तस्मिन् पक्षे श्रोत्रस्य प्राप्यकारिता निर्वहति, नाऽन्यथा । न चैतदस्ति । श्रोत्रस्य गमनम् । भाष्य एव प्रत्युक्तत्वात् (२); "प्रत्यक्षा हि कर्णशष्कुली तद्देशा गृह्यत" इत्युक्तम् । तस्मादनर्थकोऽयमुपन्यासः । समाधत्ते—यत एव परमार्थतो देशभेदो नाऽस्ति, अत एव "कामम्" इत्युक्तम् । अभ्युपगम्यत्वा दृष्प्रदर्शनार्थम् । सत्वान्तरपक्षेऽपि । यद्यपि सत्त्वान्तरे शब्द उपलभ्यते, तथाऽपि तावद्भेदो नाऽस्ति; ऐक्यप्रतीतेः—इत्यभिप्रायो भाष्यकारस्य "कामं देशा एवे"ति वदतः । तत्र कश्चिच्चोदयति—नन्वेकस्य पुरुषस्याऽनेकत्रोपलब्धिः पूर्वपक्ष उक्ता; अत्र पुनरादित्ये अनेकेषां पुरुषाणामनेकत्रोपलब्धिः; तस्मादादित्यदृष्टान्तो न तुल्य इति । परिहरति—

---

१. शा. भा. २०. २८. २. शा. भा. २०. २३.

स्याऽनेकत्रोपलब्धिः। मूर्खप्रलपितमेतत्; एकस्याऽनेकत्रोपलब्धिः परिचोदिता परिहृता ॥ १५ ॥

शब्दान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

"शब्दान्तरमविकारः"–नैवेह "इको यणचि" इति प्रकृतिविकारभाव उपदिश्यते; न हि लोके यकारं प्रयुयुक्षमाणा इकारमुपाददते। लोकसिद्धस्य चाऽऽदेशा भवन्ति। तस्मादयमर्थ आदेशिकः-अचि परत इकारस्य स्थाने यकारः। सादृश्यं तु प्रकृतिविकारभावेऽनैकान्तिकम्। दधिपिटककुन्दपिटकयोरदर्शनात् इत्युक्तम्, अतः सिद्धं शब्दान्तरत्वम् ॥ १६ ॥

नादवृद्धिः परा ॥ १७ ॥

"नादवृद्धिः परा" तुल्यं भेदपरिहारेण; यथैव हि तत्र भिन्ना

मुर्खप्रलपितमेतत्। यस्मादेकस्य पदार्थस्याऽनेकत्रोपलब्धिः परिचोदिता परिहृता च सैव; एकेन वा पुरुषेण बहुभिर्वा पुरुषैरिति नाऽयं भेदो विवक्षितः सर्वथा; कथमेकस्याऽनेकत्रोपलब्धिरिति चोदितम्, तच्चादित्यदर्शनेन समर्थितामिति नाऽनुपपन्नं किञ्चित् ॥ १५ ॥

शब्दान्तरमविकारः ॥ १६ ॥

"शब्दान्तरमविकारः" इति सूत्रं पठितम्। नैवेह "इको यणचि" इति प्रकृतिविकारभाव उपादिश्यते। येन पाणिनेरनुशासनविरोधः स्यात्। कस्मात्प्रकृतिविकारभावो नोपदिश्यत इत्यत्राऽऽह—न हि लोके यकारं प्रयुयुक्षमाणा इकारमुपाददते। तथाऽपि किमित्याह-लोकसिद्धस्य चाऽऽदेशा भवन्ति। यद्धस्तु लोके सिद्धं तस्यैवादेशः सूत्रेणोपदेशो भवति। यत एवम् तस्मादयमर्थ आदेशिकः। अचि परत इकारस्य स्थाने प्रसक्ते यकारः प्रयोक्तव्य इति; तेन पाणिनिवचनात् प्रकृतिविकारभावो नाऽवगम्यते। सादृश्यं तु प्राकृतिविकारभावेऽनैकान्तिकम्। दधिपिटककुन्दपिटकयोरदर्शनात् प्रकृतिविकारभावस्येत्युक्तं भाष्ये। अतः सिद्धं शब्दान्तरत्वम्। यकारस्य, न पुनरिकारविकारत्वं यकारस्य ॥ १६ ॥

नादवृद्धिः परा ॥ १७ ॥

"नादवृद्धिः परा" इति सूत्रं पठितम्। तुल्यं भेदपरिहारेण। नादवृ·

भिन्नमिवाऽवगमयन्ति, एवमत्राऽपि प्रचिताः प्रचितमिव, विभागस्थिता विभक्तमिव । अतो महानिव अवयववानिव च भ्रान्तिरुपपद्यते । (१)संस्कारानुरोधाच्छक्तेरुद्बोधः—इत्युक्तम् । तस्मादयमपि संस्कारभेदाग्रहणनिबन्धन एव भ्रमः । अतः स्थिते सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षे पूर्वोक्तमनैकान्तिकीकृतमनित्यत्वे हेतुजातम् ॥ १७ ॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

इदानीं सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षस्य शब्दविषयतोच्यते—"नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति । "दर्शनस्य परार्थत्वात्" इति

ध्या महत्त्वं वर्णानाम् । तदेव दर्शयति—यथैव हि तत्र भेदपरिहारे भिन्ना नादाः शब्दं भिन्नमिवाऽवगमयन्ति, एवमत्राऽपि प्रचिताः महान्तः प्रचितमिव महान्तमिव, विभागस्थिताः विभागेन अवयवेन स्थिताः, सावयवा इति यावत्, विभक्तमिव सावयवमिव । अतो महानिव अवयववानिव च भ्रान्तिरुपपद्यते । अत्रेदं तत्त्वम्—बहवो वायवः समानस्थानकरणप्रेरिताः परस्परनिरपेक्षाः युगपदेव कृत्स्नां कर्णशष्कुलीमण्डलस्य नेमिं प्राप्नुवन्तो निरन्तराः श्रोत्रदेशमेव शब्दं निरन्तरं ग्राहयन्तो महान्तमिव शब्दं प्रतिपादयन्ति, यथा निरन्तरेषु गृह्यमाणेषु वृक्षेष्वेकमिव महान्तमवयविनं मन्यत इति । कथं पुनरेवमित्यत्राऽऽह—संस्कारानुरोधाच्छक्तेरुद्बोध इत्युक्तम् । वायवीयसंयोगविभागानुरोधाच्छक्तेः श्रोत्रवर्तिन्या उद्बोध इत्युक्तम्; तेन तदनुरोधेन भ्रान्तिरुपजायत इति । तस्मादयमपि संस्कारभेदाग्रहणनिबन्धन एव भ्रमः । यो हि संस्कारभेदं जानाति, स तद्वशेन 'बह्व्यः शब्दबुद्धयो युगपदुत्पन्नाः, न पुनरेक एव महाञ्छब्द उपलभ्यत' इति कल्पयति; तेन संस्कारानभिज्ञस्येयं भ्रान्तिरिति । उपसंहरति—अतः स्थिते सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षे पूर्वोक्तमनैकान्तिकीकृतमनित्यत्वे हेतुजातम् । प्रत्यभिज्ञाशब्देनाऽत्र ज्ञानधर्मः पूर्वानुभवभावनावमर्शेन 'स एवाऽयम्' इति वस्तुग्राहकत्वमुक्तम्, न ज्ञानमेव ॥१७॥

नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात् ॥ १८ ॥

इदानीं सप्रत्यभिज्ञस्य प्रत्यक्षस्य शब्दविषयतोच्यते । शब्दविषयेऽपि सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमस्तीत्युच्यते । "नित्यस्तु स्याद्दर्शनस्य परार्थत्वात्"

---

१. संस्कारानुरोधी चेति. क. पु.

कस्याऽयं हेतुः ? नित्यतायाः शब्दस्य । ननु चाऽयमपक्षधर्मः ; अपक्षधर्मस्य चाऽस्य हेतुत्वं नाऽस्तीति नैयायिकाः । अश्रुतशास्त्रा हि ते । दर्शनमेवाऽत्र परार्थतयोपन्यस्यते; तत्र निर्विषयं नाऽस्तीति शब्दोऽत्र विषयतयोपन्यस्यते । ततः किम् ? इदं ततः–परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुः । एतदुक्तं भवति—परार्थं दर्शनं यस्य । तस्य किम् ? नित्यता । कस्य यथा ? सर्वस्येति ब्रूमो धूमादेः ।

ननु च स्वप्रतिपत्त्यर्थमपि दर्शनं धूमादेः । भवतु; परप्रतिपत्त्यर्थताऽपि, अनिराकरणीयं चैतदविरोधात् । शब्देऽपि विद्यमानत्वात् ।

इति सूत्रं पठितम् । आक्षिपति–दर्शनस्य परार्थत्वादिति कस्याऽयं हेतुः ? उत्तरम्–शब्दनित्यतायाः । आक्षेप्ताऽऽह–ननु चाऽयं परार्थत्वलक्षणो धर्मोऽपक्षधर्मः; सिषाधयिषितधर्मो हि धर्मी पक्षशब्देनोच्यते ; अत्र च शब्दस्य नित्यतालक्षणो धर्मः साधयितुमिष्ट इति शब्दः पक्षः । न च तस्य परार्थत्वं धर्मः । किं तर्हि ? दर्शनस्य । तथाऽपि किमित्याह–अपक्षधर्मस्य चाऽस्य हेतुत्वं नाऽस्तीति नैयायिकाः । न्यायविदो मन्यन्ते । समाधाताऽऽह–अश्रुतशास्त्रा हि ते । न तैर्मीमांसाशास्त्रं श्रुतम् , य एवं मन्यन्ते । कथं तर्हि शास्त्रार्थ (१)इत्यत्राह—दर्शनमेवाऽत्र परार्थतयोपन्यस्यते । दर्शनविशेषणतयाऽत्र परार्थतोपन्यस्यते । तत्र दर्शनं निर्विषयं क्वचिदपि नाऽस्तीति शब्दोऽत्र विषयतयोपन्यस्यते; विषयतया शब्दः परार्थदर्शनसम्बन्धीत्यर्थः । ततः किम् ? उत्तरम्—इदं वक्ष्यमाणं ततो भवतीत्यर्थः । परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुः इति भवति । एतदुक्तं भवति—परार्थं दर्शनं यस्येति । मध्य एव पृच्छति–तस्य किम् ? उत्तरम्–नित्यता । पुनः पृच्छति–कस्य यथा ? उत्तरम्—सर्वस्य धूमादेर्यथेति ब्रूमः । तेनेत्थमिदं साधनं प्रयोक्तव्यम्–शब्दो धर्मी, नित्य इति साध्यो धर्मः, परार्थदर्शनसम्बन्धित्वात् यो यः परार्थदर्शनसम्बन्धी स स नित्यः, यथा धूमादिरिति ।

अत्र हेत्वसिद्धिमाशङ्कते—ननु च स्वप्रतिपत्त्यर्थमपि धूमादेर्दर्शनमिति । तेन परार्थत्वमसिद्धमिति भ्रान्तस्याऽऽशङ्का । परिहरति—भवतु स्वप्रतिपत्त्यर्थता, (२)परप्रतिपत्त्यर्थताऽप्यस्ति । तेन नाऽसिद्धिर्हेतोः । ननु च परार्थता नाऽस्त्येव मीमांसकमते ; तत्राऽऽह–अनिराकरणीयं चैतदविरोधात् । न हि परार्थत्वे धूमादीनामङ्गीक्रियमाणे किञ्चिद्विरुध्यते । शब्देऽपि

---

१. इत्यत इति. क. पु. २. परार्थतेति. क. पु.

कालान्तरावस्थायित्वं च नित्यशब्देनोच्यते, न सदकारणत्वम् । ननु च (१)सदकारणश्च शब्द इष्यते । बाढमिष्यते; स तु परार्थमात्रतयैव दर्शनस्य सिध्यति । किमिति तर्हि विशेष उच्यते ? कथं नामाऽनित्यस्याऽपि धूमादेर्दृष्टान्तता स्यात् ।

ननु चाऽस्याऽप्यनित्यता प्राप्नोति, (२)प्रसिद्धे दर्शनात् ।

विद्यमानत्वात् । परार्थतायाः । धूमादिष्वपि यदि भवति, तदा का क्षतिः ? ननु च नित्यत्वे साध्ये न धूमादेर्दृष्टान्तता तेषामनित्यत्वादित्यत्राऽऽह–कालान्तरावस्थायित्वमुच्चारणकालात्कालान्तरावस्थायित्वं नित्यशब्देनोच्यते न सदकारणत्वम् । नित्यशब्देन हि स्वशक्त्या सदकारणमुच्यते; 'यत्सदकारणं तन्नित्यम्' इति लोकप्रसिद्धम्, यथा गगनमात्मेत्यादि । यथाऽऽह भगवान् काश्यपः–'(३)'सदकारणं नित्यम्" इति । तदिदं न नित्यशब्देनोच्यते; अपि तु लक्षणया कालान्तरावस्थायित्वमेव ।

अत्र चोदयति—ननु च सदकारणश्च शब्द इष्यते । तेन श्रौतमेव नित्यत्वं नित्यशब्देन किमिति नोच्यत इति भावः । परिहरति—बाढमिष्यते, स तु परार्थमात्रतयैव दर्शनस्य सिध्यति । यदैव हि कालान्तरावस्थायित्वेन शब्दस्योच्चारणस्य परप्रतिपत्त्यर्थता स्थिता, न शब्दकारणता, तदैवं सिध्यतीति न प्रयत्नेन साध्यते । अत्र चोदयति—यदि हि तावदिष्यते सदकारणता शब्दस्य, किमिति तर्हि प्रयत्नेन नित्यशब्देऽप्युच्चारिते कालान्तरावस्थायितैव साध्यत इति विशेष उच्यते यावता नित्यतैव साध्यताम्; न कालान्तरावस्थायितेति । परिहरति—कथं नामाऽनित्यस्याऽपि धूमादेर्दृष्टान्तता स्यादिति । यदि हि नित्यतैव साध्येत, तदा धूमादीनां दृष्टान्तता न स्यात्, साध्यविकलत्वात्; धूमादिव्यक्तयो हि सामान्येनोपाधिना अग्निसम्बन्धव्याप्ता अग्निव्यक्तिमेव गमयन्ति । न च धूमादिव्यक्तीनां सदकारणता, किन्तु कालान्तरावस्थायिता । तस्मात् दृष्टान्तलाभाय कालान्तरावस्थायितैव साध्या ।

अपरश्चोदयति—ननु चाऽस्याऽपि शब्दस्याऽनित्यता प्राप्नोति, प्रसिद्धे धूमादौ दर्शनात् । यथाभूतो हि दृष्टान्ते धर्मो दृष्टः, तथाभूतेनैव दार्ष्टान्तिकेऽपि भवितव्यम्; तेन धूमवदनित्यता शब्दस्य प्राप्नोति । परिहरति–

१. सदकारणत्वञ्च पदमिष्यत इति. क. पु.

२. विधेर्दर्शनादिति. क. पु. ३. वैशे. सू. ४. १. १.

अत एव कालान्तरावस्थायित्वमात्रं साध्यतयोच्यते । कालान्तरावस्थायितया च सिद्धं शब्दस्य सदकारणत्वम् । दर्शनमेव हि तस्य कारणतया शङ्कितं परैः; तच्च परार्थतया अकारणतां गतम् । तस्मात् परार्थदर्शनसम्बन्धितामात्रस्य हेतुत्वं शब्दस्य सदकारणत्वं सिद्धम् । ननु च तत्तुल्योपादानमभेदमुपादाय सिध्यति पारार्थ्यं दर्शनस्य । सत्यं सिध्यति; किन्तु नेत्थंभूतत्वे प्रमाणमस्ति । न कस्यचिदप्यासंसारं जन्तोः 'पूर्वोक्त-

---

अत एव कालान्तरावस्थायित्वमात्रं साध्यतयोच्यते । यत एव दृष्टान्तेऽनित्यता दृश्यते, अत एव कालान्तरावस्थायित्वमात्रं साध्यतयोच्यते; अन्यथा दृष्टान्ताभावप्रसङ्गात् । ननु भवतु कालान्तरावस्थायिता, नित्यता तु तद्वदेव न स्यादित्यत्राऽऽह—कालान्तरावस्थायितया च सिद्धं सदकारणत्वं शब्दस्य । तेनाऽनित्यता न प्रसज्यते । तदा कथं सदकारणता सिध्यतीत्यत्राऽऽह—दर्शनमेव हि तस्य कारणतया शङ्कितं परैः । उच्चारणमेव हि शब्दस्य कारणतया शङ्कितम्; तच्च कालान्तरावस्थायित्वे सिद्धे द्वितीयश्रवणे परार्थतया परप्रतिपत्त्यर्थतया अकारणतां शब्दं प्रति गतम्, किन्तु अभिव्यञ्जकमेव; ततश्च प्रथमश्रवणेऽपि तदभिव्यञ्जकमेवेति सिद्धमकारणत्वम् । उपसंहरति—तस्मात् परार्थदर्शनसम्बन्धितामात्रस्य धूमादेर्दृष्टान्तत्वं शब्दस्याऽपि सदकारणत्वं सिद्धम् ।

अत्र चोदयति—ननु च तत्तुल्योपादानमभेदमुपादाय सिध्यति पारार्थ्यं दर्शनस्य । अस्याऽर्थः—उच्चारितमात्रे हि विनष्टे शब्दे परार्थमुच्चारणं न घटते, सङ्केतितस्य शब्दस्य पुनर्व्यवहारकालेऽसत्त्वादसङ्केतितस्य चाऽप्रतिपादकत्वात्; यदा पुनः सङ्केतिते शब्दे विनष्टेऽपि तत्तुल्योऽपरो यश्शब्द उत्पद्यते तत्सादृश्येन व्यामूढा अभेदमुपादायाऽर्थं प्रतिपद्यन्त इति घटते, तदा तद्दर्शनस्य परार्थताऽपि सिध्यतीति नैकान्तेन कालान्तरावस्थायितां शक्नोति गमयितुम् ।

परिहरति—सत्यं सिध्यति; किन्तु नेत्थंभूतत्वे प्रमाणमस्ति । अस्य तत्प्रत्ययस्य प्रातिभासिकस्तावद्बाधकप्रत्ययो नाऽस्ति शुक्तिकारजतादिवत्; आनुमानिकोऽपि नाऽस्तीत्युक्तम् "सतः परमदर्शनम्" इत्यत्र; तेन तत्प्रत्ययोऽयं व्यामोह इति न शक्यते वक्तुमिति । प्रातिभासिकबाधाभावमाह—न कस्यचिदप्यासंसारं जन्तोः 'पूर्वोच्च-

सदृशमुच्चारयामि तत्सदृश एवाऽऽयम्' इति विज्ञानोत्पादो दृष्टः । अत एव चाऽविपरीतं प्रतिपद्यन्ते । अन्यथा मालाशब्दप्रत्ययस्यैव शालाशब्दसंवेदनाद्विपर्ययः स्यात् ।

ननु च न सादृश्येऽपि विपर्ययो दृश्यते, यथा गोगावी-शब्दयोः । तदेकत्वग्राहिणां तु न दृश्यते विपर्ययः, न सा-दृश्यग्राहिणाम्; तत्त्वविदां त्वनुत्पत्तिरेव । किमिदं तत्त्व-विदामिति ? गोशब्दस्य गाव्यादयोऽपभ्रंशाः–इत्येवंविदः तत्त्व-विदः । तेषां नैव गाव्यादिभ्योऽप्यर्थज्ञानमुत्पद्यते गोशब्दादेवा-

रितसदृशमुच्चारयामी' त्युच्चारयितुः "तत्सदृशोयऽम्" इति श्रोतुर्वा विज्ञानोत्पादो दृष्टः । अनेन(१) "कस्यचित्कृत्रिमो भविष्यति सम्बन्ध इति चेत् तदुक्तम्" इति भाष्यं व्याख्यातम् । भाष्ये चोक्तशब्देन "(२)यस्य च दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः, स एवाऽसमीचीनः प्रत्ययो नाऽन्यः" इत्युक्तम्; तेन कृत्रिमसम्बन्धशब्दाभेदभ्रमेणाऽर्थप्रत्ययो न भवतीत्युक्तं भवति । यत एवाऽयमभ्रान्तस्तत्प्रत्ययः अत एव चाऽविपरीतं पतिपद्यन्ते । अन्यथा भ्रान्तत्वे हि मालाशब्दप्रत्ययस्यैव शालाशब्दसंवेदनाद्विपर्ययः स्यात् । यथा मालाशब्दप्रत्ययस्य शालाशब्दविषयस्याऽर्थे विपर्ययो भवति; शालाशब्दविषयात् सत्यसंवेदनात्—येन हि शालाशब्दं मालाशब्दबुद्ध्या गृहीत्वा मालार्थः प्रतिपन्नः तस्य च पुनः शालाशब्दे तत्त्वतो ज्ञाते मालाप्रत्ययो निवर्तते, न चेह तथा विपर्ययो भवति; तस्मान्नेयं भ्रान्तिरिति ।

ननु च सादृश्येऽपि शब्दयोरगवतेऽर्थप्रत्ययविपर्ययो न दृश्यते यथा गोगावीशब्दयोः गोसदृशादपि गावीशब्दात् गवार्थप्रत्ययो न विपर्येति, तथेहाऽपि स्यादित्यर्थः । परिहरति—तदेकग्राहिणां तु न दृश्यते विपर्ययः, न सादृश्यग्राहिणाम् । अस्याऽर्थः—ये गावीशब्दमेवैकं वाचकं मन्वानाः प्रयुञ्जते शब्दमर्थं च प्रतिपद्यन्ते, तेषां नाऽस्ति विपर्ययः; ये पुनः गोशब्दसादृश्येन भ्रान्ताः, तेषां विपर्ययो भवत्येव । तत्त्वविदां तु अनुत्पत्तिरेव । गाव्यादिशब्देभ्यः । पृच्छति–किमिदं तत्वविदामिति ? गोशब्दस्य गाव्यादयोऽपभ्रंशाः—इत्येवंविदस्तत्त्वविदः; तेषां नैव गव्यादिभ्योऽप्यर्थज्ञानमुत्पद्यते, गोशब्दादेवाऽर्थं प्रतिपद्यन्ते–इत्युक्तं व्याख्यातृभिः । अस्याऽर्थः–सर्वेऽ-

१. शा. भा. २१. २१. २. शा. भा. ७. १.

ऽर्थं प्रतिपद्यन्ते-इत्युक्तं व्याख्यातृभिः । न चाऽनादितया संसारस्याऽऽदिशब्दता कस्यचित्कल्पयितुं शक्यते, यत्सदृशोपादानात् संव्यवहारसिद्धिः । तस्मात् (१)सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षमूलोऽयं व्यवहार इति स्थितम् ।

ऽप्येतेऽपभ्रंशा आदिमन्तः; तत्र केनचिद्वृद्धेन गोशब्दमुच्चारयितुकामेन प्रमादात् गावीत्युच्चरितम्; तत्राऽपरो वृद्धोऽर्थप्रकरणादिवशेन तदीयां विवक्षामवगम्य 'गोशब्दमुच्चारयितुकामो गावीत्युच्चरितवान्' इत्युच्चिचारयिषितात् गोशब्दादेव गवार्थं प्रतिपद्यते; (२)न पुनर्गावीशब्दादिति । न चाऽनादितया संसारस्याऽऽदिशब्दता कस्यचित्कल्पयितुं शक्यते, यत्सदृशोपादानाद् संव्यवहारसिद्धिः । यदि संसार (३)आदिमान्, तदाऽऽद्यः शब्दोऽर्थवान् सङ्केतवशेन, तत्सादृश्यादपरेभ्योऽर्थप्रतीतिः कल्प्यते; न चैतदस्ति । तस्मादियमपि कल्पना नोपपद्यते-अर्थवत्सादृश्यादर्थावगम इति । तस्मात्सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षमूलोऽयं व्यवहार इति स्थितम् । व्यवहारदर्शनेन प्रत्यभिज्ञैव लोकानामस्तीति साधितम् ।

अत्र केचित् चोदयन्ति—प्रत्यभिज्ञास्वरूपं प्रत्यक्षं न भवतीति, तदुदये कारणाभावात् ; इन्द्रियमात्रेण हि तावदिदं जनयितुं न शक्यते, तस्य पूर्वानुभूतार्थविषयीकरणासामर्थ्यात् । न च पूर्वानुभवभावितभावनासचिवेनेन्द्रियेण जनयितुमिदं शक्यते, भावनाया इदानींतनेऽर्थेऽव्यापारात् ; यदेव हि पूर्वानुभवेन विषयीकृतम्, तदेव भावनावशेन स्मर्यते ; न पुनरपूर्वमेव गृह्यत इति । तदिदमयुक्तम् ; स्थापितो हि सर्वानुवसमवायी पुरुष एको विषयाणामनुभविता । स च प्रतिबुद्धपूर्वानुभवभावनो व्याप्रियमाणकरणः पूर्वापरानुसन्धानसमर्थः 'तदिदम्' इत्येकेनैव स्मरणग्रहणच्छायावाहिना ज्ञानेन कालान्तरावस्थायि वस्तु गृह्णाति । केवला भावना स्मृतिहेतुः ; केवलं चेन्द्रियं ग्रहणमात्रकारणम् ; (४)परस्परोपकारकतया तु विलक्षणं कार्यं जनयत इति नाऽनुपपन्नम् । तदुक्तम् "विषयप्रत्यभिज्ञा चैतन्निबन्धना" इति । एतत्त्वत्र वक्तव्यम्-क्षणिकत्वादभिव्यक्तेः कथं शब्दे प्रत्यभिज्ञेति । गृहीते हि वस्तुनि संस्कारोद्बोधे सति प्रत्यभिज्ञा; न च शब्दोऽगृहीतः प्रति-

---

१. शब्दविषयप्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमूलोऽयमिति. क. पु.

२. न पुनर्गावीति शब्दादिति क. पु.

३. आदिमान्स्यादिति. क. पु. ४. परस्परोपकारमात्रतयेति. क. पु.

अन्यदेव च साधितम्, अन्यच्चोपसंहृतम्; (१)कालान्तरावस्थितिः साधिता, सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपसंहृतम्; अन्यदेवोपन्यस्तम्, अन्यच्चोपनिपतितम्। तदेवेदम्; प्रत्यभिज्ञानादेव हि कालान्तरावस्थायिता सिध्यति। कालान्तरावस्थितिश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षगम्येत्युक्तम्। यदि प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायित्वं साध्यते, किमिति तर्हि परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुरित्युक्तम्? यत एव प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायिता, अत एव परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुरित्युक्तम्; प्रत्यभिज्ञैव ह्यभिन्नार्थदर्शनमित्युच्यते, न पुनरन्यत्। स्वरूपस्य दर्शनान्तरासिद्धत्वात् तत्पूर्वकत्वाच्च प्रत्य-

बुद्धसंस्कारेण प्रत्यभिज्ञातुं शक्यते, तावत्कालमभिव्यक्तेरनवस्थानात्। उच्यते, न वस्तुग्रहणमेवैकं संस्कारोद्बोधकम्; नानाप्रकारत्वात्तदुद्बोधहेतूनामिति कारणान्तरोद्बुद्धसंस्कारः प्रथमसन्निपात एव शब्दं प्रत्यभिजानातीति सकलमविकलम्।

अत्र चोद्यमाह—अन्यदेव साधितमन्यच्चोपसंहृतम्। अत उपक्रमोपसंहारौ परस्परविरुद्धौ। तदेवाऽऽह—कालान्तरावस्थितिः साधिता। नित्यस्त्विति वदता। सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमुपसंहृतम्। अन्यदेवोपन्यस्तमन्यच्चोपनिपतितम्। यथाऽस्मिन्नस्त्रे क्षिप्तेऽन्यदुपनिपतति, तादृशमेवेदमिति। समाधानमाह—तदेवेदम्। यदुपक्रान्तम्, तदेवोपसंहृतम्; नाऽन्यत्। कुतः? प्रत्यभिज्ञानादेव हि कालान्तरावस्थायिता सिध्यति। अयमाशयः—कालान्तरावस्थायिता या एव (२)सिद्धये या प्रत्यभिज्ञा साधिता, सैवोपसंहृतेति नाऽस्ति विरोधः। यदि प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायित्वं साध्यते, किमिति तर्हि परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुरित्युक्तम्? उत्तरम्—यत एव प्रत्यभिज्ञयैव कालान्तरावस्थायिता, अत एव परार्थदर्शनसम्बन्धिता हेतुरित्युक्तम्? प्रत्यभिज्ञया हि शब्दे प्रत्युच्चारणं परापरत्वे निराकृते दर्शनस्य परार्थता भवति; अन्यथा हि शब्दोत्पत्त्यर्थतैव स्यादुच्चारणस्य।

नन्वभिन्नार्थदर्शननिबन्धनोऽयं शब्दानां प्रत्युच्चारणं परापरभावनिषेधः; न प्रत्यभिज्ञानिबन्धन इत्यत्राऽऽह—प्रत्यभिज्ञैव ह्यभिन्नार्थदर्शनमित्युच्यते, न पुनरन्यत्। ननु भवतु शब्दविषया प्रत्यभिज्ञा, तथाऽपि कथं तद्बलेन दर्शनस्य परार्थेत्यत्राऽऽह—स्वरूपस्य दर्श-

१. कालान्तरावस्थायितेति. क. पु. २. सिध्यर्थमिति. क. पु.

भिज्ञायाः । न च स्वार्थपरार्थतामेको यत्नः प्रतिपत्तुं क्षमः ॥१८॥

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

"सर्वत्र यौगपद्यात्"—इति । अनेनाऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमर्थावगतिहेतुत्वं दर्शयति शब्दस्य । किमतो यद्येवम्? कालान्तरावस्थायिता सिध्यति; न हि कालान्तरानवस्थायिनोऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयः; अतः कालान्तरावस्थायिता सिध्यति । कालान्तरावस्थितिश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षसमधिगम्येत्युक्तम् । कथं पुनरन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमस्याऽर्थावगतिहेतुत्वम्? आकृतेः प-

---

नान्तरसिद्धत्वात्, तत्पूर्वकत्वाच्च प्रत्यभिज्ञायाः । न च स्वार्थपरार्थतामेको यत्नः प्रतिपत्तुं क्षमः । **अस्याऽर्थः—प्रथमे तावदुच्चारणे शब्दस्वरूपं तेनैव प्रथमेन दर्शनान्तरेण उच्चारणान्तरेण सिद्धं जनितमिति वक्तव्यम्; तत्पूर्विका च द्वितीयोच्चारणे प्रत्यभिज्ञा ; तस्यां च सत्यामुत्पादितस्य शब्दरूपस्य पुनरुत्पादनं न सम्भवतीति प्रयत्नस्य शब्दाभिव्यञ्जकतया परार्थत्वम्; एवं च निश्चितपारार्थ्यः प्रयत्नो न प्रथमश्रवणे स्वार्थः शब्दस्वरूपनिष्पत्त्यर्थो भवितुमर्हति, अपि तु द्वितीयश्रवणवदभिव्यञ्जक एवेति सिद्धं प्रत्यभिज्ञयैवोच्चारणस्य पारार्थ्यम् ॥ १८ ॥**

सर्वत्र यौगपद्यात् ॥ १९ ॥

सर्वत्र यौगपद्यादिति । अनेनाऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमर्थावगतिहेतुत्वं दर्शयति शब्दस्य । **आकृत्यन्वये व्यक्त्यन्तरेऽपि शब्दप्रयोगात् तदाकृतिव्यतिरेके चाऽन्याकृतिकेऽप्रयोगादाकृतिवचनः शब्द इत्यवगम्यते, अतोऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमर्थावगतिहेतुत्वं शब्दस्य** । किमतो यद्येवम्? **उत्तरम्**—कालान्तरावस्थायिता सिध्यति ; न हि कालान्तरानवस्थायिनोऽन्वयव्यतिरेकनिश्चयः ; अतः कालान्तरावस्थायिता सिध्यति ? **तथाऽपि किमित्याह**—कालान्तरावस्थितिश्च सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षसमधिगम्येत्युक्तम् । **अतोऽनेनाऽपि प्रकारेण शब्दे सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षमस्तीति साध्यते** । कथं पुनरन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यमस्यार्थावगतिहेतुत्वम्? **यावताऽङ्गुलिनिर्देशेनैव किमिति न भवति 'इयं गौः' इति? उत्तरम्**—आकृतेः पदार्थत्वात् । **भवत्वेवं तथाऽपि किमित्याह**—न चैकप्रयोग-

दार्थत्वात् । न चैकप्रयोगावगम्या आकृतेः पदार्थता, स्वातन्त्र्येणाऽग्रहणात् द्रव्याश्रितानाम् ; अगृहीतानां च (१)पृथङ्गनिर्देशायोग्यत्वात् । तस्मात् व्यवहारसमधिगम्यैवाऽऽकृतिपदार्थता, न निर्देशसमधिगम्या । व्यवहारश्चाऽन्वयव्यतिरेकसमधिगम्य इति सिद्धा प्रत्यभिज्ञा ॥ १९ ॥

सङ्ख्याभावात् ॥ २० ॥

"सङ्ख्याभावात्" तदेवेदं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षं पुनरुपन्यस्यते हेतुप्रचयदर्शनार्थम् । हेतुप्रचये पुनः कोऽर्थोऽभ्यधिकः सिध्यति हेत्वन्तरानिरपेक्षत्वाद्धेतूनां स्वार्थसिद्धौ ? न खलु कश्चित् । अनर्थकस्तर्हि प्रचयोपन्यासः । न चाऽऽनर्थकः ; प्रचये सति दार्ढ्यमाहार्यधियां भवति ; तदर्थश्चाऽयं प्रयासः, न कृतधियाम् ।

समधिगम्या आकृतेः पदार्थता । कुतः ? स्वातन्त्र्येणाऽग्रहणात् द्रव्याश्रितानाम् । ये हि द्रव्याश्रिताः, न ते स्वातन्त्र्येण गृह्यन्ते शौक्ल्यादिवत् ; द्रव्याश्रिता चाऽऽकृतिः ; स्वातन्त्र्येणाऽगृहीतानां च पृथङ्निर्देशायोग्यत्वात् । तेन 'अस्य शब्दस्य वाच्या' इति न शक्यते आकृतिर्निर्देष्टुम् । तस्माद्व्यवहारसमधिगम्यैवाऽऽकृतिपदार्थता, न निर्देशसमधिगम्या । वृद्धव्यवहारादेवाऽऽकृतिवचनता गम्यते व्यवहारश्चाऽन्वयव्यतिरेकज इत्यन्वयव्यतिरेकक्षमतया कालान्तरावस्थितिनिश्चयात् । प्रत्यभिज्ञया च विना कालान्तरावस्थित्यनिश्चयात् सिद्धा प्रत्यभिज्ञा ॥ १९ ॥

सङ्ख्याभावात् ॥ २० ॥

"सङ्ख्याभावात्" इत्यनेनाऽपि सूत्रेण—तदेवेदं सप्रत्यभिज्ञं प्रत्यक्षं पुनरुपन्यस्यते । किमर्थः पुनरुपन्यास इत्यत्राऽऽह— हेतुप्रचयदर्शनार्थम् । पुनरुपन्यस्तम् । अत्र चोदयति—हेतुप्रचये पुनः कोऽर्थोऽभ्यधिकः सिध्यति ? हेतुना हि साध्यं साधयितव्यम् ; तच्चैकेनाऽपि हेतुना सिध्यतीति नाऽस्त्यधिकोऽर्थः, हेत्वन्तरानिरपेक्षत्वाद्धेतूनां स्वार्थसिद्धौ । यदि हि यावत्परस्परसव्यपेक्षा एव साध्यं साधयेयुः, तदा भवेदर्थो हेत्वन्तरोपन्यासस्य ; न चैतदस्ति । उत्तरम्—न खलु कश्चित् । अर्थः । चोदयति—अनर्थकस्तर्हि प्रचयोपन्यासः । परिहरति—न चाऽनर्थकः । प्रयोजनं दर्शयति— प्रचये बाहुल्ये

---

१. पृथग्देशायोग्यत्वादिति. क. पु.

तस्मादस्ति प्रयोजनम् । कथमसौ कृत्वसुच् प्रत्यभिज्ञायां हेतुः ? एकस्याऽऽवृत्तौ दर्शनात् । सत्यमेकस्य; स तु क्रियायाः "क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यादेशात् ; न हि शब्दः क्रिया । किं तर्हि ? द्रव्यं गुणो वा स्यात् । तदिदमन्यदीयमन्यस्योच्यमानं मातुलधनकथनन्यायमावहति ।

सति हेतूनां दार्ढ्यमाहार्यधियामपि संस्कार्यधियामपि भवति ; आहार्यबुद्धिपुरुषानुग्रहार्थश्चाऽयं प्रयासः, न कृतधियाम् ; तस्मान्मन्दबुद्धिप्रबोधनमस्ति प्रयोजनम् ।

इदानीमाक्षिपति—कथं पुनरसौ कृत्वसुच् प्रत्यभिज्ञायां हेतुः ? उत्तरम्—एकस्याऽऽवृत्तौ दर्शनात् । तेन 'अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चरित' इति कृत्वसुच्प्रत्ययप्रयोगादेकस्य शब्दस्याऽऽवृत्तिः प्रतीयते; एकताप्रतीतिः प्रत्यभिज्ञेति भवति कृत्वसुच्प्रयोगः प्रत्यभिज्ञाहेतुः । पुनराक्षेप्ताऽऽह—सत्यमेकस्याऽऽवृत्तौ; स तु क्रियायाः । एकस्या आवृत्तौ; "क्रियाभ्यावृत्तिगणने" इत्यादेशः । पाणिनेर्भगवतस्सूत्रम् । (१)न हि शब्दः क्रिया । किं तर्हि ? द्रव्यं गुणो वा स्यात् । एतच्चाऽनास्थयाभिहितम् ; परमार्थतस्तु गुण एवाऽयम् , अन्यथा ग्रहणानुपपत्तेः; नित्यत्वे हि यदि शब्दो द्रव्यं स्यात् ; तदा तस्याऽऽकाशवत् विभुत्वमङ्गीकरणीयम् ; अन्यथा सर्वत्रोपलम्भो न स्यात् ; विभुत्वे च सत्याकाशस्य श्रोत्रत्वात् तेन सह सम्बन्धो वाच्यः प्राप्यकारित्वाद्बहिरिन्द्रियाणाम् ; न च द्वयोर्विभुनोर्द्रव्ययोः संयोगोऽस्ति, संयोगहेत्वभावात् ; अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगो भवति; न च द्वयोरपि सर्वगतयोः कर्माऽस्ति; न चाऽनवयवानां संयोगजोऽपि संयोगो घटते; न च समवायोऽपि युक्तः, द्वयोर्द्रव्ययोरारभ्यारम्भकभावहीनयोः परस्परासमवायात् 'इह' इति (२)बुध्यनुत्पादात् । गुणभूतस्तु शब्दो गगनात्मके श्रवणेन्द्रिये समवेत इति युज्यते श्रोत्रेण ग्रहणम । न चेदं वाच्यम्—पार्थिवी कर्णशष्कुली संयोगलक्षणेन सन्निकर्षेण शब्दं गृह्णातीति, पार्थिवत्वेन श्रवणेन्द्रियस्य गन्धोपलम्भकत्वप्रसङ्गात् इति कृतमतिमहता तन्त्रान्तरानुसरणायासेन । उपसंहरति तदिदमन्यदीयं क्रियासम्बन्धयभ्यावृत्तिगणनमन्यस्य शब्दस्योच्यमान मातुलधनकथनन्यायमावहति ।

---

१. न च शब्द इति. ख. पु. २. बुध्यनुत्पादनादिति. क. पु.

अत्रोच्यते—वस्तुस्वभावानभिज्ञो भवान् । काऽत्राऽनभिज्ञता? वस्तुस्वभावापेक्षिणो ह्यादेशा भवन्ति । अनुमानगम्या च क्रिया । ततः किम्? न चाऽनुमानगम्यस्य (१)स्वरूपमुपलभ्यत इत्युक्तम् । अनुपलब्धस्वलक्षणस्याऽऽवृत्तिः केनाऽवगन्तुं शक्यते? ननु च ये· नैवाऽस्ति कार्यतः; आवृत्तिरपि ततो(२) भवतु । मैवम् ;कार्यावृत्ता· वावृत्तिः शक्यते (३)अवगन्तुम्, न कार्यतः । कार्यस्य तु कार्यतया आवृत्तिर्दुर्लभा; कार्यान्तरतैव तत्र स्यात् । ज्ञाप्ये पुनरिदं सम्भवति । ज्ञाप्यश्च शब्द उच्चारणस्येत्युक्तम् । तस्मात् पुनः पुनः ज्ञाप्यमान· ता शब्दस्य गम्यते, नोत्पद्यमानता । अतो भाक्तित्वे कर्मणो (४)का· र्यैक्यादावृत्तिरित्युच्यते; न स्वतः, कार्यस्वाभाव्यात् । कृतस्य

समाधत्ते—अत्रोच्यते, वस्तुस्वभावानभिज्ञो भवान् । ननु किं वस्तुस्वभा वेन ज्ञातेनेत्यत्राऽऽह—वस्तुस्वभावापेक्षिणो ह्यादेशा भवन्ति । तेन वस्तुस्वभावं ज्ञात्वा तेषामर्थो वर्णनीयः । तथाऽपि(५) किमित्याह—अनुमानगम्या च क्रियेति दर्शितमनुमाने । ततः किम्? उत्तरम्—न चाऽनुमानगम्यस्य स्वरूपमुपलभ्यत इत्युक्त म् । सामान्यतो दृष्टस्य 'किमपि' इति ग्राहकत्वात् । अनुपलब्धस्वभावस्य च कर्मणः केनाऽऽवृत्तिः शक्यतेऽवगन्तुम् ? तेन क्रियाभ्यावृत्तिस्तावदाञ्जली नाऽस्ति । ननु येनैव प्रमाणेनाऽस्तित्वं गृह्यते कर्मणः, तेनैवाऽऽवृत्तिरपि ग्रहीष्यते । स एवाऽऽह—कार्यतः । अस्तित्वमवगम्यते; आवृत्तिरपि तत एव भवतु । परिहरति-मैवम्; कार्यावृत्तावावृत्तिः (६)शक्यतेऽवगन्तुं न कार्यतः । कार्यतो हि स्वरूपमात्रावगतिः; अतः कार्यावृत्तावेव कर्मावृत्तिरवगमनीया । कार्यस्य च कार्यतयाऽऽवृत्तिर्दुर्लभा । कार्यस्य च कार्यत्वादेवाऽऽवृत्तिर्नाऽस्ति; अ· वस्थितस्य कार्यतानुपपत्तेः । कार्यान्तरतैव तत्र स्यात् । आवर्तमानं हि कार्यं कार्यान्तरमेव स्यात् ; न पुनस्तदेव, कृतक्रियमाणयोर्भेदात् । तस्मात् कार्यपक्षे कृत्वसुजनुपपत्तिः ज्ञाप्ये पुनरिदं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं सम्भवति ।

ननु च सिद्धान्तविरुद्धमिदमिति कश्चिन्मन्यते, तं प्रत्याह— ज्ञाप्यश्च शब्द उच्चारणस्येत्युक्तम् । तस्मात्कृत्वसुच्प्रयोगात् पुनः पुनः प्रयोग· ज्ञाप्यमानताऽत्र शब्दस्य गम्यते ; नोत्पद्यमानता । अतो भाक्तित्वेऽपि कर्मणः

---

१. स्वरूपं लभ्यत इति क. पु ।
२. भवतीति. क. पु.
३. वक्तुमिति. क. पु.
४. ज्ञाप्यैक्यादिति. ख. पु.
५. किमित्यत्राऽऽहेति. क. पु.
६. शक्यते वक्तुमिति. ख. पु.

करणं नाऽस्तीति कृतिनः । तस्मादेवंविषय एवाऽयं कृत्वसुच्। कार्यैक्यं च प्रत्यभिज्ञानादित्युक्तम्। तस्मात् युक्तः कृत्वसुजर्थस्य हेतुतोपन्यासस्तद्ग्रहणे।

(१)"अन्यत्वेऽपि सति सादृश्येन व्यामूढाः 'सः' इति वक्ष्यन्ति"—इति किमिदमुपन्यस्तम्? इदमेवोपन्यस्तम्। न ब्रूमो नोपन्यस्तमिति; किमनेन निराकृतं प्रत्यभिज्ञाया इति न विद्मः। इदमनेन निराक्रियते—भेदाग्रहणनिबन्धनेयं 'सः' इति बुद्धिः; भेदस्य चाऽग्रहणमतिसादृश्यादजाविकानां ज्वालादीनां दृष्टम्; अग्रहणे च भेदस्य नाऽन्यत्वं व्यपदेष्टुं शक्यते; अन्यत्वाव्यपदेशे च किमन्यदवशिष्यते 'स एव' इति व्यपदेशात्? विवेकाग्रहणमेवाऽत्राऽपराध्यते मणिमुक्तादिष्विव विवेकशून्यानाम्;

स्वभावतः कार्यैक्यात् ज्ञाप्यैक्यादावृत्तिरित्युच्यते न स्वतः, (२)कार्यस्वाभाव्यात् कर्मणः। तथाऽपि कथं न स्वभावत आवृत्तिरित्यत्राऽऽह—कृतस्य करणं नाऽस्तीति कृतिनः पण्डिताः। ......ज्ञाप्याव.. ...नकां (तेनैकज्ञाप्याव-मर्शैनैकां) क्रियामङ्गीकृत्य क्रियाभ्यावृत्तिराश्रयणीया। तदिदमुपसंहरति—तस्मादेवंविषय एवाऽयं कृत्वसुच्। कार्यैक्यनिबन्धनां कर्मण आवृत्तिमाश्रित्येत्यर्थः।

ननु च तथाऽपि कथं कृत्वसुच्प्रत्ययो हेतुरित्यत्राह—कार्यैक्यं च प्रत्यभिज्ञानादित्युक्तम्। तस्माद्युक्तः कृत्वसुजर्थस्य हेतुत्वेनोपन्यासस्तद्ग्रहणे। प्रत्यभिज्ञायामित्यर्थः। सादृश्येन व्यामूढाः 'सः' इति वक्ष्यन्तीति भाष्यमनुभाषितम्। आक्षिपति—किमिदमुपन्यस्तमिति। समाधत्ते—इदमेवोपन्यस्तम्। नाऽत्र किञ्चित्तिरोहितमस्तीति। आक्षिप्ताऽऽह—न ब्रूमो नोपन्यस्तमिति; प्रत्यभिज्ञायास्तु किमनेन निराकृतमिति न विद्मः। समाधत्ते—इदमनेन निराक्रियते। 'सः' इतिबुद्धेरभेदसाधकत्वं निराकृतमित्यर्थः। यस्माद्भेदाग्रहणनिबन्धनेयं 'स' इति बुद्धिः शब्दस्याऽधुनोत्पन्नस्य भिन्नस्याऽपि पूर्वोत्पन्नात् भेदमगृह्णतः 'सः' इति व्यपदेशोऽयं व्यवहारश्च प्रवर्तते; भेदस्याऽग्रहणं चाऽतिसादृश्यादजाविकानां ज्वालादीनां च दृष्टम्। कथं पुनर्भेदाग्रहणात् 'सः' इति व्यपदेश इत्यत्राऽऽह—अग्रहणे च भेदस्य नाऽन्यत्वं शक्यते व्यपदेष्टुम्;

---

१ शा. भा. २२. ११. २. कार्यस्वभावत्वादिति. क. पु.

तस्माद्विवेके यत्न (१)अस्थीयताम्; "अविवेकः परमापदां पदम्"; आपत्सु जातोद्वेगानां विवेक एवैकः शरणं परम्। (२)सत्यं यथा भवानाह; किन्त्वत्र विवेकाग्रहणे ज्वालादीनामिव हेतुर्नाऽस्ति— इति "अस्थानात्" इत्यस्मिन् सूत्रे लिखितं विस्तरेण।

(३)"स्यादेतत् बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते; ते अपि नित्ये प्राप्नुतः"–इति किमिदं कूश्माण्डतनम्? उत्तरेणाऽपि कूश्माण्डतैव प्रदर्शिता--(४)"अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एव" इति; प्रत्यभिज्ञा हि कालान्तरावस्थायित्वे हेतुरुक्तः। यदि कर्मण्यपि साऽस्ति, कोऽयमुपालम्भः? अथाऽयमभिप्रायः–अभ्युपगमहानं प्राप्नोति इति; स-

---

अन्यत्वाव्यपदेशे च किमन्यदवशिष्यते 'स एव' इति व्यपदेशात्। तस्माद्विवेकाग्रहणमेवाऽत्र भ्रान्तावपराध्यते, तद्वशेनैव विपरीतव्यवहारो मन्दधियाम्। मणिमुक्तादिष्विव विवेकशून्यानाम्। रत्नपरीक्षायामकृतपरिश्रमाणाम्। तस्माद्विवेके यत्न आस्थीयताम्। यतः "अविवेकः परमापदां पदम्" आपत्सु जातोद्वेगानां विवेक एवैकः शरणं परम्। समाधत्ते—सत्यं यथा भवानाह। अविवेकनिबन्धन एव भ्रान्तिव्यवहार इति। किन्त्वत्र विवेकाग्रहणे ज्वालादीनामिव हेतुर्नाऽस्तीति "अस्थानात्" इत्यस्मिन् सूत्रे लिखितं विस्तरेण। यथा ज्वालादीनां विवेकाग्रहणनिश्चये हेतुरस्ति; तथेह नाऽस्तीत्युक्तम् "अस्थानात्" इत्यस्मिन् सूत्रे, पूर्वपक्षस्य परिहारपर्यन्तत्वात्, "सतः परमदर्शनम्"इत्यनेन सह "अस्थानात्" इत्यस्यैकसूत्रत्वात् "सतः परमदर्शनम्" इत्यत्रोक्तमेव "अस्थानात्" इत्यत्रोक्तमित्याह।

स्यादेतत्, बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते; ते अपि नित्ये प्राप्नुत इति भाष्यमनुभाषितम्। आक्षिपति—किमिदं कूश्माण्डपतनम्? उत्तरेणापि कूश्माण्डतैव प्रदर्शिता—"अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एव" इत्यनेन। अत्रैव हेतुमाह— प्रत्यभिज्ञा हि कालान्तरावस्थायित्वे हेतुरुक्तः। यदि कर्मण्यपि साऽस्ति प्रत्यभिज्ञा, भवतु कालान्तरावस्थितिः कर्मणोऽपि; कोऽयमुपालम्भः—कर्मापि कालान्तरावस्थायि भवतीति? न हि कर्मणि कालान्तरावस्थायिनि शब्दस्य कालान्तरावस्थितिर्विपद्यते। अथाऽयमभिप्रायः–अभ्युपगमहानं प्रा-

---

१. आश्रीयतामिति क. पु. २. सत्यमाह भवानिति क. पु.

३. शा. भा. २२. १५. ४. शा. भा. २२. १६.

त्यमनित्यत्वमभ्युपगतमस्माभिः; आनुमानिकत्वमपि। न चाऽऽनुमानिकेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा भवति । स्वरूपग्रहणे हेत्वभावादसम्बद्धोऽयमुपालम्भः । यदि अस्मदभ्युपगमज्ञानमस्ति, (१)सर्वाकारमस्तु; किमिदमर्धजरतीयम् ? उच्यते— यद्येककार्यत्वात् कर्माभ्यासं कृत्वमुजाचष्टे, कारणान्यताऽपि न सिध्यति; न ह्यन्यत्वावगतावभ्यासावगतिः । गम्यमानैकत्वाच्च तद्बुद्धेरपि नानात्वमनवगम्यमेव । तदिदमुक्तम्–"बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते, ते अपि

प्नोतीति । कर्मविषये उपालम्भः । दूषयति—सत्यमभ्युपगतं कर्मणोऽनित्यत्वं कालान्तरानवस्थायित्वमस्माभिः, आनुमानिकत्वमप्यभ्युपगतम् । न चाऽनुमेयेऽर्थे प्रत्यभिज्ञाऽस्ति, स्वरूपाग्रहणात् ; यस्य हि स्वरूपं स्वलक्षणं गृह्यते, तत्र भवति प्रत्यभिज्ञा ; न च नित्यानुमेयानां स्वरूपग्रहणमस्ति ; नित्यानुमेयं च कर्म ; अतः प्रत्यभिज्ञालक्षणकालान्तरावस्थायित्वहेत्वभावादसम्बद्धोऽयमुपालम्भः—यदि प्रत्यभिज्ञया कालान्तरावस्थितिः, तदा कर्मणोऽपि प्रत्यभिज्ञया कालान्तरावस्थितिः प्राप्नोतीति ।

अथ कर्मण्यनुमेयतामजानत एवाऽयमुपालम्भ इति तत्राऽऽह—यद्यस्मदभ्युपगमज्ञानमस्ति; सर्वाकारमस्तु ; किमिदमर्धजरतीयम् ? यदि 'कर्म कालान्तरानवस्थायि' इति मीमांसकमतं ज्ञायते, तदा 'न प्रत्यभिज्ञायते' इत्यपि ज्ञायत इत्यर्थः । उत्तरमपि "न हि ते प्रत्यक्षे" इत्यसम्बद्धमेव ; प्रत्यभिज्ञा हि निराकरणीया, न पुनः प्रत्यक्षता । अथ प्रत्यक्षतानिराकरणेन प्रत्यभिज्ञैव निराक्रियत इति, तन्न ; अप्रत्यक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञासम्भवात् । "अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एव" इति चाऽनुपपन्नम् , प्रत्यक्षेऽपि कस्मिंश्चित् प्रत्यभिज्ञानुत्पादे कालान्तरावस्थितिनिश्चयाभावादिति ।

उच्यते—यद्येककार्यत्वात् कर्माभ्यासं कृत्वमुजाचष्टे, तर्हि कारणान्यताऽपि न सिध्यति । कारणभूतस्य कर्मणोऽप्यन्यता न सिध्यति नाऽवगम्यते । कुतः ? न ह्यन्यत्वावगतावभ्यासावगतिः । तस्मादभ्यासावगतिमिच्छता त्वया कर्माऽपि नानाभूतं नाऽवगम्यत इत्यङ्गीकरणीयम् । गम्यमानैकत्वाच्च गम्यमानस्यैकत्वाच्च बुद्धेरपि नानात्वमवगम्यमेव ; तेन बुद्धिकर्मणोरन्यत्वं नाऽवगम्यते । अन्यत्वानवगमश्च प्रत्यभिज्ञा । अतो यदि प्रत्यभिज्ञया शब्दस्य कालान्तरावस्थितिः, तदा बुद्धिकर्मणोरपि प्राप्नोति ; न च त्वयेष्यत इत्यभ्युप-

१. सर्वप्रकारमस्त्विति. क. पु.

नित्ये प्राप्नुतः"–इति । स्यातां नित्ये, यदि ते प्रत्यक्षे; न ह्यप्रत्यक्षेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा प्राप्नोति । ननु च भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा ; सा च बुद्धिकर्मणोरप्यस्तीत्युक्तम्, कार्यगम्यत्वादनुमेयानाम् । सत्यम्, यदि भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा ; तद्ग्रहणं तु प्रत्यभिज्ञा ; कार्यं हि कारणमस्तीत्येतावति ज्ञानमुत्पादयति, न पुनस्तद्वा अन्यद्वेति । प्रत्यभिज्ञा तु 'तदेवेदम्' इति प्रसिद्धा लोके ।

(१)"ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्योऽद्यतन इति चेत्" इति । किमत्राऽनुक्तमुक्तं भाष्यकारेण ? ननु सत्यां प्रत्यभिज्ञायामनुपलम्भे कारणान्तरं कल्पनीयमित्युक्तम् ; कल्पिताः स्तिमिता वायवः; तदपगमे चोपलब्धिरिति; (२)संयोगवियोगा अपगमहेतवः; किमगमविरोधेन शब्दनित्यतापक्षोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः । तदिदमुक्तम्–बुद्धिकर्मणी अपि हि ते प्रत्यभिज्ञायेते; ते अपि नित्ये प्राप्नुतः इति । तेन चोद्यभाष्यं तावत्समर्थितम्; उत्तरभाष्यमपि समर्थयमान आह–स्यातां नित्ये, यदि ते प्रत्यक्षे । अस्याऽर्थः–यदेव हि प्रत्यक्षं तदेव हि प्रत्यभिज्ञायते, नाऽन्यत् ; न बुद्धिकर्मणी प्रत्यक्षे तस्मान्न ते प्रत्यभिज्ञायेते; अप्रत्यभिज्ञायमाने च कथं कालान्तरावस्थायिनी भवतः ? कस्मात्पुनरप्रत्यक्षत्वेनाऽप्रत्यभिज्ञेत्यत्राऽऽह–न ह्यप्रत्यक्षेऽर्थे प्रत्यभिज्ञा भवति । स्वरूपाग्रहणात् । ननु च भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा ; सा च बुद्धिकर्मणोरप्यस्तीत्युक्तम्, कार्यगम्यत्वादनुमेयानाम् । स्वरूपाग्रहणे च भेदो न गृह्यते ; अतोऽनुमेयत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञासम्भवात् कालान्तरावस्थायित्वापातः । परिहरति –सत्यम्, यदि भेदाग्रहणं प्रत्यभिज्ञा ; तद्ग्रहणं तु प्रत्यभिज्ञा । सा च कर्मणि नाऽस्ति । कुतः ? कार्यं हि कारणमस्तीत्येतावति ज्ञानमुत्पादयति, न पुनस्तद्वा अन्यद्वेति । प्रत्यभिज्ञा तु 'तदेवेदम्' इति लोके प्रसिद्धा । यावता हि विना कार्यं न सिध्यति, तावदेव हि कार्यमवकल्पत इति न पुनस्तत्त्वमतत्त्वं वा स्पृशति; प्रत्यभिज्ञा तु 'तदेवेदम्' इति पूर्वानुभूततया वस्तुग्रहणम् । अतो बुद्धिकर्मणोः कार्यैकगम्ययोः प्रत्यभिज्ञा नाऽस्तीति समर्थितं भाष्यम्–"न हि ते प्रत्यक्षे । अथ प्रत्यक्षे, नित्ये एवेति" । अस्याऽप्ययमर्थः—यदि प्रत्यभिज्ञायेते ततो नित्ये एवेति; प्रत्यक्षशब्देन च प्रत्यभिज्ञायमानतोच्यते ।

"ह्यस्तनस्य शब्दस्य विनाशादन्योऽद्यतन इति चेत्" इति भाष्यमनुभाषि-

---

१. शा. भा. २२. १७. २. संयोगविभागा इति क. पु.

न्यदवशिष्यते ? इदमवशिष्यते–उपलब्धं ह्यनुपलभ्यमानं 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्य गोचरतामापद्यते ; न ह्यत्यन्तानुपलभ्यमानं 'नाऽस्ति' इति ग्रहमास्कन्दति । यद्युपलब्धमपि न गोचरीभवति, अनास्पदमेवेदमभ्युपगतं भवति । अभ्युपगतं चैतत् "नाऽस्तीत्यस्याऽर्थस्याऽसन्निकृष्टस्य" इति । तस्मादभावो निर्विषयोऽनेन वा विषयेण विषयी वक्तव्यः । तस्माज्ज्वालादिष्विव शब्देऽप्यापतिता प्रत्यभिज्ञा । अहो बताऽनुपलब्धावविवेकोऽयम् ; यथैवाऽत्यन्तानुपलब्धवि-

---

तम्, आक्षिपति–किमत्राऽनुक्तमुक्तं भाष्यकारेण ? स एवाऽऽह–ननु सत्यां प्रत्यभिज्ञायामनुपलम्भे कारणान्तरं कल्पनीयमित्युक्तम् ; कल्पिताश्च स्तिमिता वायवः श्रोत्रपिधायकाः अनुपलम्भहेतवः । तदपगमे चोपलब्धिरिति कल्पितम् । सयोगविभागाश्च वायवीयास्तदपगमे हेतव इति च कल्पितम् ; किमन्यदवशिष्यते ? अस्याऽर्थः—उपलब्धस्य शब्दस्य मध्ये पुनरनुपलब्धस्य प्रत्यभिज्ञायमानस्य मध्यकालेऽपि नाशो नाऽऽश्रयणीयः, कारणान्तरवशादनुपलब्धिसम्भवात् ; यदि समग्र एवोपलम्भकारणे पुनरनुपलम्भः स्यात्, तदा विनाशः कल्प्येत ; न च शब्दस्योपलम्भकारणं समग्रमस्ति, स्तिमितवाय्वपनयस्याऽपि तदुपलम्भकारणत्वात् । एतच्च प्रत्यभिज्ञाबलेन कल्प्यते । तदेतच्च "सतः परमदर्शनम्" इत्यत्रोक्तम् । अतः किमपरमनिराकृतम्, यन्निराकरणाय पुनरिदं भाष्यकारेणोच्यते ? समाधत्ते—इदमवशिष्यते, उपलब्धं ह्यनुपलभ्यमानम् 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्य गोचरतामापद्यते । यदेवोपलब्धं नोपलभ्यते, तदेव 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्य विषयः । उपलब्धानुपलब्धिरेव 'नाऽस्ति' इति ज्ञायते व्यपदिश्यते चेत्यर्थः । कस्मादुपलब्धानुपलब्धिरेव नाऽस्तीत्यत्राऽऽह—न ह्यत्यन्तानुपलभ्यमानं 'नाऽस्ति' इति ज्ञानमास्कन्दति । तत्र यद्यप्युपलब्धमपि न गोचरीभवति, तदनास्पदं निर्विषयमेवेदम् 'नाऽस्ति' इति ज्ञानमभ्युपगतं भवति ; निर्विषयत्वे चोच्छेद एव स्यात् । अभ्युपगतं चैतत् "नाऽस्तीत्यस्याऽर्थस्याऽसन्निकृष्टस्य" इति अनेन ग्रन्थेन । तस्मादभावो निर्विषयोऽनेन वोपलब्धानुपलम्भेन विषयेण विषयी वक्तव्यः । तस्माच्छब्द उपलब्धो मध्ये पुनरनुपलभ्यमानो नाऽस्तीत्यभ्युपगमनीयः । ततश्च विनष्टः ; विनष्टे च शब्दे ज्वालादिष्विवाऽऽयाता प्रत्यभिज्ञा भेदाग्रहणमात्ररूपा ; न पुनः परमार्थतस्तद्ग्रहणरूपेति ।

एवं चोद्यभाष्यं समर्थ्य चोद्यं परिहरति—अहो बताऽनुपलब्धा-

षयानुपलब्धिः 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ नेष्टा, तथा तद्ग्रहणविषयेऽप्यर्थे । तस्मादनुपलब्धिमात्रमेवेदम्, यदन्तरा शब्दे । तथा च लौकिका जायादिषु नाऽनुपलब्धिमात्रेण 'नास्ति' इत्यवगच्छन्ति, पुनर्दर्शने विश्वासदर्शनात् । तस्मात् सप्रत्यभिज्ञप्रत्यक्षसव्यपेक्षोऽयं प्रमाणाभावस्तत्र वक्तव्यः । कुतः ? सापेक्षत्वादभावस्य निरपेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षस्य । तदेतत् (१)"आनुपूर्व्या सिद्धम्"– इत्यनेनोक्तम् । यदप्यत्राऽनुमानं सर्वभावविषयमुक्तं नास्तितावगतौ, तदप्यत्र न सम्भवति ; अन्ते क्षयदर्शनात्—इति हि तत्र

वविवेकोऽयम् ; यथैवाऽत्यन्तानुपलब्धविषयानुपलब्धिः 'नाऽस्ति' इत्यस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ नेष्टा । **विषयतां न यातीत्यर्थः**; तथैव तद्ग्रहणविषयेऽपि **प्रत्यभिज्ञायमानेऽर्थे इत्यर्थः** । तस्मादनुपलब्धिमात्रमेवेदम्; यदन्तरा शब्दे । **न पुनर्नास्तित्वरूपेयमनुपलब्धिः; अत एव (२)तद्ग्रहणविषयो न नास्तितगोच्यते** । तथा च लौकिकाः जायादिषु **गृहावस्थितेषु गृहान्निर्गत्याऽनुपलब्धेषु पुनर्गृहं प्रविश्य प्रत्यभिज्ञायमाने**ष्वनुपलब्धिमात्रतया 'नास्ति' इति नाऽवगच्छन्ति । **कथं पुनरवगम्यते नाऽस्तीति नाऽवगच्छन्तीति, तत्राऽऽह**—पुनर्दर्शने विश्वासदर्शनात् । **अन्यथा हि न विश्वासः स्यात् । तेन यदाहुः—यद्यपि** प्रत्यभिज्ञायते ; **तथाऽपि मध्ये विनष्टो भविष्यतीति तन्निरस्तम्, अनुपलब्धिमात्रस्याऽपि(३) नाशरूपत्वात् ; आत्यन्तिकी ह्यनुपलब्धिर्विनाश इति लोके(४) दृष्टम्** । तस्मात् सप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसव्यपेक्षोऽयं प्रमाणाभावस्तत्र वक्तव्यः । **यत्र प्रत्यभिज्ञाऽपि नोत्पद्यते; तत्र प्रमाणाभावोऽभाव इति** । कुतः? सापेक्षत्वादभावस्य । **प्रमाणाभावोऽभाव इति; तेन प्रमाणापेक्षया वक्तव्यः । (५)प्रत्यभिज्ञा च प्रमाणम्, अतस्तदपेक्षयाऽभावो वक्तव्यः** । निरपेक्षत्वाच्च प्रत्यक्षस्य । **न(६) प्रत्यक्षमनुपलम्भाभावमपेक्षते ; तेन सत्यप्यन्तरानुपलम्भे भवत्येव प्रत्यक्षात् प्रत्यभिज्ञानरूपात् भावनिश्चय इति । एतच्च** "तदेतदानुपूर्व्या सिद्धम्" **इत्यत्र भाष्य उक्तम्** । यदप्यत्राऽनुमानं सर्वभावविषयमुक्तं नास्तितावगतौ, तदप्यत्र न सम्भवति । **सर्वभावविषयं नास्तितावगतौ यदनु-**

---

१. शा. भा. २२. २५ ।

२. तद्ग्रहणविषये नास्तिता नोच्यत इति. क. पु.

३. विनाशेति. क. पु. ।

४. प्रसिद्ध इति. क. पु. ।

५. प्रत्यभिज्ञाऽपि चेति. क. पु.

६. प्रत्यक्षमुपलम्भभावमिति. क. पु. ।

हेतुः । न च शब्देऽन्ते क्षयोऽस्ति । अतो न तेनाऽपि बाध्यत इयं प्रत्यभिज्ञा घटादिषु कदाचिदाकम्प्यत्यपि ॥ २० ॥

मानमुक्तं बौद्धैः, तदप्यत्र शब्दे नाऽस्ति । कुतः ? 'अन्ते च क्षयदर्शनात्' इति तत्राऽनुमाने हेतुः । न च शब्देऽन्ते क्षयोऽस्ति । अतस्तेनाऽप्यनुमानेन न (१)बाध्यत इयं प्रत्यभिज्ञा ; घटादिषु कदाचित्प्रत्यभिज्ञानमिदमनुमानमाकम्पयतीत्यपि संभाव्यते, तेषां क्षयदर्शनादिति ; न पुनस्तेष्वपि प्रत्यभिज्ञा शक्यत आकम्पयितुमित्यनन्तरमेव वक्ष्यामः ।

"अन्ते च क्षयदर्शनात्" इत्ययं हेतुर्बौद्धानामित्थमुपवर्णनीयो निराकरणीयश्च—इह घटादयो भावा विनाशभाज उपलभ्यन्ते; तेषु चिन्ता—किं ते स्वहेतुभ्यो विनश्वरा जायन्ते, उत कारणान्तरेण तेषां विनाशो जन्यत इति । नैषां न कारणान्तरायत्तो विनाशः, (२)कारणान्तराधीनत्वे तस्य वस्त्वन्तरभूतस्योपनिपातेऽपि पूर्वभावस्य पूर्ववदुपलम्भादिप्रसङ्गात् । न च कारणान्तरायत्त(३)जन्मा विनाशो भावस्वभावभूतो भवितुमर्हति, कारणभेदस्य कार्यभेदापादकत्वात्; उत्पन्नोत्पद्यमानयोश्चैकत्वानुपपत्तिः । तस्मात् स्वहेतुत एव विनाशिनो भावा इति वेदितव्यम् । ततश्च विनाशं प्रत्यन्यानपेक्षया उदयानन्तरापवर्गिण इत्यापतितम् । अतः क्षणिकस्थितिधर्माणो भावाः स्वहेतुभ्य आत्मानं लभन्ते; ते च क्षणान्तरमारभन्ते; तदपि क्षणान्तरमिति सदृशापरापरोपजननजातविभ्रमाः पुमांसस्तत्त्वाध्यवसायिनो व्यवहरन्ति । यदा तु विलक्षणकारणान्तरोपनिपातो भवति, तदा विसदृशक्षणान्तरोदये विनाशव्यवहारं प्रवर्तयन्ति । तस्मादन्ते विनाशो न स्वाभाविकं विनाशं विनोपपद्यत इति(४) तद्दर्शनात् स्वाभाविकः कृतकानां विनाशोऽभ्युपगम्यते । सर्वे च भावाः कृतकाः, आकस्मिकत्वे देशकालप्रकृतिनियमायोगात्; सहेतुको हि भावो हेतुशक्तिमनुरुध्यमानो नियतदेशकालप्रकृतिको भवतीत्युपपन्नम् । यच्च कृतकम्, तत्सर्वं विनाशि; यच्च विनाशि, तत्सर्वं क्षणिकमिति सिद्धं सर्वभावानां क्षणिकत्वम् ।

तत्र तावदिदमेव वक्तव्यम्—न सर्वे भावाः कृतकाः, शब्दस्यैव हेत्वभावेनाऽकृतकत्वात्; (५)यस्य हेत्वभावः, न तस्य कृतकत्वम्,

---

१. प्रस्यत इति ख. पु.

२. कारणान्तरायत्तत्व इति. क पु. ।

३. जन्माऽपीति. क. पु.

४. तद्दर्शनस्वाभाविक इति. क. पु. ।

५. यस्य यस्य हेत्वभावस्तस्य तस्याऽकृतकतेति. क. पु. ।

यथा शशविषाणादेः; अहेतुकश्च शब्द इति व्यापकानुपलब्धि-रेव; कृतकता हि हेतुमत्तया व्याप्ता; तदभावे तस्याऽप्यभाव इति; अहेतुकश्च शब्दः, सम्भाव्यमानस्य प्रयत्नस्य शब्दाभिव्यञ्जकत्वात्, द्वितीयश्रवणे प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्; न हि स एव प्रयत्नस्तस्योत्पाद-कोऽभिव्यञ्जकश्चेति युज्यते । न चैतदपि वक्तुमुचितम्—अकिञ्चित्क-रस्याऽनपेक्षणीयत्वादपेक्ष्यमाणः प्रयत्नः किं शब्दे जनयति ? न तावच्छ-ब्दव्यतिरिक्तं किञ्चन; तत्र जातेऽपि शब्दस्य(१) पूर्ववदविचलितानुपजा-तातिशयस्याऽनुपलब्धिप्रसङ्गात्; शब्दाव्यतिरेकिणि तूपजाते (शब्द एवोपजायत इत्यापतितमिति । यस्मान्न प्रयत्नेन शब्दे किञ्चिज्जन्यते, अपि तु श्रोत्रे; तस्मिंस्तु श्रोत्रवर्तिनि संस्कारे जाते) शब्दविषया संवित् आत्मन्युदीयते, न पुनः शब्दस्य कश्चिदतिशयो जातो विपन्नो वेति ।

ननु निर्हेतुकत्वे देशकालप्रकृतिनियमो न स्यादित्युक्तम् । उच्यते—को नाम शब्दस्य देशकालनियममभ्युपैति, विभुत्वान्नित्यत्वाच्च ? प्रकृतिनियमस्त्वनादौ नाऽस्त्येव; आदिमति हि हेतुव्यापारोऽस्ति, न पुनरनादौ; तेन कृतकत्वाच्छब्दस्य विनाशितेत्यसिद्धो हेतुः । न च येऽपि कृतका भावाः तेषामपि स्वाभाविको विनाशः, विनाशस्य प्राभा-करैरर्थान्तरभूतस्याऽनभ्युपगमात्; यैव हि घटादीनामुपलब्धानां सत्य-प्युपलम्भहेतुसाकल्येऽनुपलब्धिः, सैव तेषां विनाशः; अनुपलब्धिरपि सैव तस्य, या तद्विविक्तस्य तुल्योपलम्भयोग्यस्य अवान्तरस्योपल-ब्धिः; तस्यामेव चोपलब्धौ मुद्गरादीनां व्यापारः, अर्थान्तरभूतकपालो-दये वेति सूक्ष्मदृशामेष(२) पन्थाः ।

यदपि चेदमुच्यते—नित्यस्याऽर्थक्रिया क्रमेण वा यौगपद्येन वा नो-पपद्यते, जननशक्तियुक्तस्य क्रमायोगात् यौगपद्यादर्शनाच्च । सहका-रि(३)समवधानातिक्रमेणाऽर्थक्रियाक्रम इत्यपि न (४)युक्तम्, सह-कारिणोऽकिञ्चित्करस्याऽनपेक्षणीयत्वात्; तादृशापेक्षायां चाऽपेक्षा-नुपरमप्रसङ्गात्; किञ्चित्करत्वेऽपि व्यतिरिक्तकरत्वे तत एव व्यतिरिक्तात् कार्योदयः स्यात्, न पुनः पूर्वस्मात् भावादित्यर्थक्रियाशून्यत्वात्(५) अत्यन्तासत्तापातः पूर्वस्य, तल्लक्षणत्वात्सत्तायाः । अव्यतिरिक्तक-

१. पूर्ववदविचालितानपेक्षतातिशयेति. क. पु. ।

( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठस्त्रुटितः क. पुस्तके ।

२. पक्ष इति. क. पु. । ३. समवधानक्रमेणेति. क. पु. ।

४. युक्त इति. क. पु. । ५. अन्यत्वात्सत्यतापात इति. क. पु. ।

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

"अनपेक्षत्वात्" इति । सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां कदाचिदसमवायिकारणोपलब्धेः अनित्यताऽऽशङ्क्येत घटादीनामिव; तदप्यत्र दर्शनाभावान्नाऽस्तीति स्थिता प्रत्यभिज्ञा ; तत्प्रमेयतया च नित्यत्वं शब्दस्य ॥ २१ ॥

प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

"प्रख्याभावात्" इति । (१)अनपेक्षतायामसिद्ध्याशङ्कां निराकरोति । सेयमाशङ्कोपन्यस्यते-(२)"वायुरुद्गतः संयोगविभागैः शब्दीभवति" इति । तथा च शिक्षाक्षराण्यनुगुणानि दृश्यन्ते—

रत्वे तु तदुदये भावस्याऽप्युत्पत्तेरनित्यतापातः । तदप्यनुपपन्नम्, 'सर्वस्योत्पत्तिमत एव कार्योत्पादाभ्युपगमात् । तदुक्तम्—"उत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनात्" इति । न चैतावता स्थिरस्याऽऽकारकत्वम्, तदाश्रितात्तस्मात्कार्योदये लोके तस्यैव कारकव्यवहारात् । कथं पुनरसौ (३)तदाश्रितः ? तत्रैव स्वहेतुना जनितत्वादिति कृतमतिविस्तरेण ॥ २० ॥

अनपेक्षत्वात् ॥ २१ ॥

"अनपेक्षत्वात्" इति सूत्रान्तरानुभाषणम् । सत्यामपि प्रत्यभिज्ञायां कदाचिदसमवायिकारणोपलब्धेरनित्यताऽऽशङ्क्येत घटादीनामिव; तदप्यत्र दर्शनाभावान्नाऽस्ति। घटादयो हि प्रत्यभिज्ञायमाना अप्यवयवसंयोगलक्षणस्याऽसमवायिकारणस्य दर्शनादनित्याः, तद्विनाशे विनाशसम्भवात् ; शब्दे तु न किञ्चिदसमवायिकारणमस्ति, यद्विनाशाद्विनश्यन्ननित्यः स्यादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—इति स्थिता प्रत्यभिज्ञा; तत्प्रमेयतया च नित्यत्वं शब्दस्येति ॥ २१॥

प्रख्याभावाच्च योगस्य ॥ २२ ॥

"प्रख्याभावात्" इति सूत्रमनुभाषितम् । व्याचष्टे—अनपेक्षतायामसिध्याशङ्कां निराकरोति । सेयमाशङ्कोपन्यस्यते—'वायुरुद्गतः संयोगविभागैः शब्दीभवती'ति । (४)वायवीय एव शब्दः; तेनाऽनपेक्षत्वादित्यसिद्धो हेतुः । तथा च शिक्षा-

---

१ विपक्षताया असिद्धायाश्शङ्कामिति. क. पु. । २. शा. भा. २३. १२ ।

३. भावस्तदाश्रित इति. क. पु. । ४. वायवीया एव शब्दा इति. क. पु. ।

"वायुरापद्यते शब्दताम्" इति । तदिदं निराक्रियते—यदि वायवीयः शब्दः स्यात्, वायोरवयवसन्निवेशविशेषः स्यात्; न च वायवीयान सन्निवेशविशेषान् शब्द उपलभामहे । (१)ननु न चाक्षुषो वायुः । स्पर्शनमप्युपलम्भकमेव, तेनोपलभ्याः स्युः; न चोपलभामहे । तस्मादप्रतिपक्षा प्रत्यभिज्ञा । कथं तर्हि शिक्षाक्षराणि? तदायत्तत्वात् तच्छब्दोपलब्धेस्तदुपचारः ।

क्षराण्यनुगुणानि दृश्यन्ते "वायुरापद्यते शब्दताम्" इति । तदिदं निराक्रियते—यदि वायवीयः शब्दः स्यात, वायोरवयवसन्निवेशविशेषः स्यात्; न च वायवीयान् सन्निवेशविशेषान् शब्द उपलभामहे । यदि वाय्वारब्धः शब्दः स्यात्, तदीया अवयवा (२)वाय्वात्मका उपलभ्या भवेयुः; न चोपलभ्यन्ते । तस्मान्न वायवीयः शब्दः । ननु न चाक्षुषो वायुः । अनेनेदमाह—यदि वायुश्चाक्षुषः स्यात्, तदा प्रत्यक्षो भवेत्; द्रव्यं हि प्रत्यक्षं चाक्षुषमेव; न चेद्वायुश्चाक्षुषः, प्रत्यक्षोऽपि न भवतीति । तथा चाऽचाक्षुषत्वे स्पर्शनमात्रेण प्रतीतऽपि न शक्यते द्रव्यस्य प्रत्यक्षता वक्तुम्, गुणमात्रस्यैवैन्द्रियकत्वानिराकरणकारणभावात्; दर्शनस्पर्शनाभ्यां हि गुणत्यागेनाऽपि द्रव्यग्रहणेनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यस्याऽपि प्रत्यक्षता भवति; अचाक्षुषत्वे तु वायोः (३)स्पर्शाद्यतिरेचयितुमशक्यत्वान्न प्रत्यक्षतेति । उत्तरम्—स्पर्शनमप्युपलम्भकमेव, न केवलं चक्षुः ।

अयं चाऽऽशयः—यद्यपि वायुरचाक्षुषः, तथाऽपि स्पर्शनेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तत्प्रतिपत्तेः प्रत्यक्षत्वमेव; तथा स्पर्शान्तरेऽपि तद्द्रव्यबुद्धेः स्पर्शादपि व्यतिरेकः शक्यत एव वक्तुम् । यद्यपि शीतोष्णस्पर्शावाप्यतैजसावेव, न वायवीयौ; तथाऽपि तयोरुपलम्भे वायवीयस्याऽनुष्णाशीतस्याऽप्यनुलम्भे तद्द्रव्यप्रतीतेः शक्यत एव व्यतिरेकः कर्तुमिति । अतश्च स्पर्शनत्वे वायोर्यदि वायवीयः शब्दः स्यात्, तेन स्पर्शनेन्द्रियेण तत्सन्निवेशा उपलभ्याः स्युः; न चोपलभ्याः । तस्मादप्रतिपक्षा प्रत्यभिज्ञा । कथं तर्हि शिक्षाक्षराणि? तदायत्तत्वात् वाय्वायत्तत्वाच्छब्दोपलब्धेस्तदुपचारो वायवीयोपचारः ॥ २२ ॥

---

१. ननु चाऽचाक्षुष इति. क. पु. । २. वायवीया इति. क. पु. ।

३. स्पर्शाद्विवेचयितुमिति. क. पु. ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

तथा च वेदाक्षराण्यस्मिन् पक्षेऽनुगुणतराणि दृश्यन्ते "वाचा विरूपनित्यया" इति । कोऽत्राऽतिशयः ? नित्यताभिधानं श्रुत्या । तस्मात् प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वान्नित्यताऽवस्थिता शब्दे ॥ २३ ॥

इति षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ॥

अथ सप्तमं वाक्याधिकरणम् ॥

उत्पत्तौ वाऽवचानास्स्युरर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥

"उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात्"। (१)"यद्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः सम्बन्धश्च, तथाऽपि न चोदनालक्षणो धर्मः" इति किमिदमारब्धम् ? इदमारब्धम्—वृद्धव्य-

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २३ ॥

तथा च (२)वेदाक्षराण्यस्मिन् पक्षेऽनुगुणतराणि दृश्यन्ते "वाचा विरूपनित्यया[१]"इति । कोऽत्रातिशयः? येनाऽनुगुणतराणीत्युच्यते। उत्तरम्—नित्यत्वाभिधानं श्रुत्या । नित्यशब्देन श्रुत्यैव नित्यतोच्यते; "वायुरापद्यते शब्दताम्" इति । न तु श्रुत्या अनित्यतोच्यते ; तस्मात्प्रत्यभिज्ञाप्रमेयत्वान्नित्यताऽवस्थिता शब्दे ॥२३॥

इति षष्ठं शब्दनित्यत्वाधिकरणम् ।

अथ सप्तमं वाक्याधिकरणम् ॥

उत्पत्तौ वाऽवचानास्स्युरर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात् ॥ २४ ॥

"उत्पत्तौ वाऽवचनाः स्युरर्थस्याऽतन्निमित्तत्वात्"। "यद्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः सम्बन्धश्च, तथाऽपि न चोदनालक्षणो धर्मः" इति भाष्यमनुभाष्य आक्षिपति—किमिदमारब्धमिति । समाधत्ते—इदमारब्धम् , वृद्धव्यव-

१. शा. भा. १३. २३. यद्यप्यौत्पत्तिक इति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः ।

२. वेदाक्षराण्यस्मत्पक्ष इति. क. पु. ।

वहारादौत्पत्तिकत्वमुक्तं शब्दार्थज्ञानस्य । वृद्धव्यवहारश्च प्रमाणा-न्तरावगम्यं वाक्येनाऽर्थं प्रतिपादयतः कस्यचित् कश्चिदन्यः प्रति-पद्यते । तत्प्रतिपत्त्या बालोऽपि (१)जानाति 'अनेनैव तत्प्रतिपाद्यते' इति । प्रतिपत्तिश्च हानोपादानादिकार्यावगम्या । हानोपादानादि च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेव शक्यतेऽवगन्तुम्, नाऽप्रमितविषयम् । अतश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयमेवौत्पत्तिकत्वं शक्यतेऽवगन्तुम्; न पुनर्यत्र शब्दावगमपूर्वको व्यवहारः, तत्रौत्पत्तिकत्वं शक्यावगमम् ।

हारादौत्पत्तिकत्वमुक्तं शब्दार्थज्ञानस्य । शब्दाद्यदर्थज्ञानं तदौत्पत्तिकं पुरुषप्र-यत्नानपेक्षमसामयिकं वृद्धव्यवहारादेव शब्दस्य वाचकशक्तिपरिज्ञा-नेन समयनिरपेक्षेण तदुत्पत्तेरित्युक्तम् । वृद्धव्यवहारश्चाऽयमुच्यते, यः प्रमाणान्तरावगम्यमर्थं कस्यचित्प्रतिपादयतो वाक्येन, कश्चिदन्यः प्रतिपद्यते । प्र-माणान्तरेणाऽवगन्तुं शक्यमर्थं प्रतिपादयतो वृद्धस्य वाक्यादपरो वृद्धः प्रतिपद्यते, स वृद्धव्यवहार (२)उच्यते । तस्य प्रतिपत्त्या शब्दश्रवणा-नन्तरभाविन्या बालोऽपि जानाति 'अनेन शब्देनैव तद्वस्तु प्रतिपादितम्' इति शब्दे वाचकशक्तिमवगच्छतीत्यर्थः । शब्दार्थप्रतिपत्तिश्च प्रतिपत्तृ-वृद्धवर्तिनी (३)तदर्थविषयोपादानादिकार्यगम्या ; स्वविषये हि बालेन हानोपादाने प्रतिपत्तिपूर्वके दृष्टे इति हानोपादाने दृष्ट्वा वृद्धस्य प्रतिप पत्तिरनुमीयते । हानोपादानादि च प्रमाणान्तरप्रमिताविषयमेव शक्यतेऽवगन्तुम्, नाऽप्रमितविषयम् । प्रमाणान्तरेण योऽर्थोऽवगम्यते, तद्विषयमेव यद्धानोपा-दानादि तदवगन्तुं शक्यते, न पुनरप्रमिताविषयम् । अतश्च प्रमाणान्तरप्रमित-विषयमेवौत्पत्तिकत्वं शक्यतेऽवगन्तुम् । (तस्मात्प्रमाणान्तरप्रमितविषयाद्धानो-पादानात् प्रतिपत्तिरनुमीयते ; प्रतिपत्त्या च प्रतिपादकशक्तिः ; प्रति-पादकशक्त्या च ज्ञातया शब्दार्थावगमः ; तेन य एव प्रमाणान्तरग-म्योऽर्थः, स एव पुरुषसमयानपेक्षः शक्यतेऽवगन्तुम् ।) न पुनर्यत्र शब्दा-वगमपूर्वको व्यवहारः, तत्रौत्पत्तिकत्वं शक्यावगमम् । वेदे हि शब्दादर्थमवगम्य वृद्धव्यहारः, नाऽन्यथा ।

एवं च यदाशङ्क्यते—वेदेऽपि वैदिकार्थविषयं व्यवहारं दृष्ट्वा

---

१. विजानातीति. क. पु. । २. इत्युच्यत इति. क. पु ।

३. तदर्थविषयवृद्धसम्बन्धिहानोपादानादिकार्यगम्येति. क. पु. ।

( ) कुण्डलान्तर्गतो भागः क पुस्तके नाऽस्ति ।

तस्माद्वैदिकानामग्निहोत्रादीनामौत्पत्तिकत्वं दुरवगमम् । तस्मादौत्पत्तिकत्वक्लेशोऽनर्थकः; वेदप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमौत्पत्तिकत्वमिष्यते स्वतन्त्रागमवादिभिः । न च वृद्धव्यवहारात् सिद्धमौत्पत्तिकत्वं वेदार्थप्रतिपत्तावभ्युपायतां प्रतिपत्तुं क्षमम् । किमिति न क्षमम्? समुदायाद्धि वृद्धव्यवहारेऽर्थोऽवगम्यते ; न चाऽसौ समुदायो वेदे प्रयुक्तः। तस्मान्न निमित्ततां प्रतिपद्यते। ननु चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहारादेव पदार्थपूर्वको वाक्यार्थोऽवगम्यते। आवापोद्धारा·

प्रतिपत्तिमनुमाय शब्दस्य शक्तिं ज्ञात्वाऽर्थः प्रतीयत इति, तदपि निराकृतम्; यदेव हि प्रमाणान्तरेण शक्यतेऽवगन्तुम्, तद्विषयमेव हानोपादानं शक्यावगमम् । अतः कथमनुन्मीलितागमविलोचनो बालः शब्दैकगम्यविषयं हानोपादानं बुध्येत ? अनवबुद्धहानोपादानश्च कथं तद्विषयां प्रतिपत्तिं वृद्धस्याऽनुमिमीते ? अननुमिततद्विषयवृद्धप्रतिपत्तिश्च कथं तद्विषयां शब्दस्य शक्तिमवधारयेत् ? अनवधारिततद्विषयशक्तिश्च तदर्थं कथं शब्दादवगच्छेत्? अनवगच्छंश्च कथं व्यवहरेदिति । तस्माद्वैदिकानामग्निहोत्रादिवाक्यानां प्रमाणान्तरानवगम्यार्थविषयाणामौत्पत्तिकत्वं दुरवगमम् । तस्माद्वृद्धव्यवहारनिबन्धनौत्पत्तिकशब्दशक्तिप्रतिपादनक्लेशोऽनर्थकः । वेदप्रामाण्यसिध्यर्थमौत्पत्तिकत्वमिष्यते स्वतन्त्रागमवादिभिः मीमांसकैः । न च वृद्धव्यवहारासिद्धं प्रमाणान्तरावगम्यार्थविषयमौत्पकत्वं प्रमाणान्तरानवगम्यवेदार्थप्रतीतौ निमित्ततां प्रतिपत्तुं क्षमम् । किमिति न क्षमम्? समुदायाद्धि वृद्धव्यवहारेऽर्थोऽवगम्यते । यतश्चाऽर्थो (१)अवगतः तस्यैव शक्तिनिश्चयः। न चाऽसौ समुदायो लौकिकः 'गामानय' इत्यादिर्वेदे प्रयुक्तः ; तस्मान्न निमित्तताऽवगम्यते ।

(२)चोदयति—ननु चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहारादेव पदार्थपूर्वको वाक्यार्थोऽवगम्यते । अस्याऽर्थः—यदि समुदाय एव वाक्यार्थप्रतिपादको भवेत्, तदा समुदायान्तरस्याऽव्युत्पन्नशक्तिकतयाऽवगमकत्वं न स्यात्; यदा तु पदान्येव पदार्थप्रतिपादनेन वाक्यार्थं प्रतिपादयन्ति, तदा वेदेऽपि तेषां पदानां भावात् पदार्थप्रतिपत्तिपूर्वको वाक्यार्थोऽवगन्तुं शक्यते; पदानां च पदार्थप्रतिपादकत्वं कथमव·

---

१. अवगम्यत इति. क. पु. । २. तत्र चोदयतीति. क. पु.

भ्यां हि 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्, देवदत्त गामभ्याज कृष्णाम्, विष्णुमित्र गां बधान रक्ताम्' इत्येकत्राऽन्वितशुक्लार्थः, अन्यत्राऽपोद्धृतशुक्लार्थोऽन्वितकृष्णार्थश्च. अन्यत्राऽपोद्धृताभ्याजार्थोऽन्वितबधानार्थश्च(१) वाक्यार्थोऽवगम्यते । अतोऽवगम्यते—पदेभ्यः (२)पदार्था एवाऽवगम्यन्ते, न वाक्यार्थः; पदार्थसमुदायेन वाक्यार्थः (३)अवगम्यते : अन्यथा ह्येकपदोद्धारे सकल(४)वाक्यार्थानवगतिरेव स्यात्, न पदार्थमात्रस्य । तस्मात् पदेभ्यः पदार्थाः, पदार्थेभ्यः परस्परान्वितावगतिः ।

यदि पदेभ्यः पदार्था अवसीयन्ते, पदार्थेभ्यः परस्परान्वयः, किं पदार्थनिमित्तक एव वाक्यार्थः ? ओम् इत्यु-

गम्यते ? उत्तरमन्वय(५)व्यतिरेकाभ्यां नाऽस्य दर्शयति—आवापोद्धाराभ्यां हि 'देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम्, देवदत्त गामभ्याज कृष्णाम्, विष्णुमित्र गां बधान रक्ताम्' इति एकत्राऽन्वितशुक्लार्थः, अन्यत्रापोद्धृतशुक्लार्थोऽन्वितकृष्णार्थश्च, अन्यत्रोऽपोद्धृताभ्याजार्थोऽन्वितबधानार्थश्च वाक्यार्थोऽवगम्यते । एतच्चोपलक्षणम्; तेनेदमपि ग्राह्यम्—एकत्राऽन्वितदेवदत्तार्थोऽन्यत्राऽपोद्धृतदेवदत्तार्थोऽन्वितविष्णुमित्रार्थश्चेति । यस्य पदस्याऽऽवापेन प्रक्षेपेण यस्य पदार्थस्याऽन्वयः, यस्य च पदस्योद्धारेणाऽऽपनयेन यस्य पदार्थस्याऽपनयः, तस्मिन् पदार्थे तस्यैव पदस्य प्रतिपादकत्वम् ।

अतोऽवगम्यते—पदेभ्यः पदार्था एवाऽवगम्यन्ते, न वाक्यार्थः; पदार्थसमुदायेन वाक्यार्थोऽवगम्यते । अन्यथा ह्येकपदोद्धारे सकलवाक्यार्थानवगतिरेव स्यात् : यथा पदाद्वर्णोद्धारे सकलपदार्थानवगतिः । न पुनः पदार्थमात्रस्याऽनवगतिः। तस्मात्पदेभ्यः पदार्था अवगम्यन्ते; पदार्थेभ्यः परस्परान्वितवाक्यार्थावगतिः । पूर्वपक्षी परिहरति—यदि पदेभ्यः(६) पदार्था एवाऽवसीयन्ते; पदार्थेभ्यः परस्परान्वयः। स एवाऽऽह—किं पदार्थनिमित्तक एव(७) वाक्यार्थ इति । चोदयिताऽऽह—ओमित्युच्यते । पूर्वपक्ष्याह—कस्य पदार्थस्य कस्मिन्नन्वये हेतुत्वम् ? चोदयि-

१. वाक्यार्थोऽवगम्यत इति नाऽस्ति क. पु. ।

२. पदार्थ एवाऽवधार्यत इति क. पु. । ३. गम्यत इति क. पु. ।

४. वाक्यार्थावगतिरेव न स्यादिति क. पु. ।

५. व्यतिरेकाभ्यां च दर्शयतीति. क. पु. । ६. पदार्थ एवाऽवगम्यत इति क. पु. ।

७. अन्वय इति क. पु. ।

च्यते । कस्य पदार्थस्य कस्मिन्नन्वये हेतुत्वम् ? सर्वस्य सर्वस्मि-न्निति ब्रूमः । एवं तर्हि सर्ववाक्यार्थावगतिः सर्वस्मात् । नियमे वा हेतुर्वक्तव्यः 'इत्थंभूतेनेत्थंभूतोऽन्वयः प्रतिपाद्यते' इति । न चाऽत्र वृद्ध(१)व्यवहारं मुक्त्वाऽन्यत्कारणमुपलभामहे । तस्माद्यत्र समुदायः प्रयुक्तः, तत्रैव पदं पदार्थमवगमयति; पदार्थश्च पदार्थान्तरेणाऽन्वि-तमात्मानमिति प्रयोगप्रतिपत्तिमूलेयं कल्पना । अतोऽन्वयव्यतिरे-कावपि प्रतिपत्तिविषयावेव; सत्यां हि प्रतिपत्तावावापोद्धारावगति-

---

ताऽऽह—सर्वस्य सर्वस्मिन्निति ब्रूमः । सर्वस्य पदार्थस्य सर्वस्मिन्नन्वये हेतुत्व-मिति ब्रूमः ।

पूर्वपक्ष्याह—एवं तर्हि सर्ववाक्यार्थावगतिः सर्वस्मात् । यदि सर्वस्य(२) पदार्थ-स्य सर्वस्मिन्नन्वये हेतुत्वम्, तदैकस्मात् पदादुच्चरितात् पदार्थेऽवगते सर्वार्थान्वयप्रतीतेः सर्ववाक्यार्थावगतिः स्यात्; नियमे वा हेतुर्वक्तव्यः—इत्थंभूतेनेत्थंभूतोऽन्वयः प्रतिपाद्यत इति । सन्निहितोच्चारितपदप्रतिपादितसा-काङ्क्षान्वययोग्येन तथाभूतपदार्थान्तरान्वयः प्रतिपाद्यत इत्यस्मिन्नियमे हेतुर्वक्तव्यः । न चाऽत्र वृद्धव्यवहारं मुक्त्वाऽन्यत्कारणमुपलभामहे । वृद्धव्यवहारे हि तादृशेन पदार्थेन तादृशान्वयप्रतिपादनदर्शनात् तत्रैव हेतुत्वम्, ना-न्यत्रेति नियमः सिध्यति; न पुनरत्र कारणान्तरमस्ति । यत एवं वृद्ध-व्यवहारस्य कारणत्वम्, तस्माद्यत्र प्रयुक्तः समुदायः, तत्रैव पदं पदार्थमवगमयति; पदार्थश्च पदार्थान्तरेणाऽन्वितमात्मानमिति प्रयोगप्रतिपत्तिमूलेयं कल्पना । यत्रैव(३) प्रमा णान्तरगम्येऽर्थे वृद्धव्यवहारविषये समुदायः प्रयुक्तः, तत्रैव पदं पदा-र्थमवगमयति पदार्थश्च पदार्थान्तरेणाऽन्वितमात्मानमिति प्रयोक्तुः प्रयो-गात् प्रतिपत्तुश्च प्रतिपत्तेरिदं कल्प्यते; तेन यत्र प्रयोगप्रतिपत्ती न दृष्टे प्रमाणान्तराविषये वेदार्थे, तत्र न पदात्पदार्थावगतिः । न च पदार्थस्या-ऽपि पदार्थान्तरान्वितात्मप्रतिपादकता ।

उपसंहरति—अतोऽन्वयव्यतिरेकावपि प्रतिपत्तिविषयावेव । यत्रैवाऽशब्दज्ञस्य (४)प्रमाणान्तरगम्येऽर्थे प्रतिपत्तिः, तत्रैवाऽन्वयव्यतिरेकावपि । कस्मा-दित्याह—सत्यां हि प्रतिपत्तावावापोद्धारावगतिर्व्यवहारे व्युत्पाद्यस्य । (५)यस्माद्य-

---

१. व्यवहारप्रयोगमिति क. पु. । २. पदार्थस्येति नाऽस्ति क. पु. ।
३. प्रमाणान्तरावगम्य इति क. पु. । ४. बालस्य प्रमाणान्तरेति क. पु. ।
५. यस्मादस्मिन्निति ख. पु. ।

व्यवहारे व्युत्पाद्यस्य । अवगतिश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयैव, हानो-पादानावगम्यत्वात् (१)वृद्धप्रतिपत्तेरित्युक्तम् ।

यत्र पुनः प्रमाणेन 'अस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः' इति न ज्ञायते, प्रयोगादेवार्थोऽवगन्तव्यः, तत्र कथं निमित्तता शक्यते कल्पयितुं पदपदार्थयोः, प्रतिपत्तिपूर्वकत्वान्निमित्तभावस्य ? न

स्मिन्नर्थे प्रतिपत्तिर्वृद्धस्याऽस्त, व्युत्पाद्यस्य तस्मिन्नेव व्यवहारे (२)आ-वापोद्धारावपि । तथाऽपि किमित्याह—अवगतिश्च प्रमाणान्तरप्रमितविषयैव, हानोपादानावगम्यत्वाद् (३)वृद्धप्रतिपत्तेरित्युक्तम् ।

(४)एतदुक्तं भवति–प्रमाणान्तरेण योऽर्थः प्रतीयते, तत्सम्बन्धिनी एव हानोपादाने शक्येऽवगन्तुम्; यद्विषये एव हानोपादाने अवगते, तद्विषये वृद्धस्याऽपि प्रतिपत्तिरनुमीयते; यद्विषया च प्रतिपत्तिरनुमीयते तद्विषय एव निमित्तत्वं प्रतीयत इति प्रमाणा-न्तरप्रतिपाद्यविषयमेव पदपदार्थयोर्निमित्तत्वम्, न पुनः प्रमाणा-न्तरावेद्यविषयमिति ।

यत्र पुनः प्रमाणेन 'अस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः इति नाऽवगम्यते, प्रयोगादेवार्थो-ऽवगन्तव्यः, तत्र कथं निमित्तता शक्या कल्पयितुं पदपदार्थयोः ? यत्र पुनर्वेदे प्रमाणान्तरानवगम्यविषये 'अस्मिन्नर्थे अयं शब्दः प्रयुक्तः' इति प्रमाणेन नाऽवगम्यते, शब्दप्रयोगादेव केवलादर्थो(५)ऽवगम्यः, तत्र कथं निमित्तता पदपदार्थयोः, निमित्तभावग्रहणाभावात् ? (६)निमित्त-तयावगतौ पदपदार्थौ निमित्तं भवतः; न पुनरन्यथा, प्रथमश्रुतादप्र-तीतेः; सर्वस्माच्च सर्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । निमित्तभावग्रहणमेव कथं ना-स्तीत्यत्राह—प्रतिपत्तिपूर्वकत्वान्निमित्तभावस्य । प्रतिपत्तिं गृहीत्वा वृद्धसम्ब-न्धिनीं तद्विषयं शब्दस्य निमित्तभावं गृह्णाति, नाऽन्यथा । न च प्रमाणा-न्तरानवगम्यविषया वृद्धप्रतिपत्तिरनुमातुं शक्या तद्विषयहानोपादा-नादर्शनात् । न च तस्मिन्नप्रतीते तद्विषये हानोपादाने अवगम्येते इति न प्रमाणान्तरानवगम्ये व्युत्पत्तिसम्भवः । प्रतिपत्तिपूर्वको निमित्तभाव

---

१. व्युत्पाद्यानामिति क. पु. । २. आवापोद्धारावगतिरिति क. पु. ।

३. व्युत्पाद्यानामित्युक्तमिति व्याख्यासम्मतः पाठः ।

४. या चाऽसावावापोद्धारावगतिः सा प्रमाणान्तरेण योऽर्थोऽवगम्यते तद्विषयैव व्युत्पाद्यानां हानोपादानावगम्यत्वाद्वृद्धप्रतिपत्तेरित्युक्तं भवतीति क. पु. ।

५. अवगन्तव्य इति क. पु. । ६. निमित्तभावावगताविति क. पु. ।

पुनर्निमित्तावगमादेव नैमित्तिकावगतिः । यस्मिन् हि सति यद्भवति तद्दर्शनात् 'अस्येदं निमित्तम्' इति भवति मतिः; न पुनस्तत्सम्भवादेव । केन वोक्तमन्यथा ? नैमित्तिकावगमादेव निमित्तावगतिः । (१ अवगम्यते च 'अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः" इति पदार्थान्वितो वाक्यार्थः । अतोऽत्रापि पदपदार्थयोर्निमित्तता केन वार्यते ? कथं पुनर्गम्यते 'अन्वितपदार्थको वाक्यार्थः' इति ? नन्वेतस्मादेव वाक्यात् । तर्हि (२)निमित्ततावगमादेव नैमित्तिकावगतिरित्युक्तम् । वृद्धव्यवहारे हि हानोपादा-

---

इत्यतो व्यतिरेकमाह—न पुनर्निमित्तावगमादेव नैमित्तिकावगतिः । निमित्तभावावगमपूर्विका नैमित्तिकी शब्दार्थे प्रतिपत्तिः पुनर्न संभवति; किन्तु प्रतिपत्तिपूर्वक एव निमित्तभावावगम इति । कुत इत्याह—यस्मिन् हि सति यद्भवति तद्दर्शनात् 'अस्येदं निमित्तम्' इति भवति मतिः; न पुनः(३) तत्सम्भवादेव । कार्यता हि निमित्ततावगतिः, (४)न स्वरूपमात्रेन एव । तेन प्रतिपत्तिपूर्वको निमित्तभावः, निमित्तभावावगमपूर्विका च स्वयं शब्दादर्थप्रतिपत्तिः । (५)तेनाऽनवगते वेदार्थे प्रमाणान्तरानवगम्यं प्रति निमित्तत्वे कथं वेदाद्वाक्यार्थावगतिरिति ।

अत्र चोदयति—केन वोक्तमन्यथा ? एकग्रन्थेनाऽऽह—नैमित्तिकावगमादेव निमित्तावगतिः । नैमित्तिकवाक्यार्थावगमे सत्येव निमित्तताऽवगम्यते । अवगम्यते च "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इति पदार्थान्वितो वाक्यार्थः । अतोऽत्रापि पदपदार्थयोर्निमित्तता केन वार्यते ? पूर्वपक्षी परिहरति—कथं पुनर्गम्यते 'अन्वितपदार्थको वाक्यार्थः' इति ? अन्विता एव पदार्था यस्मिन् सोऽत्र वाक्यार्थ इति(६) कथं गम्यते ? चोदयिताऽऽह—नन्वेतस्मादेव वाक्यात् । पूर्वपक्ष्याह—यद्येतस्मादेव वाक्यात् 'एवंविधो वाक्यार्थः' इत्यवगतिः, तर्हि निमित्ततावगमादेव नैमित्तिकावगतिरित्युक्तं त्वया भवति; 'वाक्यादेवमवगम्यत इत्ययमर्थो नैमित्तिकः' इति त्वयोक्तं भवति ।

ननु च सर्वत्रैवम्, कोऽयमस्माकमुपालम्भ इत्यत्राऽऽह—वृद्धव्यवहारे

---

१. गम्यते चेति क. पु. । २. निमित्तादेवेति क. पु. ।

३. तद्भावादेवेति क. पु. । ४. न पुनरिति क पु. ।

५. न तेनाऽवगते अर्थे प्रति निमित्तत्वे कथं वेदार्थावगतिरितीति क. पु. ।

६. कथं न मन्यत इति क. पु. ।

नादिगम्यं नैमित्तिकत्वम् ; इह पुनर्वचनादेव हानोपादाने प्रवर्तेते; तस्माद्विपरीतम् ।

ननु च वृद्धव्यवहारेऽपि प्रतिपत्ता वाक्यादेवाऽर्थं प्रतिपद्यते; बालस्तु पार्श्वस्थः शब्दार्थयोः सम्बन्धं हानोपादानाभ्यां वेत्ति । सत्यम् ; असावपि तु सम्बन्धज्ञानोत्तरकालं ततो विजानाति निमित्तान्नैमित्तिकम् ; वेदे पुन(१)रविज्ञातनिमित्तनैमित्तिकसम्बन्धः कस्य निमित्ततां विजानातु, कस्य वा नैमित्तिकत्वम् ?

अथ सामान्यतोदृष्टानुमानं क्रियते—वृद्धव्यवहारे पदपदार्थयोर्निमित्तभावो दृष्टः, वेदेऽपि त एव पदार्थाः, तस्माद्वेदेऽपि

हि हानोपादानादिगम्यं नैमित्तिकत्वम् । लोके हि शब्दश्रवणानन्तरं विशिष्टार्थविषयं हानोपादानं दृष्ट्वा शब्देनाऽयमर्थः प्रतिपादितः इत्यवगम्यते; न पुनः शब्दत एव । नन्वत्राऽप्येवमेव भवतीत्यत्राऽऽह—इह पुनर्वचनादेव हानोपादाने प्रवर्तेते; तस्मात्तद्विपरीतम् । वचनादेवाऽर्थमवगम्य(२)हानोपादानाभ्यां भवितव्यम् ; हानोपादानाभ्यां च निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धोऽवगन्तव्यः; तस्मान्निमित्तादेव(३) नैमित्तिकार्थावगतिरिह प्राप्नोति; लोके तु प्रतिपत्तिपूर्वकं निमित्तत्वमिति ।

चोद्यमाह—ननु च वृद्धव्यवहारेऽपि प्रतिपत्ता वाक्यादेवाऽर्थं प्रतिपद्यते ; बालस्तु पार्श्वस्थः शब्दार्थयोः सम्बन्धं हानोपादानाभ्यां वेत्ति । (४)तेन 'वृद्धप्रतिपत्ता प्रागभूतत्वाच्छब्दार्थप्रतिपत्तेर्न प्रतिपत्तिपूर्वकं निमित्तभावमवबुध्यते' इति मन्यते । परिहरति—सत्यम्, असावपि तु सम्बन्धज्ञानादुत्तरकालं ततो निमित्तान्नैमित्तिकं विजानाति । वृद्धोऽपि वृद्धान्तरप्रतिपत्त्या बालवन्निमित्तभावमेवाऽवगम्य पश्चादर्थमवबुध्यते, प्रथमश्रवणेऽर्थानवगतेरित्यर्थः । वेदे पुनरविज्ञातनिमित्तनैमित्तिकसम्बन्धः पुरुषः कस्य निमित्ततां जानातु, कस्य वा नैमित्तिकत्वम् ? निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धज्ञानाभावे प्रतिपत्तावनुत्पन्नायां निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धोऽवगन्तुं न शक्यत इत्यर्थः ।

पुनश्चोद्यमाशङ्कते—अथ सामान्यतोदृष्टानुमानं क्रियते—वृद्धव्यवहारे पदपदार्थ-

---

१. रज्ञातेति क. पु. । २. हानोपादानाभ्यां भवितव्यमिति नास्ति. क. पु.
३. नैमित्तिकावगतिरिति. क. पु. ४. तेन च प्रतिपत्तेति. क. पु.

स्वार्थान्वितौ निमित्तत्वम्—इति ; एवं तर्हि कियन्तः (१)कस्यामि- त्यत्र प्रमाणं नाऽस्ति। यावन्तो यस्यामवगतौ प्रतीयन्ते—इति चेत् , अवगतिपूर्वकमेव तर्हि निमित्तत्वम्; न सामान्यतोदृष्टनिमित्तकम्; न चाऽवगतेः प्रमाणमस्तीत्युक्तम्। तस्मात्सामान्यतोदृष्टनिबन्धनैवेयं भ्रान्तिः । सामयिकी वा दृष्टव्यवहारपूर्विकाऽदृष्टावगतिः;

योर्निमित्तभावो दृष्टः; वेदेऽपि त एव पदपदार्थाः; तस्माद्वेदेऽपि स्वार्थान्वितौ निमित्तत्व- मिति। (अस्याऽर्थः—वेदवर्तिनः पदार्थाः स्वार्थान्वितौ निमित्तमिति सा- ध्यते; पदार्थत्वात्; ये ये पदार्थास्ते ते) पदार्थान्वितौ निमित्तं यथा लौ- किकवाक्यार्थवर्तिनः—इति सामान्यतोदृष्टेनाऽवगतनिमित्तभावाः स्वा- न्वयमवबोधयिष्यन्तीति । दूषयति—यदि सामान्यतोदृष्टम्, एवं तर्हि कियन्तः कस्यामन्विताविस्यत्र नास्ति नः प्रमाणम्; वेदे ह्यनेकसहस्रसंख्य- पदजातार्थानामवगतानां न ज्ञायते के पदार्थाः कियन्तो वा कस्यामन्वि- तौ निमित्तमिति। न च वृद्धव्यवहारानुसारेण आकाङ्क्षासन्निधियोग्यता- नियामिकाः, तदनुसारेण प्रमाणान्तरावेद्यार्थान्वयप्रतिपत्त्यभावप्रस- ङ्गात्। चोद्यमाशङ्कते—यावन्तो यस्यामवगतो प्रतीयन्त इति चेदिति। दूषयति- अवगतिपूर्वकं तर्हि निमित्तत्वम्, न सामान्यतोदृष्टनिमित्तकम्। यावन्तो यस्यामव- गतावन्विताः प्रतीयन्ते, तावन्तस्तस्यामवगतौ निमित्तमित्याश्रीयमाणे ऽवगतिदर्शनादेव तर्हि निमित्तत्वं पदार्थाना ज्ञायते; न सामान्यतोदृ- ष्टेन। भवत्वेवम्, को दोष इत्यत्राह—न चाऽवगतेः प्रमाणमस्तीत्युक्तम्।

उपसंहरति—तस्मात्सामान्यतोदृष्टनिबन्धनैवेयं भ्रान्तिः। पदानि पदार्थाश्च लोक वेदयोः साधारणा इति लोकवद्वेदेऽपि वाक्यार्थः प्रतीयत इति भ्रान्तिः । परमार्थतस्तु वेदार्थावगतौ कारणमेव नाऽस्त्युक्तेन न्यायेन। सामयिकी वा दृष्टव्यवहारपूर्विकाऽदृष्टावगतिः। अस्याऽर्थः—यदा अलौकिकार्थप्रतिपादकता वेदानां नोपपद्यते, तदा प्रमाणान्तरगोचरार्थविषयत्वात् पौरुषेया एव वेदाः। तथा च शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नौत्पत्तिकः। तथा हि शक्यसमये विषये किमिति दृष्टविपरीतं शब्दस्य स्वातन्त्र्यं परिकल्प्यते? अतः सामयिक्येव च शब्दार्थप्रतिपत्तिः।

ननु समयोऽपि कथं शक्यते वक्तुम्? अवश्यं ह्यनेन स- मयं प्रणयता पूर्वसिद्धसम्बन्धाः केचन शब्दा अङ्गीकरणीयाः।

१. कस्य निमित्तात्प्रमाणं नाऽस्तीति क. पु.।

( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः क. पुस्तके नाऽस्ति।

लोकसिद्धैर्वा संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं कृत्वा वैदिको व्यवहारः प्रवर्तितः कैश्चित् ।

ननु कार्यैक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वं भविष्यति । कार्यैक्यं च नियोगैक्यात् । नियोगैक्यं चाऽनुबन्धविनिर्मोकादित्युक्तम् । नियोगार्थश्च लोके वेदेऽपि स एव—इत्युक्तम्; प्रामाण्याप्रामाण्यविवेकेन

तथा चाऽङ्गीकृतं तावत् क्वचित्स्वातन्त्र्यम्; अतः किं समयकरणेन ? उच्यते—दृष्टव्यवहारपूर्विकाऽदृष्टावगतिरिति । एतदुक्तं भवति—सामयिकशब्दैरेव व्यवहरमाणेषु व्युत्पन्नयोः समयो भविष्यति । ततश्च तौ व्यवहरिष्येते । तयोश्च व्यवहारेऽपरो व्युत्पद्यत इत्येवं पूर्वेषामपि व्यवहारव्युत्पत्तिः समयादुत्पन्ना । अतः सिद्धे समये अदृष्टमपि साध्यसाधनभावं वैदिकं प्रतिपादयितुं पुरुषैर्वेदाः प्रणीयन्त इति नाऽनुपपत्तिः । एवमेव च लोकसिद्धैः कृतकसम्बन्धैरेव शब्दैः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं कृत्वा वैदिको व्यवहारः प्रवर्तितः कैश्चित् । एतौ च समयकृतकसम्बन्धपक्षौ तुल्यन्यायावेव यथा भिन्नौ तथा दर्शितमेव सम्बन्धाक्षेपग्रन्थे पूर्वपक्ष एव।

चोदयति—ननु कार्यैक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वं भविष्यति । अस्याऽर्थः—वृद्धव्यवहार एव वेदार्थप्रतिपत्तावपि निमित्तम् । एवं हि वृद्धव्यवहारे प्रतिपन्नम्—कार्यान्वितं स्वात्मानं पदार्थाः प्रतिपादयन्तीति । लोके वेदे चैक एव कार्यात्मको नियोगार्थः । तेन व्युत्पत्तेर्विषयनानात्वं नाऽस्ति । अतो यावन्तः पदार्था एकस्मिन् कार्येऽन्वीयन्ते, तावत्पदार्थप्रतिपादकः पदसमूह एकं वाक्यमिति कार्यैक्यनिबन्धनमेकवाक्यत्वं भविष्यति । ननु च लोके वेदे च कार्यात्मकोऽर्थ एक इति कुतः ? तत्राऽऽह—कार्यैक्यं च लोकवेदयोर्नियोगस्य लिङादिशब्दस्यैक्यात्; वाचकैक्याद्वाच्यैक्यमित्यर्थः ।

ननु च केवलस्य लिङादेरनुबन्धशून्यस्याऽर्थप्रतिपादकत्वाभावाल्लोके वेदे चाऽनुबन्धभेदान्न वाचकमेकमित्यत्राऽऽह—नियोगैक्यं चाऽनुबन्धविनिर्मोकादित्युक्तम् । यद्यपि केवलादर्थानवगतिः, तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शक्यत एवेदमवगन्तुम् 'कार्यार्थप्रतिपादका लिङादय एव' इत्यनुबन्धं निर्मुच्य वाचकैक्यं लोकवेदयोः ।

ननु भवतु लिङादिरेकः, तथाऽपि लोके तस्य प्रेषणाध्येषणादिप्रतिपादकत्वात् वेदे च तेषां पुरुषधर्मभूतानामभावान्नैकार्थत्वमित्यत आह—नियोगार्थश्च लिङाद्यर्थश्च लोके वेदे च स

हि प्रेषणादयोऽभिहिताः । तस्मान्निमित्तपूर्वकेऽपि न दोषः । सिद्धं सामान्यतोदृष्टमनुमानं निमित्तावगतौ ।

तदिदमयुक्तम् ; किं नियोगार्थः प्रमाणान्तरानिर्ज्ञातार्थतया लोकेऽर्थावगतौ निमित्ततया दृष्टः ? नेति ब्रूमः; "प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति ?"—इत्यनतिक्रमणीयोऽयं

एवेत्येतदप्युक्तम् । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन हि प्रेषणादयोऽभिहिताः । प्रेषणाध्येषणादयो यल्लिङाद्यर्था भगवता पाणिनिनाऽभिहिताः, तत्प्राप्ताप्राप्तविवेकेन समहीनज्यायोभिः प्रयुज्यमानेऽपि लिङादौ कार्ये सर्वत्र प्राप्तेऽपि प्रेषणादयोऽप्राप्ता उपाधिभूता इति; कार्यं तु सर्वत्राऽर्थ इति । उपसंहरति—तस्मान्निमित्तपूर्वकेऽपि न दोषः । यद्यपि निमित्तं पूर्वमवगम्य पश्चादर्थः प्रतिपत्तव्यः; तथाऽपि दोषो नाऽस्ति, निमित्तभावस्य वृद्धव्यवहारेऽवगतत्वादिति । सिद्धं सामान्यतोदृष्टमनुमानं निमित्तावगतौ । निमित्तावगतौ सत्यां ये पदार्थाः, ते कार्यान्वयिनः स्वात्मानं प्रतिपादयन्ति; पदार्थाश्चैते—इति सामान्यतोदृष्टमनुमानं लिङ्गम् ।

पूर्वपक्षी समर्थयते—तदिदमयुक्तम् । कुत इत्याह—किं नियोगार्थः प्रमाणान्तरानिर्ज्ञातार्थतया लोकेऽर्थावगतौ निमित्ततया दृष्टः ? अस्यार्थः—नियोगः अर्थो वाच्यो यस्य लिङादेः, स नियोगार्थो लिङादिः ; किं प्रमाणान्तरानिर्ज्ञातार्थतया प्रमाणान्तरेणाऽनिर्ज्ञातार्थः सन् लोकेऽर्थावगतौ निमित्ततया प्रसिद्धः, येन भवानेवं वदति ? यदि प्रमाणान्तरेणाऽवेद्यमेवार्थं लिङादिः प्रतिपादयतीति लोके दृष्टं स्यात्, तदा वेदेऽपि प्रमाणान्तरागोचरमर्थं लिङादिः प्रतिपादयेत्; न चैतदस्तीति भावः । आक्षेप्तज्ज्ञाशय उत्तरमाह—नेति ब्रूमः । स एवाऽऽह—प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययतीत्यनतिक्रमणीयोऽयं हेतुः । अस्याऽर्थः—यदि प्रमाणान्तरावेद्यार्थविषयो लिङादिः, तदा सम्बन्धग्रहणमेव न स्यात्, अगृहीते सम्बन्धिनि सम्बन्धग्रहणाभावात्; अगृहीतसम्बन्धस्य चाऽर्थप्रतिपादकत्वे प्रथमश्रुतस्य प्रत्यायकत्वप्रसङ्गो दुष्परिहरः । तस्मान्न प्रमाणान्तरावेद्यार्थविषयो लोके लिङादिः प्रतीयत इति । पूर्वपक्षी दूषयति—एवं तर्हि तदर्थभेदस्याऽपि प्रमाणान्तरं मृग्यम् । लिङाद्यर्थभेदस्य प्रमाणान्तरावेद्यस्य लिङाद्यर्थस्य वेदे प्रमाणान्तरं मृग्यम्; न हि तस्य लिङादिर्वाचकः, अगृहीतसम्बन्धत्वात् ।

अथोच्यते—य एवाऽसौ लोके नियोगार्थः, स एव वेदेऽपि, यदि

हेतुः । एवं तर्हि तदर्थभेदस्याऽपि प्रमाणान्तरं मृग्यम् । अनुबन्धाश्च तद्भेदानुवर्तिनो लोके दृष्टाः, न पुनस्तदनुवर्ती भेदः । तस्मात् परस्परान्वयिता न प्रयोगावच्छेदमन्यतोऽविज्ञाय शक्यतेऽवगन्तुम् । न चाऽसाववच्छेदः प्रमाणान्तराभावाद्वेदे विद्यते । तस्मात् दर्शनान्तरं मृग्यम् । न चेष्टं स्वतन्त्रागमवादिनामिदम् । न च स्वभावादर्थावगतिरित्युक्तम् । अतः प्रतीयमानपदार्थान्वयी वाक्यार्थः, न प्रमाणान्तरापेक्षा—इति गहनेयं न्यायप-

---

परमनुबन्धभेदात् भेद इत्यत्राऽऽह—अनुबन्धाश्च तद्भेदानुवर्तिनो लोके दृष्टाः, न पुनस्तद्भेदानुवर्ती भेदः । अस्याऽर्थः—लोकेऽपि भिन्नेष्वेव नियोगार्थेष्वनुबन्धाः सम्बध्यन्त इति दृष्टम्, न पुनरनुबन्धानुवर्ती भेदः । तस्मात्स्वरूपत एव नियोगार्थो भिन्नः । अतो लोके वेदे च नियोगार्थस्य भिन्नत्वात् सम्बन्धग्रहणेऽप्रतीते प्रमाणान्तरं मृग्यम् । यत एव वैदिको नियोगार्थो भिन्नः, तस्मात्परस्परान्वयिता न प्रयोगावच्छेदमन्यतोऽविज्ञाय शक्यतेऽवगन्तुम् इयन्तः पदार्था अस्यामवगतावन्विताः-इति । यावत् प्रयोगावच्छेदोऽन्यतो न विज्ञातः, तावत्परस्परान्वयिता न शक्यतेऽवगन्तुम् ; न हि तदेदं शक्यते वदितुम्-यावन्तो यस्यामवगतौ लोके दृष्टा इति । ज्ञायतां तर्ह्यन्यतः प्रयोगावच्छेद इत्यत्राऽऽह-न चाऽसाववच्छेदः प्रमाणान्तराभावाद्वेदे विद्यते । तस्माद्दर्शनान्तरमत्र वेदार्थे मृग्यं सम्बन्धग्रहणसौकर्याय । न चेष्टं स्वतन्त्रागमवादिनामिदम् । प्रमाणान्तरावगम्यार्थविषयत्वे स्वतन्त्रागमस्य प्रामाण्यं न सिध्यतीति स्वतन्त्रागमवादिनां दर्शनान्तरं वेदार्थे नेष्टम् ; न च दर्शनान्तरविरहेण सम्बन्धाग्रहणेऽपि स्वतोऽवगतिरित्युक्तम्-"सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्" इत्यत्र ।

पूर्वपक्ष्युपसंहरति—अतः प्रतीयमानपदार्थान्वयी वाक्यार्थः, न च प्रमाणान्तरापेक्षेति गहनेयं न्यायपदवी । कथमियमवगाहनीयेति युक्ता संप्रधारणा । अस्याऽर्थः—ये तावद्वृद्धव्यवहारप्रसिद्धाः पदार्था वाक्यार्थे प्रतीयन्ते, ते तावदन्वयिनः ; न च प्रमाणान्तरापेक्षित्वं त्वयाऽभ्युपगतम् ; अतो गहनोऽयं न्यायमार्गः कथमवगाह्यताम्—किमन्वितार्थप्रतिपत्तिस्त्यज्यताम्, उत प्रमाणान्तरनिरपेक्षत्वमिति युक्ता संप्रधारणेति । तत्र दृष्टान्वयप्रतिपत्त्यनुसारेण वरं प्रमाणान्तरापेक्षित्वमाश्रीयतामिति भावः ।

संप्रति राद्धान्तैकदेशी पूर्वपक्षमेवोपजीव्याऽऽह-यत एव मी-

दवी। कथमियमवगाहनीयेति युक्ता सम्प्रधारणा। अत एक एवाऽयं बहुधा विकल्प्याऽवगम्यते लोके वेदे चेति ब्रह्मविदो मन्यन्ते। तस्माद्विवर्त एवाऽयमिति ब्रह्मविद्भिरवगन्तव्यम्। वेदविद्भिरित्यर्थः। कथं पुनर्विवर्तपक्षे नाऽयं दोषः? एकतावगतिस्तावन्नैवाऽस्ति,(१) "श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके"–इत्यनेन प्रतिपादितत्वात्।

तदेवेदं दुरुक्तम्, कार्यविरोधादित्युच्यते। (२)किं कार्यतः

मांसकमते (३)स्वतन्त्रागमस्य न प्रामाण्यं सिध्यति, अत एक एवाऽयं बहुधा विकल्प्याऽवगम्यते लोके वेदे चेति ब्रह्मविदो मन्यन्ते। एक एवाऽयं शब्दो बहुधा प्रकृतिप्रत्ययविभागेन विकल्प्य अविद्यमानभेद एवारोपितभेदस्सन् लोके वेदे च प्रतीयत इति ब्रह्मविदो वेदविदो वैयाकरणा मन्यन्ते। अस्मिन् हि दर्शने वाक्यं प्रत्यस्तमितावयवविभागम्; न च तस्य स्वार्थेन सह वाच्यवाचकलक्षणः सम्बन्धः, किन्तु तादात्म्यलक्षण एव; वाक्यमेव वाक्यार्थरूपतया विवर्तते शुक्तिकेव रजतस्वरूपतया। तत्र यद्यपि वेदवाक्यार्थौ मानान्तरागम्यतया अगृहीतसम्बन्धः, तथाऽपि वेदवाक्यमेवाऽर्थरूपतया विवर्तिष्यत इत्यध्यारोपितप्रकृतिप्रत्ययपदगतौ चान्वयव्यतिरेकावुपायमात्रं भवत इति। तस्माद्विवर्त एवाऽयमिति ब्रह्मविद्भिरवगन्तव्यम्। पर(४)ब्रह्मविदो वेदान्तविदो मा प्रत्येष्यन्त इत्याह—ब्रह्मविद्भिर्वेदविद्भिरित्यर्थ इति।

मीमांसकैकदेश्याह—कथं पुनर्विवर्तपक्षे नाऽयं दोषः? वक्ष्यमाणः। तमेवाह-एकत्वावगतिस्तावन्नैवाऽस्ति, 'श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः इत्यनेन ग्रन्थेन प्रतिपादितम्; भिन्ना एव हि वर्णाः श्रोत्रेणाऽवसीयन्ते।

परिहरति—तदेवैकत्वं नाऽस्तीति दुरुक्तं कार्यविरोधादित्युच्यते, अपूर्ववाक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणकार्यविरोधादित्युच्यते; एकत्वे ह्यसति कार्यं विरुध्यते; तस्मात् कार्यादेकं वाक्यमिति गम्यते। मीमांसैकदेश्याह—किं कार्यतः प्रत्यक्षमात्मानं लभते? येन भवानेकं वाक्यं मन्यते। यदि हि कार्यतः प्रत्यक्षमात्मनं लभते, तदा स्यादे-

---

१. शा. भा. १०, ११.
२. किं वा कार्यत इति
३. स्वतन्त्रागमत्वं न सिध्यतीति. क. पु.
४. ब्रह्मवादिन इति. क. पु.

प्रत्यक्षमात्मानं लभते ? मा भूत्प्रत्यक्षम्; (१)अनुमानमपि प्रमाणमेव । अनुमानादपि प्रमाणावगतिर्युक्तैव । भवद्भिरप्यानुमानिकमेव प्रामाण्यं सर्वत्रोक्तम् । अनुमानादवगतस्याऽर्थस्य कथमेकत्वम् ? अन्यत्वं वा कथम् ? एकतया च विना किं न सिध्यति । इदं न सिध्यति—न ह्युपायाः कल्पिताः प्राप्नुवन्ति; एकत्वावगतौ श्रुत्यामवच्छेदाः कल्पिताः स्युः । न (२)चैकतावगतिर्युक्ताऽनुमानात्-इति चोदितम् । (३)नैष दोषः; अनुमानात् प्रमाणत्वमवच्छिद्य, ततः पुनरेकतामवयवैर्वेत्ति शुक्लः पटः इत्येवमादिषु । तदिदमागमात् प्रतिपन्नमेकत्वम् 'प्रत्यस्तमिताशे-

वम्; न चैतदस्ति । परिहरति—मा भूत् प्रत्यक्षम्; अनुमानमपि प्रमाणमेव । तेनाऽनुमानेन वाक्यमेकमस्तीति गम्यते । ननु कथमनुमानात् प्रमाणभूतस्याऽवगतिरित्यत्राह—अनुमानादपि प्रमाणावगतिर्युक्तैव । न कदाचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । भवद्भिरपि मीमांसकैरानुमानिकमेव सर्वत्र प्रमाण्यमित्युक्तम् ।

अत्र चोदयति-अनुमानादवगतस्याऽर्थस्य कथमेकत्वम् ? कार्यानुमानेन चेद्वाक्यमनुमीयते कथं तस्यैकत्वम् ? कश्चिदाह-अन्यत्वं वा कथम् ? यथानुमानादेकत्वं न सिध्यति, तथा तत्राऽप्यन्यत्वं कथं सेत्स्यति ? कार्यं हि कारणमनुमापयति, न पुनरेकत्वमन्यत्वं वा (४)तस्य स्पृशति । स एवाह—एकतया च विना किं न सिध्यति ? तेन यद्येकत्वमवगन्तुमशक्यं मा शाकि; अवगतेनाऽपि तेन प्रयोजनं नाऽस्तीति । चोदयिताह—इदं न सिध्यति; न ह्युपायाः कल्पिता (५)भवन्ति । असति च पुनरेकत्वे नोपायाः कल्पिता भवन्ति; तस्मादेकत्वं यत्नतो वाच्यम् । न चैकतावगतिरनुमानाद्युक्तेति चोदितम् । अस्याऽर्थः—न मया 'अन्यत्वमनुमानादपगम्यते' इति चोदितम्, किन्तु 'एकत्वं कथमवगम्यते' इति चोदितम्; तेन ममाऽयमुपालम्भ एव नोपपद्यते 'अन्यत्वं वा कथम्' इति ।

वैयाकरणानुसारी परिहरति—नैष दोषः; अनुमानात् प्रमाणत्वमवच्छिद्य, ततः पुनरवयवैरेकतां वेत्ति शुक्लः पटः इत्येवमादिषु । अस्याऽर्थः—कार्यतः कारणमनुमाय पुनरपि तस्यैकत्वं विना का-

१. अनुमानमपि प्रमाणमेवेति नाऽस्ति क. पु. २. न चैकताश्रुतिरिति. क. पु.
३. नाऽयमिति. क. पु. ४. तस्येति नाऽस्ति. क. पु.
५. प्राप्नुवन्तीति मूलसम्मतः पाठः ।

षागमविकल्पं स्वयं ब्रह्म प्रकाशते' इति ।

यदुच्यते—"श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः" इति, तदप्यागमविरुद्धम् ; 'गौः' इति शब्दः, 'गौः' इयत्र्थः, 'गौः' इति विज्ञानम् , एकाभिधाननिर्देशात् ; (१)न हि भिन्नस्य युगपदेकाभिधानं सम्भवति । कथं पुनर्यौगपद्यावगमः ? वाचकज्ञानवाच्यानां परस्परापेक्षिणी स्वरूपावगतिर्यतः ।

अतश्च यदप्युक्तम्—सजातीयावमर्शशून्या न सामान्यावगतिरस्तीति, तदयुक्तम् ; भेदनिबन्धना ह्येषा युक्तिः । विद्य-

यानुपपत्तेरवयवैः सहैकतां विजानाति; यावता हि विना कार्यं नोपपद्यते, तावदवकल्पयति । तदिदं कार्यानुमानगम्यमेकत्वमागमाद्याकरणात् प्रतिपन्नम् । कीदृशः पुनरयमागमार्थ इत्यत्राह—प्रत्यस्तमिताशेषागमविकल्पं स्वयं ब्रह्म प्रकाशत इति । प्रत्यस्तमिता अशेषा आगमविकल्पा व्याकरणनिबन्धनाः प्रकृत्यादिविकल्पा यस्मिन्नित्यर्थः ।

यदुच्यते "श्रोत्रग्रहणे ह्यर्थे लोके शब्दशब्दः प्रसिद्धः"इति, तदप्यागमविरुद्धम् । लोकव्यपदेशविरुद्धमित्यर्थः । तत्राह—गौरिति शब्दो गौरिति चाऽर्थः गौरिति च ज्ञानम् । कुतः? एकाभिधाननिर्देशात् ; न हि भिन्नस्य युगपदेकाभिधानं संभवति । ये हि भिन्ना अर्था एकशब्दव्यपदेश्याः, न ते युगपत्तेन शब्देनोच्यन्ते । यथा अक्षादिषु । इह च युगपदेकाभिधाननिर्देशः । तस्मादेकमेवेदं तत्त्वं वाच्यवाचकज्ञानरूपतया विवर्तत इति । कथं पुनर्यौगपद्यावगमः? कथं पुनर्युगपदयं व्यपदेश इत्यवगम इत्यर्थः । उत्तरम्—वाचकज्ञानवाच्यानां परस्परापेक्षिणी स्वरूपावगतिर्यतः । वाचकज्ञानवाच्यानि तावत्परस्परापेक्षाणि प्रतिभान्ति ; तेन तेषां तावद्युगपदवगतिः; (२)एकश्च व्यपदेशस्तस्मिन् काले; तस्माद्युगपदेकव्यपदेशप्रवृत्तिरिति सिद्धमेकत्वम् ।

अतश्च यदप्युक्तं सजातीयावमर्शशून्या न सामान्यावगतिरस्तीति । अस्याऽर्थः—सर्वशब्देषु सजातीया ये वर्णाः तदवमर्शशून्या सामान्यावगतिर्नाऽस्तीति—यावदर्थ इव केवलं सवर्णेषु भेदानपरित्यज्य गवाकृतिः, शब्दत्वं न प्रतीयत इति—यदप्युक्तम् , (३)तदप्ययुक्तम् । कस्मात्? भेदनिबन्धना ह्येषा युक्तिः । भेदे पारमार्थिके सत्येषा युक्तिः । विद्यमानस्य ह्यवमर्शो भवति,

१. न चेति. क. पु. २. एकत्वव्यपदेश इति. क. पु. ।

३. तदयुक्तमिति मूलसम्मतः पाठः ।

मानस्य (१)ह्यवमर्शो भवति,(२) न कल्पितस्य । (३)उक्तं चैकत्व-मेकाभिधाननिर्देशात् । ततः किम् ? इदं ततः—कल्पनयैव वृद्धव्यवहारस्य निमित्ततोच्यते । (४)तच्चेदं कल्पनाबीजं बहुधोच्यते—"पदमाद्यम्" इत्येवमादि । तस्मात् पदार्थवेदनेन संस्कृतान्यभेदं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।

न चैतावता अप्रामाण्यं श्रुतेः, प्रमेये शक्तिसद्भावादित्युक्तम् । अतोऽनागमिकी कल्पना प्रत्यवायाय, न (५)वैदिकी, परमार्थपरत्वाद्वैदिकस्य । अतः सिद्धमौत्पत्तिकत्वमस्मत्प-

न कल्पितस्य । तेन यदि भेदः पारमार्थिकः स्यात्, तदेदमुपपद्यते—भेद एव प्रतीयते न सामान्यमिति; न च पारमार्थिको भेदोऽस्ति ; तदाह—उक्तं चैकत्वं सर्वशब्दानां शब्दः शब्द इत्येकाभिधाननिर्देशात् । तस्मादेक एव शब्दो वाक्यात्मक इति स्थितम् ।

सम्प्रति येनाऽभिप्रायेणोक्तम् 'कथं पुनर्विवर्तपक्षे नाऽयं दोषः' इति, तमभिप्रायमुद्गिरति—ततः किमिति । यदि काल्पनिको भेदः, तथाऽपि कथं वेदार्थप्रतिपत्तिरिति । उत्तरम्—इदं ततः, कल्पनयैव वृद्धव्यहारस्य निमित्ततोच्यते । कल्पितावयवगता वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्निमित्तमात्रम्, अदृष्टव्यवहारस्याऽप्रतीतेः, दृष्टव्यवहारस्य चाऽपूर्वादपि वाक्यात्प्रतीतेः । तच्चेदं कल्पनाबीजं बहुधा कथ्यते "पदमाद्यम्" इत्यादि । यया कल्पनया वृद्धव्यवहारो निमित्तम् अस्याः कल्पनाया यद्बीजं तद्बहुधा कथ्यते—पदमाद्यं वाक्यम्, सर्वाणि पदानि वाक्यम्, आख्यातपदं वाक्यमित्यादि । उपसंहरन्नाह—तस्मात्पदार्थवेदनेन संस्कृतानि भेदकल्पनया संस्कृतानि अभेदम् अभिन्नं वाक्यं प्रतिपद्यन्ते ; अर्थरूपेण विवृत्तमित्यर्थः ।

नन्वेवं काल्पनिकभेदपूर्वकत्वादप्रामाण्यं श्रुतेरित्यत्राऽऽह—न चैतावता अप्रामाण्यं श्रुतेः, प्रमेये शक्तिसद्भावादित्युक्तम् । अविद्यमानोपायाश्रयणेनाऽपि पारमार्थिके प्रमेये शक्तिसद्भावादित्युक्तं वैयाकरणैः । अतोऽनागमिकी कल्पना प्रत्यवायाय, न वैदिकी । यद्यपि वैदिकोऽर्थः

१. ह्यवमर्शा भवन्तीति. क. पु. २. न पुनरिति. क. पु,

३. एवञ्चेति. क. पु. ४. तत्रेदानीं कल्पनाबीजं बहुधा कथ्यत इति. क. पु.

५. वैदिकीत्येतदप्युक्तमिति. क. पु

क्षे । भेदाभिधानपक्षे यथा न सिध्यति, तथा प्रदर्शितम् ।

अत एव च यथाविनियोगं मन्त्रार्थान् मन्त्रविदो वर्णयन्ति ; भेदे हि नियतमभिधानं स्यात् । अतः (१)"उणादयो बहुलम्" इत्येवमाद्यनागमपूर्वकमेव स्यात् । न चैतत्त्वाऽपीष्टम् । उपदेशश्चाऽर्थवानङ्गविधानाम्; भेदपक्षे हि लोकत एव नियतत्वाद्भेदानां किमन्यदाख्यायते ? अस्मत्पक्षे पुनरागमानुसारी विकल्पः ; आनन्त्याच्चागमस्य उपदेशोऽर्थवान् । अतश्चाऽयं (२)भेदव्यपदेशः–लौकिकानां वैदिकानां छन्दसि भाषायां निगम इति च । आगमभेदाश्चोपपन्ना

शब्दविवर्ततया काल्पनिकः, तथाऽपि न प्रत्यवायाय, परामार्थभूतमोक्षपरत्वाद्वैदिकस्याऽर्थस्य । अतः सिद्धमौत्पत्तिकत्वमस्मिन् पक्षे । भेदाभिधानपक्षे तु यथा न सिध्यत्यौत्पत्तिकत्वं तथा प्रतिपादितम् ।

यत एवाऽपरमार्थो भेदः काल्पनिकः, अत एव च यथाविनियोगं मन्त्रार्थान् मन्त्रविदो वर्णयन्ति ; भेदे हि नियतमभिधानं स्यात् । यदि हि भेदः स्यात्, तदा पदानां स्वशक्त्यनुसारेण योऽर्थः प्रतीयते, स एव स्यात् ; यदा तु वाक्यात्मैव वाक्यार्थः, यदा यत्र यत्र मन्त्रस्य वाक्यात्मनो विनियोगः, स तस्याऽर्थः स्यात् ; न वाक्यस्य वृद्धव्यवहारेणाऽर्थः प्रतीयते ; किन्तु यो यस्माद्वाक्यादर्थः प्रतीयते, स तस्याऽर्थः विनियोगवशेन चाऽनेकार्थः अस्मात्प्रत्येतव्य इति श्रुतौ भवत्यनेकार्थः । यतोऽनियत एवाऽलौकिकार्थः, अतः "उणादयो बहुलम्" इत्येवमाद्यनागमपूर्वकं स्यात् । विनियोगवशेन ह्यनेकधा मन्त्रार्थवर्णने "उणादयो बहुलम्" इत्याद्युपयुज्यते । वृद्धव्यवहारप्रसिद्धनियतार्थाभिधाने तु न तस्योपयोगः । न चैतत्त्वाऽपीष्टम् मीमांसकस्य उपदेशश्चार्थवानङ्गविधानाम् । निगमनिरुक्तव्याकरणादीनामङ्गविधानामुपदेशः काल्पनिकभेदपक्षेऽर्थवान् ।

भेदपक्षे हि लोकत एव नियतत्वात् भेदानां किमन्यदाख्यायते ? अस्मत्पक्षे त्वागमानुसारी विकल्पः ; आनन्त्याच्चागमस्य उपदेशोऽर्थवान् । विकल्पकारणस्य वारयितुमशक्यत्वादुपदेशोऽर्थवान् । अतश्चाऽयं भेदव्यपदेशः लौकिकानाम्, वैदिकानाम्, छन्दसि, भाषायाम्, निगम इति च । काल्पनिकभेदपक्षे चाऽयं भेदः; इतरथा वर्णात्मकतयैकरूपाणां भेदव्यपदेशो न स्यात् । आ-

---

१. पा. सू. ३. ३. १. २. भेदप्रदेश इति. क. पु.

भवन्ति । केनचित् कचिदवच्छिद्य तदेव प्रदर्शितं भवति ।

अत एव चैकादशद्वादशकपालमेकं कर्म । अन्यथा हि भेदावगमे एकत्वाभिधानं प्रलापः । न केवलमत्र, अभिधानसन्दर्भेऽपि । अपि च कार्यावगम्यत्वाच्च प्रमाणताया एकत्वाच्च कार्यस्य नानाभिधानं न प्रमाणेनोपपद्यते । वाक्यसमासयोश्चाऽवगत्यन्यत्वेऽपि तुल्यकल्पनाप्रतिषेधार्थं वावचनमागमविकल्पज्ञापनायोपपन्नार्थं भवति । अन्यथा हि वस्त्वेव निरोधकम् ।

अत एवाऽभिधेयवशवर्तिशक्तिनिरूपणं नामाख्यातोपसर्गनिपातानाम्; भेदे हि स्वरूपभेदः पारमार्थिकः । तत्र प्रत्यभिज्ञाने

गमे व्याकरणे दर्शनभेदाश्चोपपन्ना भवन्ति । तथा हि--केचिदस्ति सकारमातिष्ठन्ते, केचिदस भुवीति पठन्ति ; तदुपपन्नं भवति । काल्पनिकभेदपक्षे केनचित्कथञ्चिदवच्छिद्याऽवधिविशेषं कल्पयित्वा तदेव वस्तु वाक्यात्मकं प्रदर्शितं भवति ।

यत एव भेदः काल्पनिकः, अत एव चैकादशद्वादशकपालमेकं कर्म । अन्यथा हि भेदस्य पारमार्थिकत्वे भेदावगमे सति एकादशद्वादशकपालयोरेकाभिधानं प्रलापः स्यात् । न केवलमत्र कर्मण्येकाभिधाने प्रलापः, अभिधानसन्दर्भेऽपि । एकशास्त्राभिधानं प्रलापः ; शाखान्तरेऽपि ह्येकं शास्त्रमिच्छन्ति मीमांसकाः ; तदपि भेदे सति प्रलापः स्यात् ।

अपि च कार्यावगम्यत्वात्प्रमाणतायाः एकत्वाच्च कार्यस्य वाक्यार्थप्रतिपत्तिलक्षणस्य नानाभिधानं नानार्थप्रतिपादनं न प्रमाणेनोपपद्यते, एकत्वनानात्वयोर्विरोधात् । वाक्यसमासयोश्चाऽवगत्यन्यत्वेऽपि तुल्यकल्पनाप्रतिषेधार्थं वावचनमागमविकल्पज्ञापनायोपपन्नार्थं भवति; अन्यथा हि वस्त्वेव निरोधकं स्यात् । वाक्ये 'नीलमुत्पलमानय' इति क्रियासम्बद्धयोः पश्चात्परस्परसम्बन्धोऽवगम्यते; समासे तु 'नीलोत्पलमानय' इति परस्परसम्बद्धयोः पश्चात्क्रियासम्बन्धः प्रतीयते; तदेवमवगत्यन्यत्वेऽपि यदिदं वावचनं भगवतः पाणिनेः तुल्या एकरूपा सर्वत्र समासकल्पनैव मा भूदिति तत्प्रतिषेधार्थं तदागमाद्विकल्पः प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थं सदुपपन्नार्थं भवति; आगमे हि विकल्पाप्रवृत्तौ समासकल्प एव स्यात् ; पारमार्थिकत्वे त्ववगमभेदादेवोपायद्वयेन भवितव्यम् । किं वावचनेन ?

अत एवाऽभिधेयवशवर्तिशक्तिनिरूपणं नामाख्यातोपसर्गनिपातानाम् ; यतः

सति 'विलम्बते' 'प्रलम्बते' 'विप्र' इत्यन्यत्वं न स्यात्; तथा भवत्यादिषु वर्णमात्रवादिनः । राज्ञः पुरुषस्य हस्तिनः—इति पदद्वयसम्बन्धोऽपि भवति, न—राजपुरुषस्य हस्तिनः इति । एवमुपगोरिदम्, अपत्यस्येदम्; न पुनः औपगवस्येदम्—इति । तथा च करणम्, करणेन—इति विभक्तेरुत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च । तथा च सुब्धातवः—अश्वः गर्दभः इति, अश्वति गर्दभति इति च । तथा चाष्टादश(१)प्रभेदमवर्णकुलमर्थप्रतिपत्तये ।

भेदे हि स्वरूपभेदः पारमार्थिकः । तत्र प्रत्यभिज्ञाने सति 'विलम्बते' 'प्रलम्बते' 'विप्र' इत्यन्यत्वं न स्यात् । **अस्याऽर्थः—वर्णात्मके शब्दे प्रत्यभिज्ञायमाने उपसर्गादिरूपतया भेदो न स्यात्; काल्पनिकत्वे त्वेकत्वाभावादुपपद्यते** । तथा भवत्यादिषु वर्णमात्रवादिनः **न स्यात्। 'भवति' इति सम्बोधने सप्तम्यां च यद्व्याख्यायते, तद्वर्णमात्रवादिनो न स्यात्; वर्णस्वरूपाभेदात्** । राज्ञः पुरुषस्य हस्तिन इति पदद्वयसम्बन्धोऽपि भवति; न राजपुरुषस्य हस्तिन इति । **अस्याऽर्थः—वर्णमात्रवादिनो हि राज्ञ इत्यत्र यः शब्दः, स एव राजपुरुष इत्यत्राऽपि; ततश्च यथा असमासेऽपि पदद्वयेनाऽपि सम्बन्धो भवति हस्तिन इत्यस्य—राज्ञो हस्तिनः, पुरुषस्य हस्तिन इति, तथा समासेऽपि स्यात् 'राजपुरुषस्य हस्तिनः' इति । न चाऽत्र हस्तिना राज्ञः सम्बन्धः ।**

मत्पक्षे तु राजपुरुषशब्दे परमार्थतो राजपदं नाऽस्त्येव; केवलं कल्पनामात्रमिति न भवत्येव प्रसङ्गः । एवमुपगोरिदमपत्यस्येदमित्यर्थ **द्वयस्याऽपीदंशब्दार्थेन सम्बन्धः;** न पुनः औपगवस्येति **उपगोरिदमर्थेन सम्बन्धः** । तथा करणं करणेनेति विभक्तेरुत्पत्तिरनुत्पत्तिश्च । **यदि करणशब्दे विभक्तेरुत्पत्तिः 'घटेन करणेनोदकमानय' इति तदा 'उदकानयने घटः करणम्' इत्यत्राऽपि स्यात्; अथ करणमित्यत्र न भवति, करणेनेत्यत्रापि न स्यात् ।**

मत्पक्षे तु वाक्यभेदान्नाऽयं पर्यनुयोगः, पदानां वाक्यस्वभावात् । तथा सुब्धातवः अश्वो गर्दभः अश्वति गर्दभतीति च । **सुबन्ता धातवश्च; अश्वो गर्दभ इति सुबन्ताः, अश्वति गर्दभतीति च धातवः** । तथाष्टादशप्रभेदभिन्नमवर्णकुलमर्थप्रतिपत्तये । **अवर्णकुलं**

---

१. प्रभेदमकारकुलमिति. क. पु.

अन्यथा ह्येकत्वाद्वस्तुनः सर्वार्थप्रतिपत्तिर्वा स्यात् ; व्यवस्था नोपपद्यते । प्रमाणान्तर(१)प्रतीतेऽर्थ एकावगमो मृषा—सुरभि चन्दनम्, शीतो वायुरिति च । चन्दनस्य सुरभिः, वायोः शीतम् इत्येव स्यात् । उपसर्गनिपातानां क्वचिद्विशेषणार्थत्वं क्वचिदानर्थक्यं क्वचिद्विपरीतार्थता तद्भावे नोपपद्यते ।

पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थस्य तद्वशादपि निर्णयो दुर्वचः । पदभेदे च पदार्थविनाशः स्यात् । आनर्थक्ये चैकवाक्यता कथम् ? विभागज्ञानं च ? वर्णोपजन एव

ह्रस्वदीर्घप्लुताः सानुनासिका निरनुनासिकाः प्रत्येकं षट्, पुनस्ते तु त्रेधा उदात्तादिभिः इत्येवमष्टादशप्रभेदभिन्नं सदर्थप्रतिपत्तयेऽस्मन्मते घटते । अन्यथा हि पारमार्थिके पदवर्णविभागे एकरूपत्वाद्वस्तुनः सर्वार्थप्रतिपत्तिः सर्वदा स्यात् ।[२]अप्रतिपत्तिर्वा स्यात् । एकोऽप्यर्थो न प्रतीयेत । इतश्च शब्दविवर्तात्मकोऽर्थः, यस्मात् प्रमाणान्तरप्रतीतेऽर्थे(२) एकावगमो मृषा ; 'सुरभि चन्दनम्, शीतो वायुः' इति च । घ्राणेन्द्रियेण सौरभमवगम्यते, चन्दनं तु दर्शनस्पर्शनाभ्याम् ; तथा स्पर्शेन्द्रियेण शैत्यम्, वायुरनुमानेनेति वैशेषिकमतेन । तेन भिन्नानि गन्धस्पर्शद्रव्याणि; भिन्नेषु चाऽभिन्नावगतिर्मृषा । चन्दनस्य सुरभिर्वायोः शीतम् इत्येव तदा स्यात् । तस्माद्विवर्तात्मकोऽर्थः । उपसर्गनिपातानां क्वचिद्विशेषणार्थता प्रपचतीत्यादिषु, क्वचिदानर्थक्यं प्रलम्बत इत्यादिषु, क्वचिद्विपरीतार्थता प्रतिष्ठत इत्येवमादिषु, तद्भावे तद्रूपत्वे एकरूपत्वे नोपपद्यते । काल्पनिकत्वे तूपपद्यते ।

अथोच्यते वाक्यार्थानुसारेण वैचित्र्यं भविष्यतीत्यत्राह—पदार्थपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थस्य तद्वशादपि निर्णयो दुर्वचः । पदाभेदे पदार्थभेदान्न वाक्यार्थप्रतिपत्तिभेदस्त्वन्मते स्यात् । अथोच्येत नाऽनर्थकत्वं प्रलम्बत इत्येवमादिषु, किन्तु प्रशब्दसहितमेकमेवेदमित्यत्राऽऽह —पदभेदे च पदार्थविनाशः स्यात् । लम्बतेपदाद्भिन्ने प्रलम्बतेपदेऽङ्गीक्रियमाणे लम्बतेपदे गृहीतसम्बन्धस्य प्रलम्बत इत्यत्र पदार्थावगतिरेव न स्यात् । तस्मादनर्थक एव प्रशब्दो लम्बत इत्येवाऽर्थबोधकम् ; तत्र आनर्थक्ये चैकवाक्यता कथम् । एकार्थप्रतिपत्तिव्यापृततयैकवाक्यता । अनर्थकस्य च नाऽस्ति व्यापारः । विभागज्ञानं च कथमित्यनु-

---

१. प्रमितेऽर्थ इति. क. पु.   २. एकार्थावगतिरिति क. पु

स्यात्। आगमविकल्पपक्षे तु सर्वमुपपन्नम्। आगमविकल्पावगमः कुत इति चेत्, आगमान्तरादेव। तदुक्तम्- "ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्" इति। अनिदम्प्रथमता चाऽस्यानादित्वात् संसारस्य शक्यते(१)ऽवगन्तुम्। सेयमनपेक्षता प्रामाण्यहेतुः। भेदपक्षे सर्वमिदमसमञ्जसम्। दर्शयति च(२) ज्ञानप्रधानवर्ती वेदः अवच्छिद्याऽवबोधकत्वं वेदस्य। वेदान्ताः कथम्? "अथ यदल्पम्, तन्मर्त्यम्" 'अथ यद्भूम, तदमृतम्'--इति।

किं तदल्पम्? अवच्छेदः कल्पनीयस्याऽवच्छेदो दृष्टः,

षङ्गः। वर्णोपजन एव हि स्यात्। भिन्नार्थप्रतिपादकतया विभिन्नं पदं भवति। विभागेन त्वर्थाप्रतिपादकत्वे न पदविभागः स्यात्; किन्तु तस्मिन्नेव पदे वर्णान्तरमधिकमिदमुपजातमिति स्यात्। आगमविकल्पपक्षे तु सर्वमुपपन्नम्। लब्धतेशब्दे व्युत्पत्तिरेव वाक्यार्थप्रतिपत्तिकारणं दृष्टत्वादिति कल्प्यते। आगम(३)विकल्पविभागः कुत इति चेत्। इत्थं प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन विकल्पिताः शब्दभागाः प्रतिपत्त्युपाया इति कुतोऽवगतं पाणिनिप्रभृतिभिरिति चेत्; उत्तरम्-आगमान्तरादेव अपरस्माद्व्याकरणागमादेव। तदुक्तं तैः—"ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम्" इति।

ननु च तेषामृषीणां कुतोऽवगतिरित्यत्राह-अनिदम्प्रथमता चाऽस्याऽनादित्वात् संसारस्य शक्यतेऽवगन्तुम्। यदि हि कश्चित्प्रथमः स्यात्, ततो दोषो भवेत्-तस्य कुतो ज्ञानमिति; यदा तु संसारस्याऽनादित्वात् 'अयं प्रथमः' (४)इत्येव नाऽस्ति, तदा नाऽस्ति दोषः। सेयमनपेक्षता प्रमाणत्वे हेतुः। भेदपक्षे पुनर्यस्मिन् पक्षे पदवर्णभेदोऽस्ति तस्मिन् पक्षे सर्वमिदमसमञ्जसं स्यात्। दर्शयति च ज्ञानप्रधानवर्ती वेदः अवच्छिद्याऽवबोधकत्वं वेदस्य। वेदान्ता हि ज्ञाने प्रधाने वर्तन्ते; तत्र हि ज्ञानमेव विधिविषयः—ब्रह्म ज्ञातव्यमिति; ते च अवच्छिद्य काल्पनिकं विभागं कल्पयित्वा वेदस्याऽवबोधकत्वमिति। केन ग्रन्थेन? "अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्," 'अथ यद्भूम तदमृतम्' इति।

(५)नन्वल्पस्याऽत्र मर्त्यतया अस्थायित्वं दर्शितम्, किं तदल्पम्? उत्तरम्—अवच्छेदः। कथमवच्छेदो अस्थायिन इत्यत्राह—

१. वक्तुमिति. क. पु.
२. ज्ञानप्रधानकर्तृवेद इति. क. पु.
३. विकल्पावगम इति मूलसम्मतः पाठः
४. इत्येतन्नाऽस्तीति, क. पु.
५. नन्वेतस्येति. क. पु.

न पुनस्तत्त्वस्य । "यावद्वाचो गतम्"-इत्यादि सर्वमुपपन्नार्थं भवति । (१)अन्यथा हि विरोधः स्यात् । विरोधे चाऽप्रामाण्यम् । तस्मादेकानुगुणमिदं ब्रह्मराशिमागमविदो व्याचक्षते । सोऽयमागमः । तदिदं तत्त्वम् । त इमे ब्रह्मविदः, य एवं विजानते । तस्मान्निवर्तस्वैतस्माद्भेदग्रहणात् संसारानुपातिनः । ननु चाऽत्राऽपि वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्नैवोपकारिका । आगमतश्चेद्विकल्पाः प्रवर्तन्ते, किं वृद्धव्यवहारेण ?

अथ वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्या अविकल्पिता नाऽऽगमविकल्पान् प्रतिपद्यन्ते ; तदिदं भेदव्यवहारेऽपि तुल्यम् । अथाऽऽगमत एव

कल्पनं यस्याऽवच्छेदो दृष्टः, न पुनस्तत्त्वस्य । तेन कल्पितविषयत्वाद् वच्छेदो आस्थायिनस्तत्त्वसाक्षात्करणे । "यावद्वाचो गतम्" इत्यादि च सर्वमुपपन्नार्थं भवति । यदद्वैतप्रतिपादकं तदुपपन्नार्थं भवति । अन्यथा हि विरोधः स्यात् । कर्मविधीनां भिन्नार्थप्रतिपादकत्वे, विरोधः कर्मविधीनां भिन्नार्थप्रतिपादकानां वेदान्तानां च स्यात् ; शब्दविवर्तात्मकार्थपक्षे तु न विरोधः । विरोधे चाऽप्रामाण्यम् वेदानाम्, निश्चयाभावात् । तस्मादेकानुगुणं एकब्रह्मानुगुणं सकलमिदं ब्रह्मराशिं वेदराशिमागमविदो व्याचक्षते । सोऽयमागमः व्याकरणम्, प्रामाणिकत्वात् । तदिदं तत्त्वम् व्याकरणोक्तम् । त इमे वैयाकरणा ब्रह्मविदः, य एवं विजानते । तस्मात् निर्वतस्वैतस्मात् मीमांसक ! भेदग्रहणात् संसारानुपातिन इति ।

सम्प्रति पूर्वपक्षी दूषयति-ननु चाऽत्राऽपि वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्नैवोपकारिका । कस्मादित्याह-आगमतश्चेद्विकल्पाः प्रवर्तन्ते, किं वृद्धव्यवहारेण ? (२)आगमतश्चेद्विकल्पाः प्रवर्तिताः, तद्बलेन विनाऽपि वृद्धव्यवहारं प्रतिपत्तिः स्यात्, यद्यागमविकल्पवशेनाऽर्थप्रतिपत्तिः । अथ वृद्धव्यवहारव्युत्पत्त्या अविकल्पिताः (३)असञ्जातविकल्पा नागमविकल्पान् प्रतिपद्यन्ते, वृद्धव्यवहारविकल्पं विना व्याकरणमेव बोद्धुमलं न भवतीति व्यवहारोऽप्याद्रियते ; तदिदं भेदव्यवहारेऽपि तुल्यम् । अस्याऽर्थः—भेदव्यवहारेऽपि वृद्धव्यवहार एव व्युत्पत्तिनिमित्तम्, अत्राऽपीति तुल्यं तर्हि तेनेदम् ।

अथाऽत्र वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तिर्नाद्रियते; आगमत एव विकल्पाः (४)परि-

---

१. अन्यथा त्विति. क. पु.   २. आगमवशेनेति, क. पु.

३. न सञ्जातविकल्पा इति क. पु.   ४. प्रतिपद्यन्त इति. क. पु.

विकल्पाः प्रतिपद्यन्ते, वृद्धव्यवहारव्युत्पन्ना निमित्तावगतिः क्वोपयुज्यते ? तस्मादयमपि भेदपक्षपर्यवसित एव पक्षः।

अथेदानीमयमपरः प्रकारः—जातिगुणयोरिवैकद्रव्यनिवेशादेकद्रव्यसम्बन्धः प्रतीयते ; तद्वज्जातिगुणशब्दयोरपि सन्निहिततयोच्चरितयोः तद्द्वारेणैकार्थताऽवगम्यत इति चेत् , तन्न; व्युत्पत्तौ निमित्तमात्रतयाऽवगतेः निमित्तमात्रतयैवाऽवगतिः प्राप्नोति । (१)एवमानर्थक्यमिति चेत् ; न ह्यानर्थक्यमर्थान्तरावगतौ

गृह्यन्ते, वृद्धव्यवहारव्युत्पन्ना निमित्तावगतिः क्वोपयुज्यते ? **अस्याऽर्थः—व्याकरणत एव विकल्पाः प्रवर्तन्ते; व्यवहारस्तु व्याकरणप्रतिपत्तावेवोपाय इति । तदसत्; अविद्यमानविभागाविषया व्युत्पत्तिः वृद्धव्यवहारावगता क्वोपयुज्यते? यदेव हि व्युत्पन्नं तदेव चेत्पुनरपि श्रूयेत, तदा वाक्यार्थावगतिः स्यात्; तदभावे तु कुतो व्याकरणावबोधोऽपि स्यात्।** तस्माद्वृद्ध**व्यवहारव्युत्पत्त्यपेक्षायामयमपि** भेदपक्ष एव **पातितः** पक्षः, **भेदं विना व्युत्पत्तिप्रतिपत्त्योरनुपपत्तेः । नन्वविद्याकल्पितभेदप्रतिपत्तिनिबन्धनमेतद्भविष्यति । न, भेदप्रतिपत्तेरविद्यारूपत्वे प्रमाणाभावात् । कार्यमेव प्रमाणमिति चेत् , न; अन्यथाऽपि वाक्यार्थप्रतिपत्त्यात्मककार्यसिद्धेः ।**

अथेदानीमयमपरः प्रकारः **निरस्यते** । जातिगुणयोरिवैकद्रव्यनिवेशादेकद्रव्यसम्बन्धः प्रतीयते; तद्वज्जातिगुणशब्दयोरपि सन्निहिततयोच्चरितयोः तद्द्वारेणैकार्थताऽवगम्यत इति चेत् । **अस्याऽर्थः—जातिगुणयोरर्थयोर्यथैकद्रव्यनिवेशादेकद्रव्यनिवेशलक्षणः सम्बन्धः, तथा जातिगुणशब्दयोरपि सन्निहितोच्चरितयोः सम्बन्धो भविष्यति; तद्द्वारेण गुणान्वितद्रव्यात्मकैकार्थप्रतिपत्तिः सेत्स्यतीति । निरस्यति—**(२)नैतत्, व्युत्पत्तौ **व्युत्पत्तिसमये,** निमित्तमात्रतया **पदार्थान्तरनिरपेक्षतया, आवापोद्धाराभ्यां व्युत्पत्तेः,** निमित्तमात्रतयैवाऽवगतिः प्राप्नोति; **केवलादेव पदात्केवलपदार्थावगतिः स्यात् , तावन्मात्रे व्युत्पत्तेः ।** (३)एवमानर्थक्यमिति चेत् । **पदार्थमात्रस्य सम्बन्धग्रहणसमय एवाऽवगतत्वात् पदार्थमात्रप्रतिपादकत्वे आनर्थक्यमिति चेत् । दूषयति—**न ह्यानर्थक्यमर्थान्तरावगतौ हेतुः । प्र-

१. परमानर्थक्यमिति. क. पु. २. तन्नेति मूलसम्मतः पाठः
३. एवमनर्थकमिति. क. पु.

हेतुः । तस्मादनर्थक एवाऽयं वृद्धव्यवहारानिबन्धनः शब्दार्थयोरौ-त्पत्तिकसम्बन्धाभिधानक्लेशः । तस्मात् पूर्वोक्तमेव कृतकत्वं साम-यिकत्वं वा सम्बन्धस्येति स्थितम् ।

(१)"**यद्यप्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः सम्बन्धश्च, तथापि न चोदनालक्षणो धर्मः**"—इति वृद्धव्यवहारस्याऽ-निमित्तताप्रतिज्ञेयं वैदिके व्यवहारे ; यथोक्तम् । (२)'**चोदना हि वाक्यम् । न ह्यग्निहोत्रात् स्वर्गो भवतीति गम्यते**'— इति वाक्यात् प्रतिपत्तिर्योक्ता, हेत्वभिधानपातानिकेयम् । (३)न चाऽयं सामुदायो वृद्धव्यवहारसिद्धः, यः श्रुतौ प्रयुक्तः । तस्मा-दनिमित्तता पूर्वोक्ता अस्य भाष्यस्याऽर्थतया वर्णिता ।

माणबलेन यद्यानर्थक्यम्, अस्तु ; न पुनरर्थान्तरमवगन्तुं शक्यते । उपसंहरति—तस्मादनर्थक एवाऽयं वृद्धव्यवहारानिबन्धनः शब्दार्थयोरौत्पत्तिकसम्ब-न्धाभिधानक्लेशः । तस्मात्पूर्वोक्तमेव कृतकत्वं सामयिकत्वं वा सम्बन्धस्येति स्थितम् । एतच्च पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

एवं पूर्वपक्षं(४) साधयित्वा भाष्यमधुना व्याचष्टे—यद्यप्यौत्पत्तिको नित्यः शब्दः सम्बन्धश्च, तथाऽपि न चोदनालक्षणो धर्म इति भाष्यं व्याचष्टे—वृद्धव्यवहारस्याऽनिमित्तताप्रतिज्ञेयं वैदिके व्यवहारे ; यथोक्तम् अस्माभिः । अत्राऽपरं भाष्यम्—"चोदना हि वाक्यम्', इत्यादि; तदनुपपन्नम् । य-त्तावदेकस्मात् पदादनवगम्यमानत्वमुक्तम्, तत्सिद्धसाधनम् ।

यत्तु पदत्रयावगम्यमानत्वाभिधानम्, तत्पूर्वपक्षिणो विरुद्धम्, तदिदमनुपपत्तिद्वयमपनुदन्नाह—चोदना हि वाक्यम् । न हि 'अग्निहोत्रम्' 'जुहोति' इत्यतः एकस्मात् पदात् 'अग्निहोत्रात् स्वर्गो भवति इति गम्य-ते, गम्यते तु पदत्रये उच्चरिते'—इति ग्रन्थेन पदादप्रतिपत्तिः, वाक्याच्च प्रतिपत्तिर्योक्ता ; हेत्वभिधानपातनिकेयम् हेत्वभिधानं पातयितुमेतदुक्तमित्यर्थः । यद्येवं पदादप्रतीतिः वाक्याच्च प्रतीतिः, ततः किम् ? न चाऽयं समुदायो वृद्धव्यवहारसिद्धः, यः श्रुतौ प्रयुक्तः । तस्मादनिमित्तता पूर्वोक्ताऽस्य भाष्यस्याऽर्थतया वर्णि-ता । एतस्यैव भाष्यस्याऽर्थोऽस्माभिः पूर्वमुक्तः या वृद्धव्यवहारस्याऽनि-

---

१. शा. भा. २३. २३. अर्थस्सम्बन्धश्चेति मुद्रितभाष्यपुस्तकपाठः ।

२. शा. भा. २३. २४. ३. यद्येवं ततः किम् ? न चाऽयमिति क. पु.

४. शोधयित्वेति, क. पु.

(१)"पदानि ह्यमूनि प्रयुक्तानि, एषां नित्योऽर्थः" इति वृद्ध(२)व्यवहारे हि पदानामौत्पत्तिकत्वं निमित्ततया सिद्धं तस्मिन्नेव नैमित्तिके। इह पुनर्नैमित्तिकान्तरावगतावसिद्ध एव निमित्तभावः। कुतः? अप्रयुक्तः समुदायो यस्मात्। एवं सति कृत्रिमत्वमुपवर्णितम्। (३)"न च पदार्था एव वाक्यार्थः"-इति (४)परस्परानन्वयितां दर्शयति। परस्परान्वितता हि विशेष उच्यते। "सामान्ये हि पदं वर्तते, विशेषे वाक्यम्"—इत्यनेन व्यावहारिकी पदव्युत्पत्तिरनर्थिकेत्युक्तम्। विस्तरश्चाऽत्रोक्त एव पूर्वम्। (५)"न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः, असम्बन्धात्" मित्तता।

"पदानि ह्यमूनि प्रयुक्तानि, एषां नित्योऽर्थः" इति भाष्यमनुभाषितम्। तत्रेयमनुपपत्तिः—यदि पदानां पदार्थमात्रे व्युत्पत्तिः, तदा अभिनवकविरचिताद्वाक्यादर्थो नाऽवगम्येत; अथ मा भूदेष दोष इति न पदार्थमात्रे व्युत्पत्तिः, अपि तु अन्विते, तदा वेदवाक्यादपि प्रतीतिः स्यादिति। तामपनेतुमाह—वृद्धव्यवहारेऽपि पदानामौत्पत्तिकत्वं निमित्ततया सिद्धम्, तस्मिन्नेव प्रमाणान्तराधिगमनीये नैमित्तिके। इह पुनर्नैमित्तिकान्तरस्य प्रमाणान्तराविषयस्याऽवगतावसिद्ध एव निमित्तभावः। कुतः? अप्रयुक्तः समुदायो यस्मात्। यदि हि वैदिकोऽयं समुदाय एतस्मिन्नर्थे प्रयुक्त इति ज्ञातं भवेत्, ततोऽतीन्द्रियेऽपि निमित्तभावावगमात् स्यादेव वैदिकार्थावगतिः।

एवं सति कृत्रिमत्वमुपवर्णितम्। "न च पदार्था एव वाक्यार्थः; सामान्ये हि पदं वर्तते" इति। तदनुपपन्नम्; न हि सर्वं पदं सामान्ये वर्तते; पाचकादिषु व्यभिचारादित्याशङ्क्य व्याचष्टे-परस्परानन्वयितां(६) कथयति। सामान्यशब्देन परस्परानन्वयितोच्यते। कुतस्तत्सामान्यमित्यत्राऽऽह-परस्परान्वयिता हि विशेष इत्युच्यते। अन्वयावस्था ह्यसाधारणी, साधारणी ह्यनन्वितावस्थेति भवत्यनन्वितं सामान्यम्। सामान्ये पदं वर्तताम्, विशेषे वाक्यम्, तथाऽपि किमित्याह—सामान्ये हि पदं वर्तते विशेषे वाक्यमित्यनेन व्यावहारिकी पदव्युत्पत्तिरनर्थिकेत्युक्तम्; विस्तरश्चाऽत्रोक्त एव पूर्वम्। अस्याऽर्थः-अन्व-

१. शा. भा. २३. २८.

२. व्यवहारेऽपीति क. पु.

३. शा. भा. २३. ३०.

४. परस्परान्विततामिति. क. पु.

५. शा. भा. २४. १.

६. दर्शयतीति मूलसम्मतः पाठः

इति । (नन्वस्येव पदार्थानां वाक्यार्थेन सम्बन्धः, तदन्वयस्यैव वाक्यार्थत्वात् । न) हि प्रयोगशून्या परस्परान्वितता शक्यतेऽवगन्तुमिति पूर्वोक्तानगतिरेतद्भाष्यनिबन्धना । (१)"असति चेत् सम्बन्धे कस्मिंश्चिदर्थेऽवगतेऽर्थान्तरमवगम्येत, एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्यात्"–इत्यपदार्थनिमित्तत्वे वाक्यार्थस्य हेतुः ; वर्णितश्चाऽयम् । (२)"अप्रयुक्तादपि वाक्यादसति सम्बन्धे स्वभावादर्थावगमः"–इत्यनेनाऽनुबन्धविनिर्मुक्तं नियोगैक्यं वेदे दर्शयतीति वर्णितम् । (३)"शब्दो धर्ममात्मीयं व्यु-

---

यव्यतिरेकाभ्यां हि पदमनन्वितेऽर्थे वर्तते ; तेन वेदेऽपि पदात्पदार्थावगतिरेव स्यात् , न वाक्यार्थावगतिरित्युक्तम् । "न च पदार्थाद्वाक्यार्थावगतिः, असम्बन्धात्" इति भाष्यम् ; तत्रैवं चोदयति—नन्वस्त्येव पदार्थानां वाक्यार्थेन सह सम्बन्धः, तदन्वयस्यैव वाक्यार्थत्वात् ।

अत्र परिहारमाह—न हि प्रयोगशून्या परस्परान्वयिता शक्यतेऽवगन्तुमिति पूर्वोक्तानवगतिरेतद्भाष्यनिबन्धना । निमित्तनैमित्तिकसम्बन्धाभावोऽयमभिप्रेतः । प्रमाणान्तरावेद्यविषये प्रयोगाभावात् तदन्वितमात्मनं पदार्थः प्रतिपादयतीति निमित्तता नाऽवधारिता ; अतः प्रयोगशून्या पदार्थानां परस्परान्वयिता अलौकिकेऽर्थे न शक्यतेऽवगन्तुमित्युक्तम्, "न च पदार्थेभ्यः" इत्यनेन भाष्येण पूर्वोक्तादेतद्भाष्यनिम्बन्धनान्न्यायात् । "असति चेत्सम्बन्धे कस्मिंश्चिदर्थेऽवगतेऽर्थान्तरमवगम्येत, एकस्मिन्नवगते सर्वमवगतं स्यात्" इत्यपदार्थनिमित्तत्वे वाक्यार्थस्य हेतुः । वाक्यार्थः पदार्थनिमित्तको न भवतीत्यत्राऽयं हेतुः । वर्णितश्चाऽयम् ।

"अप्रयुक्तादपि वाक्यादसति च सम्बन्धे स्वभावादर्थावगमः" इति भाष्यम् ; तदनुपपन्नम् , स्वभावतो गमकत्वेऽदृष्टव्यवहारस्याऽपि प्रतीतिः स्यादित्यत्राह—अनेनाऽनुबन्धविनिर्मुक्तं कार्यैक्यं वेदे दर्शयतीत्यत्रैव वर्णितम् । लोके वेदे चाऽनुबन्धविनिर्मुक्तमेकं कार्यमिति दर्शितमनेन भाष्येण । एवं तर्हि कथमुत्तरभाष्यमित्याशङ्क्याह–"शब्दो धर्ममात्मीयं (४)अतिक्रामेत् ; न चैष शब्द-

---

( ) एतच्चिह्नान्तर्गतः पाठः कपुस्तके नाऽस्ति । १. शा. भा. २४. २.
२. शा. भा. २४. ५. ३. शा. भा. २४. ६.
४. व्युत्क्रामेदिति मुद्रितभाष्ये कपुस्तके च पाठ उपलभ्यते ।

त्क्रामेत्; न चैष शब्दधर्मः, यदप्रयुक्तादपि शब्दादर्थः (१)प्रतीयते"–इति कार्यानुवर्तितामनुबन्धविनिर्मुक्तौ दर्शयति; यथोदितम्। (२)"न हि प्रथमश्रुतात् कुतश्चन शब्दात् केचिदर्थं प्रतियन्ति"––इति सामान्यतोदृष्टविरोधः पूर्वोक्तः।

"(३)तदभिधीयते––पदधर्मोऽयम्, न वाक्यधर्मः; वाक्याद्धि प्रथमश्रुतादपि प्रतियन्तो दृश्यन्ते"––इति। कथं (४)तदर्थानवगतिः? अवगतेर्विद्मः––पदार्थमात्रव्युत्पत्तित एव वृद्धव्यवहारो वेदार्थावगतौ हेतुः—इत्युपन्यस्तमनेन भाष्येण

धर्मः, यदप्रयुक्ताच्छब्दादर्थः प्रतीयते" इति कार्यानुवर्तितामनुबन्धानामनुबन्धविनिर्मुक्तौ दर्शयति; यथोदितम्। स्वत एव कार्यं भिन्नम्, न पुनरनुबन्धभेदमात्रात्, तेन तत्र सम्बन्धग्रहणाभावो लिङादीनाम्। ते कथं भिन्ननियोगार्थं बोधयेयुः? बोधयत्सु च शब्दः सम्बन्धग्रहणापेक्षित्वं स्वयमतिक्रामेत्; न चैष शब्दधर्म इति। "न हि प्रथमश्रुतात्" इति भाष्यं पुनरुक्तमिति मन्वानो व्याचष्टे—"न हि प्रथमश्रुतात् कुतश्चन शब्दात् केचिदर्थं प्रतियन्ति" इति सामान्यतोदृष्टविरोधः पूर्वोक्तः। यत्सामान्यतोदृष्टमुपन्यस्तम्, तस्य यः पूर्वोक्तो विरोधः, सोऽनेन भाष्येणोक्तः। यदि प्रथमश्रुतादपि शब्दात् केचिदर्थमवगच्छेयुः, तदा सामान्यतोदृष्टं भवेत्। यतस्तु यस्य यत्सम्बन्धग्रहणम्, ततः स एव तमेवाऽवगच्छति; अतो मन्यामहे यत्रैव पदार्थानां प्रमाणान्तरवेद्ये निमित्तता दृष्टा, तत्रैव तेषामपि निमित्ततेति।

"तदभिधीयते—पदधर्मोऽयम्, न वाक्यधर्मः; वाक्याद्धि प्रथमश्रुतादपि प्रतियन्तो दृश्यन्ते" इति भाष्यम्, तत्र पृच्छति—कथं तदर्थानवगतिः? यदि प्रथमश्रुतमेव वाक्यं प्रतिपादयति, किमिति (५)प्रथममेव वाक्यं वृद्धस्येव बालस्याऽर्थं नाऽवबोधयति? (६)न नाऽवबोधयति। तेनाऽवगच्छामोऽस्ति कश्चित्प्रकारो येनाऽवबोधयति। तत्कोऽसाविति। उत्तरम्—अवगतेर्विद्मः। पदार्थमात्र(७)व्युत्पत्तित एव वृद्धव्यवहारो वेदार्थावगमहेतुरित्यनेन भाष्येणोपन्यस्तं प्रागुक्तमेव। पदार्थसम्बन्धे व्युत्पन्नेऽवगतिर्वेदेऽपि

१. अवगम्यत इति. क. पु.
२. शा. भा. २४. ७.
३. शा. भा. २४. ८.
४. तदर्थनर्थावगम इति. क पु.
५. प्रथमश्रुतमेवेति. क. पु.
६. न नाऽवबोधयतीति नास्ति. क पु.
७. व्युत्पत्तितयैवेति. क. पु.

प्रागुक्तमेव । (१)"नैतदेवम्; यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः' अपि तर्हि सर्वेऽवगच्छेयुः, पदार्थविदोऽन्ये च; न त्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति" इति । न ह्यप्रयुक्ताल्लोके समुदायादर्थोऽवगन्तुं शक्यते । यत्तु पदार्थविदोऽवगच्छन्तीति, तत् सामान्यतोदृष्टभ्रान्त्या पूर्वोक्तया--इति मन्तव्यम् ।

(२)"ननु च पदार्थविद्भिरप्यवगच्छद्भिरकृतक एव (३)वाक्यार्थसम्बन्धोऽवगतो भवति; पदार्थवदनेन संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा (४)तमेवाऽर्थं द्वितीयादिश्रवणेन"—इति । किमत्र भ्रान्त्या ? आगम(५) विकल्पानुगुण्याद्दूरं निमित्ततैव यथा वृद्धव्यवहार एव द्वितीयादिश्रवणम् । अयं पूर्वोपवर्णितोऽर्थः । (६)"नेति ब्रूमः; यदि वाक्यान्त्यो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं

भवतीत्यर्थः । "नैतदेवम्; यदि प्रथमश्रुतादवगच्छेयुः, अपि तर्हि सर्वेऽवगच्छेयुः पदार्थविदोऽन्ये च; न त्वपदार्थविदोऽवगच्छन्ति" इति **भाष्यं व्याचष्टे**—न ह्यप्रयुक्ताल्लोके समुदायादर्थोऽवगन्तुं शक्यते । **प्रतिनियतकारणाभावेन यत्किञ्चिदर्थप्रतीतिप्रसङ्गात्** । यत्तु पदार्थविदोऽवगच्छन्तीति, तत्सामान्यतोदृष्टभ्रान्त्या पूर्वोक्तयेति मन्तव्यम् । **सामान्यतोदृष्टनिबन्धनाप्रतीतावेव प्रतीतिभ्रान्तिरित्यर्थः** ।

"ननु च पदार्थविद्भिरप्यवगच्छद्भिरकृतक एव वाक्यार्थसम्बन्धोऽवगतो भवति; पदार्थवेदनेन संस्कृता अवगमिष्यन्ति यथा तमेव पदार्थं द्वितीयादिश्रवणेन" इति **भाष्यं व्याचष्टे**—किमत्र भ्रान्त्या ? **सामान्यतोदृष्टनिबन्धनयाऽऽश्रितया** आगमविकल्पानुगुण्याद्दूरं निमित्ततैव । 'यथा वृद्धव्यवहार एव **मीमांसकपक्षे** द्वितीयादिश्रवण**मुपायः, तथागमविकल्पाः इत्ययमस्याऽर्थः** पूर्वमुपवर्णितः । नेति ब्रूमः; यदि वाक्यान्त्यो वर्णः पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितः पदार्थेभ्योऽर्थान्तरं प्रत्याययति, क उपकारस्तदानीं पदार्थज्ञानादवकल्पेत" इति पूर्वोक्त-

---

१. शा. भा. २४. १०.   २. शा. भा. २४. १२.

३. वाक्यार्थसम्बन्धो भविष्यतीति मुद्रितभाष्यसम्मतः पाठः ।

४. पदार्थमिति मुद्रितभाष्यपुस्तके कपुस्तके च पाठ उपलभ्यते ।

५. निमित्तानुगुण्यादिति. क. पु.   ६. शा. भा. २४. १४.

(१)प्रत्याययति, (२)क उपकारस्तदानीं पदार्थज्ञाना-दवकल्पते"—इति (३)पूर्वोक्तमनिमित्तत्वं वेदस्य कल्पनायामपि तुल्यमित्यस्याऽर्थः ।

(४)"नन्वेवं सम्भविष्यति—सामान्यवाचिनः पदस्य 'गौः' इति वा 'अश्वः' इति वा, विशेषकं 'शुक्ल' इति वा 'कृष्ण' इति वा पदमन्तिकादुपनिपतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते" इति । तदेतत् कार्यैक्यनिबन्धनं यदुक्तं अर्थयोरिव बुद्ध्येकत्वोत्पत्तिहेतुत्वम्, तदुपन्यस्तम् । (५)"न हि; कथमिव 'गौः' इति वा 'अश्वः' इति वा सामान्यवाचिनः पदात् सर्वगवीषु सर्वाश्वेषु च बुद्धिरुपसर्पन्ती श्रुतिजनिता वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तेत ?" इति । निमित्तमात्रव्युत्पत्तेर्व्यवहारव्युत्पत्तौ पदार्थमात्रावगतिः प्राप्नोति, न परस्परान्वयः—इति प्रागुक्तमनेनो-

---

मनिमित्तत्वं वेदस्य कल्पनायामपि तुल्यमित्यस्याऽर्थः । **'यथा भेदवादेऽनिमित्तत्वं वेदस्य, तथा काल्पनिकवादेऽपि' इति पूर्वं यदुक्तम्, तदेवाऽस्य भाष्यस्याऽर्थ इति।**

"नन्वेवं सम्भविष्यति—सामान्यवाचिनः पदस्य गौरिति वा अश्व इति वा, विशेषवाचि शुक्ल इति वा कृष्ण इति वा पदमन्तिकादुपनिपतति यदा, तदा वाक्यार्थोऽवगम्यते" **इति भाष्यं व्याचष्टे**—तदेतत् कार्यैक्यनिबन्धनं यदुक्तमर्थयोरिव बुध्येकत्वोत्पत्तिहेतुत्वम्, तदुपन्यस्तम् । **विशिष्टार्थप्रतिपत्तिरेकं कार्यम्, तन्निबन्धनमेकबुध्युत्पादकत्वं शुक्लगोशब्दयोरिति** । "न हि; कथमिव गौरिति वाऽश्व इति वा सामान्यवाचिनः पदात् सर्वगवीषु सर्वाश्वेषु च बुद्धिरुपसर्पन्ती श्रुतिजनिता वाक्यानुरोधेन कुतश्चित् विशेषादपवर्तेत" इति । व्यवहारव्युत्पत्तौ निमित्तमात्रव्युत्पत्तेः **निमित्तमात्रस्य पदान्तरनिरपेक्षस्य स्वार्थव्युत्पत्तेः** पदार्थमात्रावगतिः प्राप्नोति, न परस्परान्वयः—इति प्रागुक्तं **यत्तदनेनोक्तम्** ।

ननु गुणो द्रव्यान्वयित्वादात्मनो द्रव्यान्वयितां प्रतिपादयि-

---

१. प्रतिपादयतीति क. पु. २. उपकारस्तु तदानीमिति मुद्रितभाष्यपाठः ।

३. पूर्वोक्तं तन्निमित्तत्वं वृद्धव्यवहारश्चेति क. पु.

४. शा. भा. २४. १८. ५. शा. भा. २४. २०.

क्तम्। अर्थनिमित्तं त्वार्थम्, न शाब्दम्; शाब्दं त्विदं विचार्यते। तत्र च यावत्प्रयोगिण्येव निमित्तता उक्ता।

न च प्रयोगव्युत्पत्तौ पदार्थान्तरव्यावृत्त्या पदस्य स्वार्थनिमित्तता दृष्टा, येन पदान्तरप्रयोगात् सर्वगवीषु प्रत्ययो व्यावृत्तः शब्दात्—इति शक्यते वक्तुम्। नन्वेवं सत्यानर्थक्यं भविष्यति। भवतु; न हीदमानर्थक्यमर्थान्तरपरतया कल्पयितुं क्षमम्; आनर्थक्यमेव हि तत्र स्यात्। तस्मात् कृत्रिमः सम्बन्धः। प्रत्यस्तमितमनपेक्षत्वम्। समर्थितश्चाऽयं हेतुः—वाक्यात्मकत्वात् कृतको वेद इति ॥२४॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात् ॥२५॥

"तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्।"

ध्यतीत्यत्राह—अर्थनिमित्तं त्वार्थम्, न शाब्दम्। यदिदं द्रव्यान्वयित्वं तदर्थनिमित्तं भवत्यार्थम्, न शाब्दम्(१) शाब्दं तु यद्विशेषान्वयित्वं न तदार्थं भवितुमर्हति, अर्थस्य विशेषान्वयेऽसामर्थ्यात्; यच्च शाब्दं विशेषान्वयित्वम्, तदिह विचार्यते। तत्र शाब्दे, यावत्प्रयोगभाविन्येव निमित्तता—यावत्स्वेव पदार्थमात्रे प्रयोगोऽस्य पदस्य—स्वार्थे निमित्ततोक्ता। न च प्रयोगव्युत्पत्तौ प्रयोगे व्युत्पद्यन्ते यत्र, तत्र वृद्धव्यवहारे पदार्थान्तरव्यावृत्या पदस्य स्वार्थे निमित्तता दृष्टा, येन पदार्थान्तरप्रयोगात् सर्वगवीषु प्रत्ययो व्यावृत्तः शब्दादिति शक्यते वक्तुम्। नन्वेवं सत्यानर्थक्यं पदान्तरप्रयोगस्य। परिहरति—भवत्वानर्थक्यम्, यस्याऽर्थो नाऽवसीयते। न हीदमानर्थक्यमेव यो यस्याऽर्थो न भवति तमेवाऽर्थतया कल्पयितुं क्षमम्। आनर्थक्यमेव हि तत्र स्यात्। यद्यर्थान्तरमादधाति, महीयस्तदर्थवत्त्वम्। तस्मात्सम्बन्धः कृत्रिम इति सिद्धम्। प्रत्यस्तमितमनपेक्षत्वम् कृत्रिमत्वाद्वेदानाम्। समर्थितश्चाऽयं हेतुः वाक्यात्मकत्वात् भारतादिवत्, कृतको वेद इति। अत एवोक्तम्—"पदसङ्घाताः खल्वप्येते" इति ॥ २४॥

तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तित्वात्॥२५॥

"तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" इति

---

१. इतः प्रभृति 'अनभिहितेन वे' त्यन्तो भागः कपुस्तके नाऽस्ति।

अत्रोच्यते--स्यादनुपायत्वं वृद्धव्यवहारस्य, यदि पदार्थान्यत्वं स्यात् ; आवापोद्धारतैव केवलमन्या । कथम् ? वैदिकलौकिकयोः पदार्थयोरन्यत्वानवगतेः । किमिदं प्रत्युक्तं पुनरुच्यते ? परस्परान्वयो हि पदार्थानां वाक्यार्थ इत्युक्तम् । न पदार्थाः ; तस्मान्न पदार्थप्रत्यभिज्ञानमन्वयहेतुः । प्रमाणान्तरं च नाऽस्त्यस्मिन् प्रयुक्तमित्युक्तम् । ततः प्रयोगशून्योऽन्वयो निर्बीजः । पदपदार्थानभिज्ञो मातृप्रियो भवान् । कथमनभिज्ञः? पदार्थास्तावन्नाऽव्यतिषक्ताः

सूत्रं पठित्वा व्याचष्टे—अत्रोच्यते । स्यादनुपायत्वं वेदार्थे वृद्धव्यवहारस्य, यद्यर्थान्यत्वं लोके वेदे च स्यात् ; आवापोद्धारतैव केवलमन्या । कानिचित् पदान्योप्यन्ते कानिचिन्नोद्ध्रियन्त इत्येतावदेव केवलमन्यत् । कथं पुनरर्थैक्यं लोके वेदे च ? उत्तरम्—लौकिकवैदिकयोः पदार्थयोरन्यत्वानवगतेः । यान्येव लोके पदानि तान्येव वेदेऽपि ; ये च लोके पदार्थास्त एव वेदेऽपि ; अतः कथमर्थान्यत्वम् ?

अत्र चोदयति—किमिदं प्रत्युक्तं पुनरुच्यते ? कथं प्रत्युक्तं पुनरुच्यते ? कथं प्रत्युक्तमित्यत्राऽऽह—परस्परान्वयो हि पदार्थानां वाक्यार्थ इत्युक्तम्, न पदार्थमात्रं वाक्यार्थः । किं तर्हि ? अन्वयः । तस्मात्पदपदार्थप्रत्यभिज्ञानं नाऽन्वये हेतुः । कामं पदैः पदार्थमात्रमवबोध्यताम् ; अन्वयस्य किमायातम् ? ननु चाऽन्वयो लाक्षणिको भवतु ; पदं हि पदार्थमात्रे व्युत्पन्नं पदार्थमात्रं बोधयिष्यति ; स च पदार्थोऽन्वयमात्मनो लक्षयति ; तेनाऽन्वयः शाब्दो भविष्यति । तत्राऽऽह-प्रमाणान्तरं च नाऽस्त्यस्मिन् प्रयुक्तमित्युक्तम् । लक्षणा हि ज्ञाते तात्पर्ये भवति ; न च 'अन्वये प्रयुक्तमेतत्पदम्' इत्यत्रांशे प्रमाणमस्ति । नन्वानर्थक्यमेवाऽनन्वये, तेनाऽन्वयपरतेति । तदयुक्तम् ; वेदेनाऽर्थवता भवितव्यमिति प्रमाणाभावात् । अपि चाऽन्वये लक्ष्यमाणेऽपि कोऽन्वयः केन पदार्थेन लक्ष्यतामित्यत्राऽपि नाऽस्ति प्रमाणम् । (१)अतः प्रमाणशून्यो वैदिकोऽन्वयो निर्बीजः ।

अत्राऽऽह राद्धान्ती-पदपदार्थानभिज्ञो मातृप्रियो भवान् । यो मातृस्नेहानुबन्धेन गुरुकुले न चिरमुषितः । कथमनभिज्ञः ? उत्तरमाह—पदार्थास्तावन्नाव्यतिषक्ताः क्वचिदुपलभ्यन्ते, अन्ततोऽस्त्यर्थेन । व्यतिषङ्गोऽन्योन्यसम्बन्धः,

---

१. ततः प्रयोगशून्योऽन्वय इति मूलसम्मतः पाठः ।

क्वचिदुपलभ्यन्ते, अन्ततोऽस्त्यर्थेन । ततः किम्? इदं ततः । तत्प्रतिपत्तये हि शब्दार्थव्यवहारः । व्यवहारे च यथाव्यतिषङ्ग-

तद्वन्तोऽन्योन्यसम्बद्धाः सर्वावस्थासु पदार्था उपलभ्यन्ते । यत्राऽप्य-र्थान्तरं नाऽस्ति, तत्राऽप्यन्ततोऽस्त्यर्थेन व्यतिषक्ताः । यदि वस्तुस्वभा-वतः पदार्थान्तरव्यतिषक्ताः, ततः किम्? न हि तावता शब्देन व्यति-षक्ता एवाऽभिधातव्या इति भावः । उत्तरम्–इदं ततः, व्यतिषिक्ता एवाऽ-भिधेया इति । कुतः? तत्प्रतिपत्तये हि शब्दार्थव्यवहारः । यतः तथावस्थित-मेव वस्तु शब्देन वाच्यम्, न पुनरन्यथाभूतम्, अतोऽन्विता एवाभि-धेयाः, स्वभावतोऽन्वितत्वात् ।

ननु च न वस्तुस्वभावोऽन्विताभिधानम्, किं तर्हि? व्यव-हारे आवापोद्धाराभ्याम् । तौ च स्वरूपमात्र एव सम्भवतः, न पुनर्व्यतिषक्ते; व्यतिषक्तान्तरव्यभिचारेण तद्व्यतिषङ्गव्यभिचा-रात् । अपि च व्यतिषक्ताभिधानेऽङ्गीक्रियमाणे शक्तिकल्पनागौर-वम् । किञ्च किं सामान्येन व्यतिषक्तमभिधीयते विशेषेण वा? आद्ये कल्पे वृथाभिधानमिदम्; अर्थसामर्थ्येनाऽपि तत्सिद्धेः । द्वितीये तु विशेषा-णामानन्त्येन सम्बन्धग्रहणाशक्तिः । अगृहीतसम्बन्धस्य वाचकत्वे प्रथमश्रवणेऽपि यत्किञ्चिदर्थप्रतीतिप्रसङ्गः ।

किञ्च किमभिहितेन विशेषेण तद्व्यतिषक्तमभिधीयते, अनभि-हितेन वा? अभिहितपक्षे इतरेतराश्रयम्, द्वितीयमपि पद-मभिहितार्थान्तरव्यतिषक्ताभिधायकतया इतर(१)पदाभिधानमाश्रयती-ति प्रसक्तं दुरुत्तरमितरेतराश्रयम् । अनभिहितपक्षे पदान्तर-प्रयोगवैयर्थ्यम् । अत एव केचिदभिहितानां पदार्थानामेवाऽ-न्योन्यान्वयबोधकतामभ्युपगच्छन्ति । ते हि मन्यते–आवापोद्धाराभ्यां वृद्धव्यवहारे (२)पदानि स्वरूपमात्रेणाऽर्थानभिदधते; तेऽर्थाः परस्प-रमपेक्षासन्निधियोग्यताभिरुपसंस्कृता अदृष्टमेवाऽन्योन्यान्वयमवगमय-न्ति । न च तत्र सम्बन्धग्रहणाशक्तिपर्यनुयोगः, गृहीतसम्बन्धपदप्रति-पादितानामगृहीतसम्बन्धानामेव पदार्थानामन्वयावबोधकत्वदर्शनात् अभिनवकविरचितेषु । वैदिकेषु च वाक्येषु प्रतीतिं प्रति विवादाभा-वादिति ।

तत्राऽऽह—व्यवहारे च यथाव्यतिषङ्गमेवाऽऽवापोद्धारौ । अस्याऽर्थः–वृद्ध-व्यवहारे च यथाव्यतिषङ्गं व्यतिषङ्गमनतिक्रम्य आवापोद्धारौ । तथा

१. पक्षाभिधानमिति. क. पु. २. पदं स्वरूपमात्रेणाऽर्थमभिधत्त इति. क. पु.

हि—'गामानय' इत्यानयत्यन्वितस्यैव गोरावापः 'महिषमानय' इति च तदन्वितस्यैवोद्धारः; तेनाऽन्वित एव शब्दस्य सामर्थ्यमवसीयते। तच्च द्विधा सम्भवति—साक्षाद्वाऽभिधानेन, पदार्थप्रतिपत्त्यवान्तरव्यवधानेन वेति सम्प्रधारणीयम्। न तत्र साक्षात्सम्भवे प्रणाडीसमाश्रयणमुचितमित्यन्विताभिधानमेव निर्णीयते। न च सम्बन्धग्रहणाशक्तिः, उपाधिविशेषाश्रयणेन सुकरत्वात्; आकाङ्क्षासन्निधानोपस्थापितान्वययोग्यार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीनि पदानीति व्युत्पत्तिपरिग्रहे न किञ्चिदनुपपन्नम्। योऽपि चाऽभिहितान्वयवादी, सोऽपि पदार्थेषु न विधिमिममतिवर्तते। न च शक्तिकल्पनागौरवम्, पदार्थेष्वप्यपरिहार्यत्वाच्छक्तिकल्पनायाः।

ननु च दृष्टेयं पदार्थानां शक्तिः। तथा हि—अव्यक्तगुणिविशेषं श्वैतिमानं चक्षुषा परिच्छिन्दन् हेषया चाऽश्वत्वमनुमिमानः पद(१)निक्षेपशब्देन च गन्तारं परिकल्पयन् 'श्वेतोऽश्वो गच्छति' इति प्रतिपद्यते। तत्र 'श्वैतिमा' 'अश्वः' 'गन्ता' इति पदार्थत्रयमन्योन्यान्वयमवगमयतीति।

तदनुपपन्नम्; अनुमानतो हि हेषयाऽश्वत्वमनुमीयमानं हेषमाणपुरोवर्तिद्रव्यगतमेवाऽनुमीयते, न स्वतन्त्रम्। यत्रैव हि लिङ्गं तत्रैव लिङ्गिनमनुमापयति। यस्य पुनरपादानदेशविभ्रमो हेषायाः, असावश्वत्वं प्रतिपद्यमानोऽपि न विशेषमवधारयति। योऽपि पारिशेष्याद्विशेषमवगच्छति, सोऽप्यर्थापत्तेर्विशेषमवगच्छतीति न पदार्थमात्रस्य क्वचिदन्वयबोधकत्वम्। अपि च यदि श्वैतिमादयः प्रमाणान्तरपरिच्छिन्नाः परस्परान्वयबोधिनः, तदा(२) प्रमाणान्तरापातः, तस्याऽशाब्दत्वात्; शब्दप्रतिपादितपदार्थपूर्वकं वाक्यार्थज्ञानं शाब्दम्, नाऽशब्दपूर्वकमपीति। अपि च प्रथमोपनिपातिनि शब्द एव शक्तिः कल्प्यताम्, किमिति तं परित्यज्य पदार्थं यावत् गम्यते?

किञ्च पदस्याऽभिधानशक्तिस्तावदविवादैव; तत्रैवाऽतिरेकः कल्पयितुं युक्तः; न पुनः पदार्थेषु शक्तिकल्पना, धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लाघवात्। यच्चेदमिह इतरेतराश्रयत्वं चोदितम्, तदप्येवं निरसनीयम्। न पदमात्रात् केवलादेवाऽर्थावगमः; किन्तु यावन्ति पदानि वाक्ये, तावन्ति श्रुत्वा न्यायानुसारेण वचनव्यक्तिविशेषमवसायाऽर्थोऽवगम्यते। तत्र पदेषु प्रथमश्रुतेषु पदार्था अन्विता एव स्मर्यन्ते यथा पदार्थदर्शने पदम्। अन्वितेऽपि ह्यभिधीयमाने स्वरूपं नाऽपैत्येव; तेन शक्नोति

१. विक्षेपेति. क. पु. २. प्रमाणान्तरापत्तेरिति. क. पु.

मेवाऽऽवापोद्धारौ । तस्मान्न व्यतिषङ्गाभिधानम्, व्यतिषक्ततोऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य ।

किमेवं भविष्यति ? नाऽनन्विताभिधायी शब्द उक्तो भविष्यति । ततश्च कार्याभिधायिता लोके नियोगस्याऽवगता । (१)"आ-

---

तया प्रत्यासत्त्या तत्स्वरूपमात्रं पदं स्मारयितुम् । तत्र स्मृतिसन्निहितपदार्थान्वितस्वार्थं पदमभिधत्त इति नेतरेतराश्रयत्वम् । स्मरणे हि निरपेक्षत्वात् पदार्था अपि स्मृता एवाऽन्योन्यान्वयमवगमयन्ति । तदाहुः—

"तेऽपि नैवास्मृता यस्माद्वाक्यार्थं गमयन्ति नः ।
तस्मात्तत्स्मरणेष्वेव संहतेषु प्रमाणता ॥" इति ।

तदिदं सर्वमुक्तमस्माभिर्वाक्यार्थमातृकायामेव । यतो यथाव्यतिषङ्गमेवावापोद्धारौ, तस्माद्व्यतिषक्ताभिधानमेवेदं पदम् ।

नन्वेवं व्यतिषङ्गमपि किमिति नाऽभिधत्ते तत्राऽऽह—न व्यतिषङ्गाभिधानम्, व्यतिषक्ततोऽवगतेर्व्यतिषङ्गस्य । व्यतिषक्तो हि व्यतिषङ्गमप्रतिपद्यमानेन न शक्यते प्रतिपत्तुम्, यथा व्यक्तिमाकृतिरिति व्यतिषक्ततो व्यतिषङ्गावगतेर्न व्यतिषङ्गाभिधानं पदम् ।

ननु यदि व्यतिषक्ताभिधानं पदम्, किमेवं भविष्यति ? नाऽनन्विताभिधायी शब्द उक्तो भवति । (२)न भवत्वनन्विताभिधायी, तथाऽपि किमित्याह—ततश्च कार्याभिधायिता लोके नियोगस्याऽवगता । अस्याऽर्थः—आचार्यादिवाक्येषु 'देवदत्त समिधमाहर' इत्यादिषु प्रवर्तमाने देवदत्ते पार्श्वस्थ एवमवधारयति—बुद्धिपूर्विकेयमस्य प्रवृत्तिः; यथाऽहं बुद्ध्वा प्रवृत्तः तदयमपि, मदविशेषात्; अहं च न क्रियामात्रावगमात् प्रवृत्तः, नाऽपि फलमात्रावगमात्, नाऽपि फलसाधनत्वावगमात्, किन्तु कार्यावगमात्; (३)स्तनपानादिकाऽपि क्रिया यावन्मया कार्यतया नाऽवगता, तावदहं न प्रवृत्तः; न च या श्रेयःसाधनता, सैव कार्यता; श्रेयः प्रति साधनत्वमन्यत्, अन्यच्च कृतिं पुरुषप्रयत्नं प्रति प्राधान्यं साध्यत्वलक्षणं कार्यत्वम्; क्लेशात्मनस्तु कर्मणः फलसाधनत्वानुविधायिनी कार्यतेति मन्दा न भेदं प्रतिपन्नवन्तः; तथा सुखस्य फलसाधनतां विना कार्यतावगतिरस्ति; अतः फलसाधनतातिरिक्तकार्यबोधात्प्रवृत्तिर्ममेति देवदत्तोऽपि तदवगमादेव प्रवर्तते—इति कल्पयति ।

---

१. शा. भा. ३. ९.　२. भवत्वन्विताभिधायीति. क. पु.　३. अन्नपानादिकेति. क. पु.

चार्यचोदितः करोमि "—इति हि दर्शितम् ।

ननु च प्रेषणादयोऽप्यवगम्यन्ते लोके । उपाधयो हि ते, न

तदवगमश्चाऽस्य शब्दानन्तरं भवच्छब्दनिबन्धन एवेति कार्याभिधायितां लिङ्शब्दस्य कल्पयति । (१)तच्च कार्यमन्वितमभिधेयमिति स्थिते "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इत्यादिषु वाक्येषु षष्ठाद्यराद्धान्तानुसारेण स्वर्गकामपदेन नियोज्यतया स्वर्गकामः समर्पणीय इति स्थितम् । यश्च कार्यमवबुध्यते, स नियोज्यः; स्वर्गकामस्य च तस्मिन्नेव कार्ये बोद्धृतयाऽन्वयः, यदेव तस्य काम्यमानसाधनतामनुभवितुं क्षमते । न च क्रिया क्षणभङ्गिनी कालान्तरभाविनि फले हेतुर्भवति; तेन सा कार्यतया नियोज्येन सह नाऽन्वीयते; यत्तु कालान्तरस्थायि कार्यम्, तदेव तेन सहाऽन्वयं गन्तुमर्हतीति क्रियातिरेकि मानान्तरावेद्यमेव लिङादयः कार्यमभिदधति । तच्च मानान्तरापूर्वत्वादपूर्वमित्युच्यते ।

ननु तस्याऽपि कार्यस्य कुतः सिद्धिः? यागादेरिति चेत्, अनन्तरभाविता तर्हि फलस्य प्रसक्ता, क्रियानन्तरभाविनस्तस्य फलहेतुत्वात् । उच्यते—अनन्तरभावित्वेऽपि तस्य न फलमनन्तरं भविष्यति, सहकारिव्यपेक्षया विलम्बनोपपत्तेः । न च सहकारिव्यपेक्षायां कारणभावहानिः । किं तत्सहकारीति चेत्, देशकालादिकमिति ब्रूमः । न च तस्य विशेषज्ञानमन्तरेण किञ्चित् दुष्यति । न च फलजनकतया गुणभावादपूर्वस्य वाक्यार्थत्वहानिः, स्वानुगुणनियोज्यलाभाय फलानुकूलतावलम्बनात्; यथा आत्मन एव संविदधानः स्वामी गर्भदासस्योपकरोति, तद्वदेतदपि । ततश्चाऽन्विताभिधाने स्थिते कार्याभिधायिता लोके नियोगस्य लिङादेरवगतेति । अतो नियोगाभिधानम् इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । नियोगशब्देन क्रियाव्यतिरिक्तमपूर्वं कार्यतया आत्मनि पुरुषं नियुञ्जानमुच्यते । न चैवं वेदत एव व्युत्पत्तिः, लोके व्युत्पत्तेरेव वेदवाक्यानुसारेणाऽपूर्वपर्यन्ततावगमात् । ननु न लोके कार्याभिधायिता लिङादेरस्तीत्यत्राऽऽह—"आचार्यचोदितः करोमि" इति हि दर्शितम् । चोदितः प्रवर्तितः कार्यमवबोधित इत्युच्यते ; नाऽन्यथा चेतनः प्रवर्तयितुं शक्यते यतः ।

ननु च प्रेषणादयोऽप्यवगम्यन्ते लोके । तत्कथं कार्याभिधायित्वमेव लि·

---

१. तत इति. क. पु.

शब्दार्थाः । (१)केन पुनरमी उपाधयो नाम ? उपाधयो हि तटस्थाः प्रयोगदर्शनमात्राच्छब्दार्थं विशेषेऽवस्थापयन्ति, यथा दृतिहर्यभिधेयस्य पशुत्वम् । एवमसौ नियोगः समहीनज्यायोभिः प्रयुज्यमानः प्रेषणादिव्यपदेशं लभते । प्रवर्तकत्वं तु शब्दार्थः, सर्वत्राऽपरित्यागात् । अतो नियोगाभिधानमिदम् । नियोगाभिधाने च सति(२) तत्साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । साधनाभिधाने च साध्यव्यतिषङ्गः । अत इदमुक्तम्—तद्भूतानां आत्मीयेष्वर्थेषु व्यस्थितानां व्यतिषङ्गावगतेर्निमित्तत्वमुपपद्यत इति ।

ननु च प्रयोगे सत्येतद्युक्तं वक्तुम् । केन वोक्तमप्रयोगे सतीति ? एवंभूतेषु हि दृष्टो लौकिकः प्रयोगः; वैदिका अपि त एव ।

ङादेरित्यर्थः । परिहरति—उपाधयो हि ते, न शब्दार्थाः । **एतदेव विवरीतुं** पृच्छति—केन पुनरमी उपाधयो नाम ? **उत्तरम्**—उपधायो हि तटस्थाः प्रयोगदर्शनमात्राच्छब्दार्थं विशेषेऽवस्थापयन्ति । यथा दृतिहर्यभिधेयस्य पशुत्वम् । **अस्याऽर्थः—उपाधयस्ते भण्यन्ते, ये तटस्था अभिधानाननुप्रवेशिनः सन्तः शब्दार्थान् विशेषेऽवस्थापयन्ति ; यथा दृतिहरिशब्देन योऽभिधीयते तस्य दृतिहरिशब्दाभिधाने पशुत्वमुपाधिः । हरणक्रिया यदा पशुसम्बन्धिनी तदा तस्याः कर्ता दृतिहरिरित्युच्यते ।** एवमसौ **लिङादिः** समहीनज्यायोभिः **प्रायोक्तृभिः** प्रयुज्यमानः प्रेषणादिव्यपदेशं लभते ; **लिङाद्यर्थश्च समहीनज्यायोभिः प्रयुज्यमानः प्रैषादिरित्युच्यते ।** प्रवर्तकत्वं तु **कार्यत्वं** शब्दार्थः ; सर्वत्र **समहीनज्यायःप्रयोगे,** अपरित्यागाद**व्यभिचारात् स्यात् ; अव्यभिचारी च शब्दार्थः** । अतो नियोगाभिधानमिति । **इदं पूर्वमेव व्याख्यातम् ।** नियोगाभिधाने च सति तत्साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । **नियोगे चाऽपूर्वे साधनान्वितेऽभिधीयमानेऽर्थात् साधनव्यतिषङ्गोऽवगम्यते ।** साधनाभिधाने च **यागादौ साधने साध्यान्वितेऽभिधीयमानेऽर्थात्** साध्यव्यतिषङ्गोऽवगम्यते । **यत एवं व्यतिषङ्गोऽर्थादवगम्यते,** अत **इदमुक्तम्**—तद्भूतानामात्मीयेष्वर्थेषु स्थितानां व्यतिषक्ताभिधायिनां व्यतिषङ्गावगमनिमित्तत्वमुपपद्यत इति ।

ननु च प्रयोगे सत्येतद्युक्तं वक्तुम् । **अस्याऽर्थः—यद्यपूर्वान्वितेषु प्रयोगो दृष्टः स्यात्, तदैतद्युक्तं वक्तुम् ; न तु सोऽस्ति** । परिहरति—केन वो-

१. केपुनमीति. क. पु.　　२. साध्यसाधनेति, क. पु.

अतस्तथाभूतेष्वेवाऽयं प्रयोगः । एवं तर्हि निमित्ततो नैमित्तिकाव-वगतिः ।

मन्द ! मैवम् , कथनोपायोऽयम् ; न ह्यन्वितोऽन्वयशून्यः शक्यते प्रतिपत्तुम् । त एतेऽन्विताः पदार्थाः; एषामभिधानानि पदानि; तदिदं वाक्यपदीयम् । अन्यथा ह्यवगम्यमानः पदपदा-र्थविवेकोऽपह्नुतो भवति, अविद्यमानः प्रतिपन्नः । तस्मान्न कार्यत-स्तावद्वाक्यवाक्यार्थयोः पदपदार्थाभ्यामन्यत्वं कल्पयितुं क्षमा

क्षमप्रयोगे सतीति ? एवंभूतेषु हि लौकिकः प्रयोगो दृष्टः ; वैदिका अपि त एव ; अत-स्तथाभूतेष्वेवाऽयं प्रयोगः । लोके हि कार्यान्विताभिधायितया पदानि व्युत्प-न्नानि; तेन वेदेऽपि कार्यान्विता एव पदैः पदार्था वक्तव्याः; लिङादिभि-रपि पदार्थान्वितमेव कार्यं वक्तव्यमिति निश्चिते पदान्वययोग्यतया क्रियाव्यतिरिक्तकार्यावगतिरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तस्मादपूर्वमे-वाऽन्वितमभिधीयते लिङादिभिः । यदि व्यतिषक्ततो व्यतिषङ्गावगतिः, एवं तर्हि निमित्ततो व्यतिषक्ततो नैमित्तिकस्य (१)व्यतिषङ्गावगतिः । न च व्यतिषङ्गमप्रतियन् व्यतिषक्तमवैति ; तत्कथं ततो व्यतिषङ्गावगति-रिति ।

उत्तरम्—मन्द ! मैवम् ; कथनोपायोऽयम् कथनप्रकारोऽयम् । एवं कथ-यितव्यम्-व्यतिषक्त एवाऽन्यथा प्रत्येतुं न शक्यते व्यतिषङ्गमप्रतीत्ये-ति । तेन व्यतिषक्तस्याऽभिधाने(२) व्यतिषङ्गोऽप्यवगम्यत इति दर्शयितुं व्यतिषक्तस्य निमित्तत्वमुच्यते । कस्मात् पुनरेवमुच्यते ? यावता व्यतिषक्तप्रतीत्युत्तरकालतैव किमिति नाङ्गीक्रियते इत्यत्राऽऽह-न ह्यन्वि-तोऽन्वयशून्यः शक्यते प्रत्येतुम् । एवं स्वमतं स्थापयित्वा वैयाकरणमतं निराकुर्वन्नाह—त एतेऽन्विताः पदार्थाः; एषामभिधानानि पदानि; तदिदं वाक्यप-दीयम् सूत्रम्—अन्विताभिधायीनि पदानि, न पुनरर्थावच्छेदशून्यानि; पदान्येव च वाक्यम् , न पदातिरेकीति । वाक्यपदे अधिकृत्य कृतं वाक्यपदीयम्(३) "शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्व"इति छः । अन्यथा यद्येवंविधाः पदार्थाः पदानि च नाऽऽश्रीयेरन्, तदा अवगम्यमानः पदपदार्थविभागोऽपह्नुतो भवति, अविद्यमानश्च प्रतिपन्नः स्यात् । उपसंहरति—तस्मान्न कार्यतो वाक्या

---

१. व्यतिषङ्गस्येति. क. पु. २. प्रवृत्तात् व्यतिषङ्गोऽपीति. क. पु.

३. पा. सू. ४. ३. ८७,

(१)प्रज्ञा । प्रत्यक्षतस्तु भेदावगमान्नाऽस्त्येकत्वमित्युक्तम् । अतः क्रियार्थेन समाम्नायः ।

(२)ननु च नाऽवश्यं क्रियार्थेनैवाऽऽम्नानं लोके । अस्ति तावत् क्रियार्थता वेदे; तद्विषयमिदमधिकरणं भविष्यति । किं न लौकिकविषयमिदमधिकरणम् ? किं वा मन्यते भवान् ? न्यायाभिधानसाम्यात् सर्वत्रेति मन्यामहे । भवतु सर्वत्र ।

ननु च क्रियार्थेन—इत्यव्यापकम् । व्यवहारक्रियैवेयं क्रियेति मत्वा शाम्यतु भवान् । अतः सिद्धम् "अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्"

र्थप्रतिपत्तिलक्षणात् वाक्यवाक्यार्थयोः पदपदार्थाभ्यामन्यत्वं कल्पयितुं क्षमा प्रज्ञा; पदान्येवाऽन्विताभिधायीनि; वाक्यम् पदार्था एवाऽन्विता अभिधीयमाना वाक्यार्थः ।

अथ कस्मादेकं वाक्यमेकश्च वाक्यार्थः उच्यते—एकस्याऽर्थस्य प्रधानत्वात् स एवाऽर्थान्तरान्वितः प्रतिपाद्यत इत्येको वाक्यार्थः; तदेकप्रतिपत्तिकारकत्वाच्चैकं वाक्यम् । ननु मा नाम कार्यत एकवाक्यत्वं भवतु, प्रत्यक्षतस्तु किमिति न भवतीत्यत्राऽऽह—प्रत्यक्षतस्तु वर्णपदभेदावगमान्नैवाऽस्त्येकत्वमित्युक्तं स्फोटनिराकरणपर्वणि । यतो वाक्यार्थावगतिः प्रामाणिकी, अतः क्रियार्थेन समाम्नायः वेदानाम् ।

क्रियार्थेनेत्यत्र भावार्थाधिकरणवत् क्रियाशब्देन नियोग एवोक्त इति मत्वा चोदयति—ननु च नाऽवश्यं क्रियार्थेनैवाऽऽम्नानं लोके । यानि तावत् वेदमूलानि वचांसि, भवतु तत्र क्रियार्थेनाऽऽम्नानम्; यानि पुनः प्रमाणान्तरावगतार्थविषयाणि तानि न नियोगं बोधयन्ति, तस्य प्रमाणान्तरानधिगमनीयत्वात् । एकदेशी परिहरति—अस्ति तावत्क्रियार्थता वेदे; तद्विषयमिदमधिकरणं भविष्यति । चोदक आह—किं न लौकिकविषयमिदमधिकरणम् ? येनैवं व्याख्यायते । एकदेश्येवाह—किं वा मन्यते भवान् ? येनाऽस्मानुपालभते । चोदक आह—न्यायाभिधान(३)साम्यात् सर्वत्रेति मन्यामहे । यो न्यायोऽभिहितोऽन्विताभिधानलक्षणः, स लोके वेदे च सम इति हेतोः सर्वत्रेदमधिकरणमिति । परमराद्धान्ती ब्रूते—भवतु सर्वत्र ।

चोदक आह—ननु च क्रियार्थेनेत्यव्यापकमिति । राद्धान्त्याह—व्यवहारक्रियैवेयं क्रियेति मत्वा शाम्यतु भवान् । नाऽत्र क्रियाशब्देन नियोगोऽभिहितः,

---

१. प्रत्यभिज्ञेति. क. पु.　२. ननु नैवाऽवश्यमिति. क. पु.　३. सामान्यादिति. क. पु.

इति वैदिकानां सनिमित्तत्वम् । (१)"तेष्वेव पदार्थेषु" इति अन्वितेष्वित्यर्थः । कुतः ? नानपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन वाक्यार्थः प्रतीयते । न चेत् प्रतीयते, कस्य वाक्यं प्रमाणतया कल्पयिष्यते ? ननु चाऽन्वयो न पदार्थः; स च वाक्यार्थो भविष्यति । अतश्चार्थाद्वाक्यमपि पदेभ्योऽन्यदिति गम्यते । (२)"नन्वर्थापत्तिः" इत्यनेनेदमुक्तम् । (३)"तन्न, अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" इत्यन्विताभिधानेन कथितोऽस्यार्थः—अर्थापत्तिर्नाऽस्तीति ।

(४)"अपि चाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते; भवति हि कदाचिदियमवस्था(५) मानसादपचारादुच्चारितेभ्यो-

किं तु व्यवहाररूपाऽभिप्रेता। सा च लोके सर्वत्राऽस्तीति व्यापकम्। उपसंहरति—अतः सिद्धम्—"अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" इति वैदिकानां अर्थानां सनिमित्तत्वम्। यदि ह्यर्थस्याऽन्वयरूपस्य पदार्था न निमित्तं भवेयुः, तदा वाक्यं नाम कार्यगम्यमेकं कल्प्येत ; तस्मिंश्च निर्भागे क्लृप्ते निर्निमित्ता वाक्यार्थावगतिः स्यात्; यदा त्वन्विता एवाऽन्वयस्य निमित्तम्, तदा सविभागं वाक्यं भवति ; ततश्च व्युत्पत्तिसम्भवात् सनिमित्ता वेदवाक्यार्थावगतिः । "तेष्वेव पदार्थेषु" इत्येतत् भाष्यं व्याचष्टे—"तेष्वेव पदार्थेषु" अन्वितेष्वित्यर्थः । अत्र भाष्यकारेणोक्तम्—"तेष्वेव पदार्थेषु वर्तमानानि पदानि वाक्यार्थमवगमयन्ति" इति ; तत्र पृच्छति—कुत इति । उत्तरम—नाऽनपेक्ष्य पदार्थान् पार्थगर्थ्येन वाक्यार्थः प्रतीयते । अन्विता एव पदार्था वाक्यार्था यतः । न चेत्प्रतीयते कस्य वाक्यं प्रमाणतया कल्पयिष्यते ? ननु चाऽन्विते पदार्थेऽङ्गीकृतेऽन्वयो न पदार्थः; स वाक्यार्थो वाक्यस्य प्रमेयो भविष्यति। अतश्चाऽर्थाद्वाक्यमपि पदेभ्योऽन्यदवगम्यत इति । इदं "नन्वर्थापत्तिः" इत्यनेन भाष्येणोक्तम् । परिहरति-"तन्न; अर्थस्य तन्निमित्तत्वात्" पदार्थस्याऽन्वितस्याऽन्वयनिमित्तत्वादित्यभिधानेन वर्णितोऽस्य ग्रन्थस्याऽर्थः—अर्थापत्तिर्नाऽस्तीत्येवंरूपः।

अपि चाऽन्वयतिरेकाभ्यामेतदवगम्यते; भवति हि कदाचिदियमवस्था मानसादप-

---

१. शा. भा. २४. ३१. २. शा. भा. २५. ५. ३. शा. भा. २५. ६.

४. शा. भा. २५. १६.

५ मानसादप्याघातात् यदुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा न पदार्था अवधार्यन्ते तदानीं नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्याऽपार्थगर्थ्यमभविष्यत् इति मुद्रितभाष्यसम्मतः पाठः । मानसादप्याघातात् उच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो यदा पदार्था नाऽव-

ऽपि पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते ; न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति । न च नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्य पार्थगर्थ्यमभविष्यत् ; नियोगतस्तु नाऽवगच्छन्ति" इति । किमनेनाऽनुक्तमुक्तम् ? न खलु किञ्चित् ; प्रतिज्ञातार्थस्याऽनन्यत्वमेव ; तत्सिद्धये हेतुरुपन्यस्तः । कथम् ? यद्यसंसृष्टपदार्थ एव वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रं पदार्थावगतिः ; कस्मात् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि कदाचिज्ज्ञानं न भवति निरूढव्यवहारस्य, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशावमर्शशून्यमग्निज्ञानम् ? न च वाक्यार्थे निरूढव्यवहारस्याऽप्येवंरूपाऽवगतिर्दृष्टा । अतो न निमित्ततया पदार्था अवधार्यन्ते । किं तर्हि ? नैमित्तिकतयैव ।

चारादुच्चरितेभ्योऽपि पदेभ्यो न पदार्था अवधार्यन्ते । न तदानीं नियोगतो वाक्यार्थमवगच्छन्ति; न च नियोगतो वाक्यार्थं नाऽवगच्छेयुः, यद्यस्य पार्थगर्थ्यमभविष्यत् ; नियोगतस्तु नाऽवगच्छन्ति" इति(१) भाष्यमनुभाषितम् ; आक्षिपति-किमनेनाऽनुक्तमुक्तम्? समर्थयते—न खलु किञ्चित् अनुक्तमुक्तम् ; यस्मात् प्रतिज्ञातार्थस्य वाक्यार्थस्य पदार्थाभेदलक्षणस्याऽनन्यत्वमेव । किन्तु तत्सिद्धये प्रतिज्ञातार्थसिद्धये हेतुरयमुपन्यस्तः । कथमुपन्यस्तः? इत्थमुपन्यस्तः—यद्यसंसृष्टपदार्थ एव वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रं पदार्थावगतिः ; कस्मात् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि कदाचिज्ज्ञानं न भवति निरूढव्यवहारस्य, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशावमर्शशून्यमग्निज्ञानम् ? अस्याऽर्थः— ये पदार्थेभ्यो भिन्नं वाक्यार्थं मन्यन्ते तान् प्रतीदमुच्यते । यद्यसंसृष्टपदार्थकः असंसृष्टाः पदार्था यस्मिन् वाक्यार्थे प्रधानभूते नियोगे सोऽसंसृष्टपदार्थकः पदार्थान्वयरहितो वाक्यार्थोऽवगम्यते, व्युत्पत्तिमात्रं पदार्थावगतिः 'अस्य पदस्याऽयमर्थः' इति व्युत्पत्तिमात्रम्, तदा निरूढव्यवहारस्य कदाचित् व्युत्पत्त्यवमर्शशून्यमपि व्युत्पत्तिमपरामृश्याऽपि कस्मात् वाक्यार्थज्ञानं नोत्पद्यते, यथा धूमान्महानसादिप्रदेशात् व्युत्पन्नं सम्बन्धमपरामृश्याप्यग्निज्ञानं भवति ! न च वाक्यार्थे निरूढव्यवहारस्याऽप्येवंरूपावगतिर्दृष्टा । अतो न निमित्ततया पदार्था अवगम्यन्ते । किं तर्हि ? नैमित्तिकतयैव ।

धार्यन्ते, न तदा वाक्यार्थो गम्यते । अतः पदार्थाद्व्यतिरिच्यमानो वाक्यार्थः पदार्थनिमित्त इति निश्चीयत इत्यपि पाठभेदो दृश्यते । १. भाष्यमाक्षिपतीति. क. पु. ।

किं पुनः कारणं निरूढव्यवहारस्य निमित्तानपेक्षा नैमित्तिकावगतिः(१) प्रचितसंस्कारो हि नाऽवश्यं निमित्तव्यापारमपेक्षते; अन्ध इवाऽभ्यस्तपदवीको न तदीक्षणमपेक्षते। अत्र पुनः सर्वदा तदपेक्षणात् तदेव प्रमेयमित्युच्यते। एवं तर्हि "पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः" इति कथमयं व्यतिरेकः? एवमयं व्यतिरेकः-अन्वितेभ्योऽन्वयप्रत्यय इति। "(२)अपि चाऽन्तरेणाऽपि पदोच्चारणं यः शौक्ल्यमवगच्छति, अवगच्छत्येवाऽसौ शुक्लगुणकं(३) द्रव्यम्"इति। किमन्वयव्यतिरेकभाष्यशेषमेवैतत्?

ओमित्युच्यते। तत्र च पदार्थस्य व्यतिरेकदर्शनम्, इह चाऽ-

अत्र चोदयति—किं पुनः कारणं निरूढव्यवहारस्य सम्बन्धस्मरणरूपनिमित्तानपेक्षा नैमित्तिकावगतिः? यावता सर्वत्र तदपेक्षयैवाऽवगत्या भवितव्यमिति। परिहरति-(४)प्रचितसंस्कारो हि नाऽवश्यं निमित्तव्यापारमपेक्षते। तथा दर्शयति-अन्ध इवाऽभ्यस्तपदवीको न तदीक्षणमपेक्षते। (५)अप्रचितसंस्कारस्य सम्बन्धस्मरणमेव केवलं कारणम्; प्रचितसंस्कारस्य तु संस्कारप्रचयः सम्बन्धस्मरणं चेति द्वयं कारणम्, एतच्चाऽनुभवारूढमुच्यते। अत्र पुनर्वाक्यार्थे सर्वदा तदपेक्षणात् व्युत्पत्त्यवमर्शापेक्षणात्तदेव पदार्थ(६)जातं प्रमेयमित्युच्यते। यदि पदार्था एव वाक्यार्थः, एवं तर्हि "पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः" इति भाष्ये कथमिदं व्यतिरेकदर्शनम्? समाधत्ते— एवमयं व्यतिरेकः— अन्वितेभ्योऽन्वयप्रत्यय इति। अन्वयं वाक्यार्थमभिप्रेत्य पदार्थेभ्यो वाक्यार्थोऽवगम्यत इति व्यतिरेक उक्तः। अपि चाऽन्तरेणाऽपि पदोच्चारणं यः शौक्ल्यमवगच्छति, अवगच्छत्येवाऽसौ शुक्लगुणकं द्रव्यमिति भाष्यमनुभाष्य पृच्छति—किमन्वयव्यतिरेकभाष्यशेषमेवैतत?

राद्धान्तैकदेशी वदति—आमित्युच्यते। स एवाऽऽह—तत्र हि भाष्ये पदार्थव्यतिरेकदर्शनं पदार्थस्य व्यतिरेके वाक्यार्थस्य व्यतिरेक इत्युक्तम्; इह पदार्थान्वयस्य दर्शनम्—पदार्थे सति वाक्यार्थो भवतीति। राद्धान्ती ब्रूते—सत्यमेवम्; न त्वेतावन्मात्रमेव। न पदार्थान्वयमात्रमेवाऽत्र द-

---

१. प्रचुरसंस्कारेति क. पु. २. शा. भा, २५. १९.

३. द्रव्यमिति नास्ति मुद्रितभाष्यपुस्तके। ४. प्रतीतसंस्कार इति. क. पु.

५. अप्रथितेति. क. पु. ६. ज्ञानमिति. क. पु.

न्वयस्य । सत्यमेवम् ; न त्वेतावन्मात्रमेव । किमतिरिच्यते ? इदमतिरिच्यते —यदि हि व्युत्पत्तौ पदानां पदार्थमात्र एव व्युत्पत्तिः, तदा अनन्वितपदार्थदर्शने तत्स्मरणानुपपत्तिः; स्मर्यते च । अतः सिद्धमन्विताभिधानम् ।

(१)"नाऽस्य पदसमुदायेन सह सम्बन्धः" इति । न समुदायभूतानां प्रामाण्यम् । किं तर्हि ? अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यस्वार्थव्यापृतानामेव । (२)"यत्तु श्रौतः पदार्थो न वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हति" इति । कथं पुनर्व्युत्पत्तिशून्यैवाऽवगतिः शक्यतेऽभिधातुमित्यभिप्रायः । परिहारस्तु—(३)सत्यमेवमेतादि"ति । व्यवहारार्थत्वात् प्रयोगस्य विशेषात्मक

र्शितम् । एकदेशी पृच्छति—किमतिरिच्यते ? राद्धान्ती कथयति—इदमतिरिच्यते—यदि हि व्युत्पत्तौ पदानां पदार्थमात्र एव व्युत्पत्तिः, तदाऽनन्वितपदार्थदर्शने तत्स्मरणानुपपत्तिः; स्मर्यते च ; अतः सिद्धमन्विताभिधानम् । अस्याऽर्थः-यदि हि व्युत्पत्तौ व्युत्पत्तिसमये पदानामनन्वित एव पदार्थमात्रे व्युत्पत्तिःस्यात् तदाऽनन्वितस्य पदार्थस्य प्रत्यक्षादिभिर्दर्शने तस्याऽन्वितस्य पदार्थस्य पदानुविद्धं स्मरणं न स्यात्, स्मर्यते च । अन्वितोऽर्थः पदाभिधेयतया 'शुक्लो गुणो गुण्यन्वितः शुक्लपदाभिधेयोऽयम्' इति स्मर्यते । अतः सिद्धमन्विताभिधानम ।

"नाऽस्य पदसमुदायेन सह सम्बन्धः" इति भाष्यनुभाषितम, व्याचष्टे—न समुदायभूतानां प्रामाण्यम् । समुदायभूतैः प्रत्यस्तमितवाचकविभागैर्वाक्यार्थो न प्रतिपद्यते । किं तर्हि ? अन्वयव्यतिरेकसमधिगम्यस्वार्थव्यापृतानामेव । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव समधिगम्यते यः पदानां स्वार्थः, तत्र वाचकतया व्यापृतानामेव प्रामाण्यम् । यत्तु श्रौतः पदार्थो न वाक्यानुरोधेन कुतश्चिद्विशेषादपवर्तितुमर्हतीति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे—कथं पुनर्व्युत्पत्तिशून्यैवाऽवगतिः शक्यतेऽभिधातुमित्यभिप्रायः । यावदुच्चरितात् पदार्थमात्रेऽवगतिरुपजायते, सा कथं व्युत्पत्तिशून्यैव भवति ? भवति च । अतो नाऽन्विताभिधानमिति भावः । परिहारस्त्वत्र सत्यमेवमेतदिति । व्यवहारार्थत्वात् प्रयोगस्य विशेषात्मकत्वाच्च व्यवहारस्य अन्वितावगतिरेव तदर्थानाम् , नाऽन्वितार्थान्तरस्मरणम् , व्यवहारानङ्गत्वात् ।

---

१. शा. भा. २५. २१.   २. शा. भा. २५. २२.   ३. शा. भा. २५. २३.

त्वाच्च व्यवहारस्य अन्विताबगतिरेव तदर्थानाम् ; नाऽन्वितार्था-न्तरस्मरणम् , व्यवहारानङ्गत्वात् ।

तदिदमुक्तम्–"यश्चाऽर्थादर्थः, न स चोदनार्थः" इति । न चे-दानीं तदविवक्षितमिति प्रतीयमानस्याऽपि शब्दात् अविवक्षितत्वं शक्यते वक्तुम् । गम्यते च शब्दान्निमित्तात् अशब्दार्थश्चेति किमि-दम् ? शब्दान्तराभिधेयतया स्मरणात् , स्मृतेश्चाऽप्रामाण्यात् । अतः शब्दनिमित्तताऽपि भ्रान्तैरेवोदिता प्रत्यक्षादीनामिव स्मरणीये।

अस्याऽर्थः—व्यवहारार्थं शब्दः प्रयुज्यते; व्यवहारश्चाऽन्विता-र्थविषयः, तेन प्रयोगबलादन्वितार्थावगमकत्वमेव पदानाम् । यत्पुनरेतदनन्वितार्थज्ञानम् , तत्स्मरणम् ; न पुनः शब्दाभिधानज-न्यम् , व्यवहारानङ्गत्वात् ; न ह्यनन्वितेन कश्चिदपि व्यवहारः क्रियते । एतदुक्तं भवति—शब्दश्रवणानन्तरं यदिदमन्वितार्द-र्थान्तरं पदार्थस्वरूपमात्रं बुद्धिस्थं भवति, सा स्मृतिरेव, यथा अर्थदर्शनात् पदस्मृतिः, तत्र च न शब्दस्याऽभिधानव्यापारः, तेन वि-नापि तदुपपत्तेः; यथा अर्थो न शब्दस्याभिधाता, अथ च प्रतिसम्ब-न्धितया संस्कारोद्बोधकतया शब्दे स्मृतिं जनयति, तथा शब्दोऽप्यर्थे इति । तदत्र पूर्वपक्षसिद्धान्तभाष्ययोरयमर्थः—श्रुत्यनन्तरभावित्वादन-न्वितार्थावगतेरनन्वित एव पदार्थः श्रौतः; स न वाक्यानुरोधेन विशे-षेऽन्वितेऽवस्थापयितुमर्हतीति पूर्वः पक्षः। राद्धान्तस्तु–सत्यमनन्वितः प्रथमं प्रतीयते, तथाऽपि वृद्धव्यवहारव्युत्पत्तावेव केवलेन पदार्थेन व्यवहाराभावादन्वित एव पदार्थे पदानां व्युत्पत्तिः; अनन्विताबगतिस्तु स्मरणमात्रमिति ।

तदिदमुक्तम्—"यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थः" इति । अभिधानव्यापारान-पेक्षं यदनन्वितार्थस्य स्मरणम्, न स शब्दार्थ इति । नन्वनन्वितार्थः स्मर्यमाणो यद्यविवक्षितः, कथं तर्हि अन्वितो विवक्षित इत्यत्राह—न चेदानीं तत् अनन्वितमर्थान्तरस्मरणम् अविवक्षितं व्यवहारानुपयोगित्वा-दित्येवतावता प्रतीयमानस्याऽपि शब्दात् अन्वितस्य व्यवहारोपयोगिनोऽ-प्यविवक्षितत्वं शक्यते वक्तुम् । अत्र चोदयति—गम्यते च शब्दान्निमित्तात् अश-ब्दार्थश्चेति किमिदम् ? यदेव शब्दादवगम्यते स शब्दार्थ इति स्मर्यमाण-स्याऽपि शब्दार्थत्वमेव युक्तम् । परिहरति— शब्दान्तराभिधेयतया स्मरणात् , स्मृतेश्चाप्रामाण्यात् ; अतः शब्दनिमित्तताऽपि भ्रान्तैरेवेदिता प्रत्यक्षादीनामिव स्मरणीये।

(१)"एवं च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थ"इति कल्पितनिमित्तपरिहारात् परिहृतम्। (२)"अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः"इति। अन्वितार्थमेव प्रातिपदिकं स्मरन्ति; यतः करणवाचिनः प्रातिपदिकात् तृतीयां विदधति। विभक्तयश्च परस्परान्वयप्रतिपादिकाः प्रयोगान्तरस्मृतस्याऽर्थस्याऽन्वयितां श्रुत्यैव दर्शयन्ति। अतोऽभ्युच्चयो(३)पपत्तिरियम्। प्रत्युक्तमनुमानं 'कृतकत्वात्' इति वृद्धव्यवहारस्य निमित्ततोपपत्त्या। "अपि च"

सम्प्रयुक्ताद्वाक्यात्मकाच्छब्दाच्छब्दान्तरं पूर्ववाक्यं तदभिधेयतयैव स्मरणान्न शब्दादवगम्यते; न हि पूर्ववाक्यान्तर्गतपदाभिधेयतयैव वाक्यान्तरगतेन पदेनोच्यते। अपि च शब्दः प्रमाणभूतः कथमप्रमाणभूतां स्मृतिं जनयति? अतः शब्दनिमित्तताऽपि भ्रान्तैरेवोदिता। परमार्थतस्तु शब्दोऽत्र निमित्तं न भवति; किन्तु शब्द(४)श्रवणादुद्बुद्धः संस्कार(५)एवैनां स्मृतिं जनयतीति; यथा प्रत्यक्षादीनां स्मरणीयेऽर्थे निमित्तता न भवति, तथा शब्दस्याऽपि। "एवं च सति गुणान्तरप्रतिषेधो न शब्दार्थः" इति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे—कल्पितनिमित्तपरिहारात् परिहृतम्। कल्पनानिर्मितनिमित्तः पदार्थः इति किल बौद्धा मन्यते; तेषां मतेऽन्यापोहमात्रनिष्ठा श्रुतिः। ततश्च गुणान्तरप्रतिषेधः शुक्लशब्दस्याऽर्थ इति तदिदं निराकृतम् 'कल्पितनिमित्तं न भवति' इति कल्पनाग्रन्थे। "अपि च प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयादिविभक्तिः" इति भाष्यमनुभाषितं व्याचष्टे—अन्वितार्थमेव प्रातिपदिकं स्मरन्ति। यतो हेतोः करणवाचिनः प्रातिपदिकात्तृतीयां विभक्तिं विदधति; करणं च क्रियासम्बन्धि भवति; अतश्च क्रियासम्बन्धित्वार्थप्रतिपादकं प्रातिपदिकमित्युक्तं भवति। विभक्तयश्च परस्परान्वयप्रतिपादिकाः प्रयोगान्तरस्मृतस्याऽर्थस्य प्रयोगान्तरे यः प्रतिपन्नोऽर्थः स्मर्यते तस्य अन्वयितां श्रुत्यैवाऽभिदधति; तेनाऽन्वितमेव शब्देनाऽभिधीयत इति विभक्तय एवाऽत्र प्रमाणम्। अतोऽभ्युच्चयोपपत्तिरियम् अनन्वितस्याऽविवक्षायाम्। प्रत्युक्तमनुमानं कृतकत्वादिति। पदसङ्घातस्य कृतकत्वाद्वेदोऽपि कृतकः—इति यदनुमानम्, तत्प्रत्युक्तं वृद्धव्यवहारस्य निमित्ततोपपत्त्या। "अपि

---

१. शा. भा. २५. २५   २. शा. भा. २५. २७.

३. उपपत्तिरियमविवक्षायामिति. क. पु.   ४. ग्रहणादिति. क. पु.

५. एवैवमिति. क. पु.

इत्यनेन पूर्वोक्तसम्बन्धकरणाशक्तिं दर्शयति ॥ २५ ॥

लोके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

लोके पुनः प्रमाणान्तरप्रमितविषयतया युक्तैव, तत्पूर्वकत्वात् शब्दव्यवहारस्य । (१)"तस्मात् पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः, पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः" इति व्याख्यातम् । तस्मादुपपन्नं वृद्धव्यवहारनिमित्तमौत्पत्तिकत्वं सम्बन्धस्य, वेदवाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं च । विलम्बते--इत्यादयस्तु शब्द(२)प्रत्यभिज्ञयै‍

च" इत्यनेन ग्रन्थेन पूर्वोक्तां सम्बन्धकरणाशक्तिं दर्शयति—अतीन्द्रिये कार्ये कार्यान्वयिषु चाऽर्थेषु सम्बन्धकरणशक्तिर्नाऽस्तीति ॥ २५ ॥

लोके सन्नियमात्प्रयोगसन्निकर्षः स्यात् ॥ २६ ॥

ननु यद्यतीन्द्रियकार्याभिधायिनो लिङादयः, तदन्वितस्वार्थाभिधायीनि च पदानि, कथं तर्हि लोके तद्यतिरेकेण शब्दप्रयोग इत्याशङ्क्याह--लोके पुनः प्रमाणान्तरप्रमितविषयतया युक्तैव, तत्पूर्वकत्वाच्छब्दव्यवहारस्य, यदेव हि प्रमाणान्तरेण प्रमीयते, तदेव लोको विवक्षिति; तेनाऽतीन्द्रियकार्यं परित्यज्य क्रियाकार्यत्व एव शब्दं प्रयुङ्क्ते लक्षणया; अपूर्वकार्यता हि क्रियाकार्यत्वाव्यभिचारिणी; तेन तत्परतया लोके लिङादिकं प्रयुङ्क्ते; पदान्तराण्यपि कार्यान्विततयैव प्रयुज्यन्त इति न लौकिकप्रयोगविरोधः । "तस्मात्पदेभ्य एव पदार्थप्रत्ययः; पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रत्ययः" इति भाष्यम् ; तदनुपपन्नम्, "पदार्था एव वाक्यार्थः" इति दर्शितत्वादित्याशङ्कयाऽऽह—व्याख्यातमिति । व्यतिषङ्गाभिप्रायमिति पूर्वमेव व्याख्यातम् । उपसंहरति--तस्मादुपपन्नं वृद्धव्यवहारनिमित्तमौत्पत्तिकत्वं सम्बन्धस्य, वेदवाक्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं च उपपन्नं तस्य । विलम्बत इत्यादयस्तु शब्दप्रत्यभिज्ञामात्रतया प्रत्युक्ताः; अभिधाने हि स दोषः । 'विलम्बते' 'प्रलम्बते' इत्युपसर्गता वि—प्र—शब्दयोः; विप्र इत्यत्र नामता स्वरूपाभेदे नोपपद्यत इति यदुक्तं वैयाकरणैः, तत्प्रत्युक्तम् ; स्वरूपाभेदेऽप्यभिधानरूपता भिन्नैव ; तेन क्वचिदन्यार्थता न दोषः ।

---

१. शा. भा. २६. ५. २. प्रत्यभिज्ञयैव प्रत्युक्ता इति. क. पु.

व; अभिधाने हि स दोषः । समासादीनां तु तत्र तत्र परिहारोऽभिधीयते ॥ २६ ॥

इति सप्तमं वाक्याधिकरणम् ॥

अथाऽष्टमं वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥

वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥

"वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः" । (१)"पदवाक्याश्रयः" इति । विभागाभिधानादविभक्तकार्यत्वाच्च विवेकः । यदुक्तम् "अस्मरणात्" इति, तत् विरुद्धं समाख्यया । किं का-

समासादीनां तु तत्र तत्र परिहारोऽभिधीयते । यदिदमुक्तम्—समासे पदद्वय सम्बन्धो न भवति राजपुरुषस्य हस्तिनः इत्यादि, तस्याऽपि परिहारस्तत्र तत्राऽभिधीयते ; तेन सोऽपि न दोषः ॥ २६ ॥

इति सप्तमं वाक्याधिकरणम् ।

अथाष्टमं वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥

वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः ॥ २७ ॥

"वेदांश्चैके सन्निकर्षं पुरुषाख्याः" अत्र भाष्यम् '[1]पदवाक्याश्रय आक्षेपः परिहृतः' इति । तत्रेयमाशङ्का—ननु किमिदं पदं वाक्यमिति ? यावता न पदव्यतिरिक्तं वाक्यं नामाऽस्ति । अतः कथं पृथगुपन्यास इत्याशङ्क्याह—विभागाभिधानादविभक्तकार्यत्वाच्च विवेकः । विभागेन पदानामभिधायकत्वात् पदव्यवहारः; अविभक्तं च सर्वेषां पदानामेकं कार्यं विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिरिति तन्निबन्धनस्तेष्वेव पदेषु वाक्यव्यवहारः । तेन कार्यवशेन पदव्यवहारो वर्णानाम्, कार्यवशेन च वाक्यभावः पदानामिति युक्तो वाक्यपदयोर्विवेकः । यदुक्तम् 'अस्मरणात्कर्तुः अकृतको वेदः' इति, तद्विरुद्धं समाख्यया । काठकमित्यादिका या समाख्या, सा कृतकतां वेदस्य दर्शयति ।

अत्र पृच्छति—किं कार्यनिबन्धनैव सामख्या ? अयमाशयः—यदि

---

१. शा. भा. २६. १.

र्यनिबन्धनैवेयं समाख्या ? बाढम् ; असाधारणेन हि व्यपदेशो भवति, साधारणं च प्रवक्तृत्वम् । कथं तर्हि-(१)"कृते ग्रन्थे" (२)"तेन प्रोक्तम्" इति च सूत्रद्वयं भगवतः ? प्रोक्तवचनमयुक्तम्, "समर्थानाम्"इति विरोधात् । तस्मात् कार्यतैव वेदस्याऽवगम्यते ॥

अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

केयं कार्यता नित्यत्वाच्छब्दानामौत्पत्तिकत्वाच्च सम्बन्धस्य ? प्रमाणान्तरापेक्षिता । तथा च तदनुरूपं वेदवचो दृश्यते—"बबरः प्रावाहणिः" इत्येवमादि ॥ २८ ॥

कार्यनिबन्धनैव समाख्या स्यात्, तदा समाख्यया कृतकत्वं भवेत्; यावता प्रवचनादपि समाख्या घटत एवेति । उत्तरम्—बाढम् । अतिशयेन करणनिबन्धनैव समाख्या । कुतः ? असाधारणेन हि व्यपदेशो भवति । करणं ह्यसाधारणम्; न ह्येकेन कृतस्याऽपरेण करणं सम्भवति । साधारणं च प्रवक्तृत्वम् । बहवोऽपि प्रवक्तारो भवन्ति । यदि प्रवक्तृत्वेन व्यपदेशो न भवति, कथं तर्हि "कृते ग्रन्थे", 'तेन प्रोक्तम्" इति च सूत्रद्वयं भगवतः ? उत्तरम्—प्रोक्तवचनमयुक्तम् "समर्थानाम्" इति विरोधात् । "समर्थानां प्रथमाद्वा" इति सामर्थ्ये सति तद्धितो भवति । न च 'कठेन प्रोक्तम्' इत्यस्य विग्रहवाक्यस्य योऽर्थः, स काठकशब्दादवगम्यते; तेन सामर्थ्याभावात्तस्मिन्नर्थे तद्धितो नोत्पद्यत एव; तेनेदं वचनमयुक्तम्; तस्मात् समाख्यादर्शनात् कार्यतैव वेदस्याऽवगम्यत इति ॥ २७ ॥

अनित्यदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

अत्र चोदयति—केयं कार्यता नित्यत्वाच्छब्दानाम्, औत्पत्तिकत्वाच्च सम्बन्धस्य ? शब्दास्तावन्न क्रियन्ते, नित्यत्वात् । न च तेषामर्थसम्बन्धोऽपि क्रियते, नित्यत्वादेव; तस्मात् केयं कार्यता ? परिहरति—प्रमाणान्तरापेक्षिता । अस्याऽर्थः—'प्रमाणान्तरेण अयमर्थोऽनेन प्रतिपन्नः' इति येयं प्रमाणान्तरापेक्षिता, सा कृतकता । तथा च कृतकत्वानुरूपं वेदवचो दृश्यते—"बबरः प्रावाहणिः"इत्येवमादि । प्रवाहणस्याऽपत्यं कीर्त्यते वेदे तेन प्रावाहणिजन्मनः प्रागयं ग्रन्थो नाऽस्तीति ज्ञायते ॥ २८ ॥

---

१. पा. सू. ४. ३. ११६ २. पा. सू. ४. ३. १०१.

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

अत्रोच्यते—स्यादेतदेवम्, यद्यन्यथा असाधारणव्यपदेशो नोपपद्यते। प्रकर्षादपि ह्यसाधारणव्यपदेशो दृष्टो लोके; यथा बादरायणेन वेदप्रामाण्यं समाख्यायते। अत एव सूत्रद्वयप्रणयनं भगवतः पाणिनेः। (१)"समर्थानम्"-इति चाऽविरोधः॥२९॥३०॥

परं तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणस्सम्बन्धात् ॥ ३२ ॥

यदुक्तम् "बबरः प्रावाहणिः" इति, स्थिते प्रामाण्ये गुणवादं वक्ष्यति। वक्ष्यमाणमेव च भाष्यकारेणाऽत्र (२)व्याख्यातम्। किमर्थम्, 'व

उक्तं तु शब्दपूर्वत्वम् ॥ २९ ॥

आख्या प्रवचनात् ॥ ३० ॥

अत्रोच्यते—स्यादेतदेवम्, यद्यन्यथा **करणमन्तरेण** असाधारणव्यपदेशो नोपपद्यते; प्रकर्षादपि ह्यसाधारणव्यपदेशो लोके दृष्टः। **वचन एव यः प्रकर्षः सोऽसाधारण इति तन्निबन्धनोऽपि व्यपदेशो घटत एव।** यथा बादरायणेन **वेदस्य प्रामाण्यं** समाख्यायते। **यत एव प्रकर्षादपि व्यपदेशो घटते,** अत एव सूत्रद्वयप्रणयनं भगवतः पणिनेः **"कृते ग्रन्थे," "तेन प्रोक्तम्" इति च।** "समर्थानाम्" इत्यस्य चाऽविरोधः, **वचनप्रकर्षेऽपि सामर्थ्यसम्भवात्** ॥ २९ ॥ ३० ॥

परन्तु श्रुतिसामान्यमात्रम् ॥ ३१ ॥

कृते वा विनियोगः स्यात्कर्मणस्सम्बन्धात् ॥ ३२ ॥

यदुक्तम् **"बबरः** प्रावाहणिः" इति **तत्रोच्यते**—स्थिते प्रामाण्ये गुणवादं वक्ष्यति। **तेन न्यायेन वर्णनीयमेतदित्यर्थः। नन्वेतत् वक्ष्यमाणं किमर्थमुक्तं तत्राह**—वक्ष्यमाणमेव च भाष्यकारेणाऽत्र व्याख्यातम्। **चोदयति**—किमर्थम्, 'व-

---

१. पा. सू. ४. १. ८२. २. व्याख्यानं कृतमिति. क. पु.

क्ष्यामः’इति नोक्तं च ? असम्बद्धत्वोपन्यासार्थम्–न शक्यते ज्योति-ष्टोमादिषु विध्युद्देशेषु कल्पयितुं तत्; एकवाक्यत्वाच्च “वनस्पतयः” इत्येवमादीनाम्। (१)“अपि च अविगीतः सुहृदुपदेशः”-इति सार्वजनीनमविपर्ययं दर्शयति। तस्माच्चोदनैव प्रमाणं धर्मस्येति स्थितः प्रतिज्ञार्थः॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इत्यष्टमं वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥

॥ इति बृहत्यां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

क्ष्यमः’ इति नोक्तं च ? **परिहरति**—असम्बद्धतोपन्यासार्थम्। **अथ कथमयमु-न्मत्तोक्तिसदृशो न भवतीतीमामसम्बद्धतामुपन्यसितुं गुणवादेनाऽत्र व्याख्यातम्। तामासम्बद्धतां परिहरति**—न शक्यते ज्योतिष्टोमादिषु वि-ध्युद्देशेषु कल्पयितुं तत्; एकवाक्यतया च ‘वनस्पतयः सत्रमासत” इत्येवमादीनाम् **असम्बद्धता नाऽस्तीति**। “अपि च अविगीतः सुहृदुपदेशः” इति **भाष्यं व्याचष्टे**—सार्वजनीनमविपर्ययं दर्शयति। **न वेदार्थे कस्यचिद्विपर्ययोऽस्तीत्यर्थः**। तस्माच्चोदनैव प्रमाणं धर्मस्येति सिद्धः प्रतिज्ञातार्थः॥ **३१ ॥ ३२ ॥**

इत्यष्टमं वेदापौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥

इति श्रीशालिकनाथमिश्रकृतायामृजुविमलायां पञ्चिकायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

---

१. शा. भा. २७. २७.

चौखम्बा-संस्कृत-ग्रन्थमाला कार्यालये यन्त्रस्थ ग्रन्थाः—

१. **प्रणवकल्पः** । यतिप्रवरगङ्गाधरेन्द्रसरस्वतीविरचितेन प्रणवकल्पप्रकाशाख्यप्रणवभाष्येन समलङ्कृतः ।

२. **संस्कारगणपतिः** ।(पारस्करगृह्यसूत्रविस्तृतविवरणरूपः) विद्वद्वररामकृष्णकृतः

३. **वादवारिधिः** । प्रत्यक्षानुमानशब्दपरिशिष्टाख्यकल्लोलचतुष्टयात्मकः । (अत्र प्रायशोऽष्टोत्तरशतसंख्याका वादवीचयो मुद्रिताः स्युरयं सर्वैर्नैयायिकैर्वैयाकरणैश्च संग्राह्यो दुर्लभो निबन्धो भविष्यति)

४. **श्रीसात्वततन्त्रम्** । श्रीशिवनारदसंवादे नवमपटलान्तो अपूर्वो ग्रन्थः ।

५. **श्राद्धकल्पलता** । धर्माधिकारि श्रीनन्दपण्डितकृता ।

६. **वीरमित्रोदयः** । श्राद्धप्रकाशः । श्रीमित्रमिश्रविरचितः ।

७. **कात्यायनश्रौतसूत्रम्** । देवयाज्ञिकपद्धतिसहितम् ।

८. **प्राकृतव्याकरणवृत्तिः** । ससूत्रा । श्रीत्रिविक्रमदेवविनिर्मिता ।

९ **अग्निष्टोमपद्धतिः** ।

१० **श्राद्धचन्द्रिका** । श्रीदिवाकरात्मज वैद्यनाथ विरचिता ।

११ **प्रपञ्चसारसङ्ग्रहः** । श्रीगीर्वाणेन्द्रसरस्वतीविरचितः ।

१२. **साङ्गं पातञ्जलदर्शनम्**—अर्थाद् विश्वेश्वरानन्दप्रशिष्याद्वयानन्दशिष्यराघवानन्दसरस्वतीकृतचोदिष्टटिप्पनपातञ्जलरहस्ययुक्तद्वादशदर्शनकाननपञ्चानन-वाचस्पतिमिश्ररचिततत्त्ववैशारदीव्याख्याभूषितेन विज्ञानभिक्षुविहितवार्तिकसंवलितेन सांख्ययोगाचार्यश्रीहरिहरानन्दारण्यकृतभास्वतीवृत्तिसहितेन भगवच्छ्रीकृष्णद्वैपायनोद्भावितभाष्येणालंकृतं श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्रिभिः स्थलविशेषेषु सर्वत्र स्वटिप्पन्या संयोज्य; संशोध्य; बृहद्भूमिकया साकं संपादितं भगवता श्रीपतञ्जलिना विरचितं योगदर्शनम् ।

१३ **परिभाषेन्दुशेखरः** । हैमवती संवलितः ।

१४. **व्यक्तिविवेकः**—स्वनामख्यातो ध्वन्यालोकं निराकरिष्णुर्व्यञ्जनापर्यवस्थाने प्रथमो निबन्धः, महामहिमकाश्मीरिकमहिमभट्टप्रतिभोपज्ञसहृदयधुर्य्येण राजानकरुय्यकेण कृतेन खण्डितोपलब्धेन संक्षिप्तेन व्याख्यानेनोपोद्बलितः, श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्य्यतर्करत्नन्यायरत्नगोस्वामिश्रीदामोदरशास्त्रिविरचितया नूतनया व्यक्तिविवेकसमीक्षाऽऽख्यया टीकयोद्द्योतितः श्लाघनीयो ग्रन्थतल्लजः ।

१५. **प्रौढमनोरमा** । म० म० श्री भट्टोजिदीक्षितविरचिता, तत्पौत्र म० म० श्री हरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यासमेता । श्रीयुक्त पं० जगन्नाथशास्त्रिविरचितया ज्योत्स्नाव्याख्यया सहिता तथा श्रीयुत भाण्डारीत्युपाह्व माधवशास्त्रिविरचितया प्रभानामकटिप्पण्या समलङ्कृता तथा जोशी इत्युपाह्व पं० श्री सदाशिवशास्त्रिणा विरचितया विभानामक—टिप्पण्या सहिता संपादिता [गुटका संस्करण] अव्ययीभावान्तः ।

१६. प्रौढमनोरमा। म० म० श्री भट्टोजिदीक्षितविरचिता, तत्पौत्र म० म० श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यया समेता। म० म० भैरव-मिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया भैरव्या, पायगुण्डे वैद्यनाथविरचित शब्द-रत्नटीकाभावप्रकाशेन च सहिता। व्याकरणाचार्य नेने इत्युपाख्य पं० गोपाल-शास्त्रिणा विरचितया सरलानाम्न्या बृहट्टिप्पण्या संशोध्य सम्पादिता।

१७. शब्दशक्तिप्रकाशिका। श्रीमज्जगदीशतर्कालङ्कारविनिर्मिता। श्रीकृष्णकान्त-विद्यावागीशकृतया कृष्णकान्तीटीकया श्रीमद्रामभद्रसिद्धान्तवागीशविरचितया रामभद्रीटीकया च समलङ्कृता। न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रि-कृतया छात्रोपयुक्तया विषमस्थलटिप्पण्या मूलकारिकार्थेन च सहिता।

१८. न्यायमंजरी। जयन्तभट्टकृता। न्याय-व्याकरणाचार्येण पं० सूर्यनारायण-शास्त्रिणा कृतया टिप्पण्या समेता।

१९ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। चतुःसूत्र्यन्तपूर्णानन्दीयव्याख्यासहितया श्री गोविन्दानन्दप्रणीतया रत्नप्रभया, न्यायाचार्य काव्यतीर्थ पं० ढुण्ढिराजशास्त्रि-कृतटिप्पणीसहितया श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितया भामत्या च सहितम्। तत्रायं द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादान्तः प्रथमो भागः परीक्षार्थिनामत्यन्तमु-पयुक्त इति ग्रन्थदर्शनेनैव व्यक्तीभविष्यत्यतोयमवश्यं संग्राह्यः।

२०. भावप्रकाशः। श्रीमद्भावमिश्रप्रणीतः। विद्योतिन्या भाषाटीकया सहितः [वैद्यक

२१. भावप्रकाशः ,, मूलमात्र गुटका संस्करण।

२२. ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्। सायणाचार्यविरचितभाष्यसहितम्।

२३. सांख्यतत्त्वकौमुदी। न्यायाचार्य पं०श्रीहरिरामशुक्लविरचितसंस्कृतटीका सहिता

२४. बौधायनधर्मसूत्रम्। श्रीगोविन्दस्वामिप्रणीतविवरणसमेतम्।

२५. शारदातिलकम्। श्रीमद्राघवभट्टकृतपदार्थादर्शटीकासहितम्।

२६. सिद्धान्तकौमुदी। व्याकरणाचार्य नेने इत्युपाख्य पं० गोपालशास्त्रिणा विरचितया सरलाटिप्पण्या सहिता।

२७. माधवीयधातुवृत्तिः। श्रीमत्सायणाचार्यविरचिता।

२८. मनुस्मृतिः। कुल्लूकभट्टकृतमन्वर्थमुक्तावलीसहिता। सटिप्पणा।

२९. मन्त्रार्थदीपिका। श्री शत्रुघ्नविरचिता।

३०. चतुर्वेदभाष्यभूमिका। सायणाचार्यविरचिता।

३१. गोभिलगृह्यसूत्रम्। सटीकम्।

३२. पक्षता। न्यायाचार्य पं० श्रीशिवदत्तगौडेन विरचितयाटीकया सहिता।

३३. अमरकोशः। मणिप्रभाख्य भाषाटीकासहितः।

३४. कौमुदीकल्पलतिका। व्याकरणाचार्य पं० वेणीमाधवशर्मविरचिता।

३५. परमलघुमञ्जूषा। म० म० पण्डितनित्यानन्दकृतटिप्पणी सहिता। पं० सदाशिवशर्मविरचित पदार्थदीपिकाटीकासहिता च।

७१ ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्। चतुःसूत्र्यन्त पूर्णानन्दीय व्याख्या सहितया श्रीगोविन्दानन्द प्रणीतया रत्नप्रभया समन्वितम्। सम्पूर्णम्। [वेदान्तविभागे ९] रु० ५—०

७२ सिद्धान्तशिरोमणिः। श्रीभास्कराचार्य विरचितः। वासनाभाष्य सहितः ज्योतिषाचार्य म०म० श्री ६ मद्बापूदेवशास्त्रिकृतटिप्पणी सहितः। "गणिताध्यायः"। रु० २—० "गोलाध्यायः"। रु० २—० [ज्यो० वि० ४] सम्पूर्ण रु० ४—०

७३ काकचण्डीश्वरकल्पतन्त्रम्। पण्डित रामकृष्ण शर्म्मणा सम्पादितम्। पण्डित बटुकनाथ शर्म्मा एम. ए. साहित्योपाध्याय इत्येतेन लिखितया प्रस्तावनया सनाथीकृतम्। [आयुर्वेद शास्त्रविभागे १] रु० ०—८

७४ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम् मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यव्याख्यया तथा पं० श्रीगङ्गाधरशर्मणा कृतया सुधाऽऽख्यव्याख्यया समलङ्कृतम्। [सर्गत्रयमात्रम्]। [काव्य वि० १०] रु० ०—१२

७५ चन्द्रालोकः। पीयूषवर्षश्रीजयदेवकवि प्रणीतः। श्रीमत्पद्मनाभमिश्रापराभिधान प्रद्योतनभट्टाचार्य विरचितया चन्द्रालोकप्रकाशापराख्य 'शरदागम' टीकया सङ्कलितः। साहित्याचार्येण खिस्ते इत्युपाख्यनारायणशास्त्रिणा भूमिकादिभिः सम्भूष्य सम्पादितः। [अलङ्कार वि० ३] रु० ०—१०

७६ किरातार्जुनीयम्। श्रीमत्कविकुलचूडामणिभारविविरचितम्। मल्लिनाथसूरिकृतया घण्टापथसमाख्यया तथा पं० श्रीकनकलालशर्मणा कृतया भावार्थदीपिनीव्याख्यया समलङ्कृतम्। [सर्गत्रयमात्रम्] [काव्य वि० ११] रु० ०—६

७७ शक्तिवादः, श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः, पण्डितप्रवरश्रीहरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्यविरचितविवृतिसहितः। [न्यायविभागे १०] रु० ३—०

७८ माथुरीपञ्चलक्षणी। पं श्रीउमानाथज्यौतिषकृतव्याख्या सहिता तथा माथुरीसिंहव्याघ्रलक्षणम्। पं० श्रीहरिरामशुक्ल विरचितया व्याख्यया सहितं तथा पं० श्रीहरिहरशास्त्रि सङ्कलित माथुरीपञ्चलक्षणी क्रोडपत्रेण च। [न्याय वि० ११] रु० ०—६

७९ रसाध्यायः। टीकया संवलितः। [आयुर्वेदशास्त्र वि० २] रु० ०—१०

८० (१) पाणिनिव्याकरणे वादरत्नम्। न्यायव्याकरणाचार्य मीमांसक शिरोमणि पं० सूर्यनारायणशुक्लेन विरचितम्। (तत्र च न्यास परिष्कारपरिशिष्ट भेदेन प्रकरण त्रयम् यत्र पञ्चन्यून सार्धशतसूत्रेषु १४५ महताटोपेन न्यासाविचारताः तत्र प्रथमं प्रकरणं मुद्रितं प्रथमो भागः। [व्या० वि १०] रु० १—८

८० (२) पाणिनीव्याकरणे वादरत्नम्। द्वितीयोभागः [न्या० वि०] रु० १—४

८१ गणितकौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितगणितसंग्रहपुस्तकम्। [गणितविभागे १] रु० ०—६

८२ छन्दः कौमुदी। [हिन्दीभाषाटीकासहिता] प्रथमापरीक्षापाठ्यनिर्द्धारितछन्दसंग्रहपुस्तकम्। [छन्दोविभागे ३] रु० ०—६

८३ योगदर्शनम्। महर्षिप्रवरपतञ्जलिप्रणीतम्। तत्र (१) भोजवृत्तिः, [२] भावागणेशवृत्तिः, [३] नागोजीभट्टवृत्तिः, [४] मणिप्रभा, [५] योगचन्द्रिका, [६] योगसुधाकराख्य टीका षट्कसमेतम्। सटिप्पण। [योग० विभागे १] रु० २—०

८४ रघुवंशमहाकाव्यम्। श्रीकालिदासविरचितम्। म० म० मल्लिनाथकृत सञ्जीविनीटीका तथा परीक्षोपयोगि सुधाऽऽख्यव्याख्या सहितः। १से ४ सर्गः मूल्यम् रु० १-४-० तथा १ से ५ सर्गः रु० १—८ तथा ६ से१० सर्गः। रु० १—८

८५ योगदर्शनम्। पं० श्रीबलदेवमिश्रकृत योगसूत्रप्रदीपिकाख्यव्याख्यया सहितम्। सटिप्पण। [योग वि० २] १—०

८६ काव्यमीमांसा। राजशेखरविरचिता। साहित्याचार्य पं० श्रीनारायणशास्त्रि खिस्ते कृत काव्यमीमांसा—चन्द्रिका टीका सहित [१ से ५ अध्याय] प्रथमोभागः। [काव्यविभागे १३] रु० ०—८

८७ नागानन्दनाटकम् । श्रीहर्षदेवप्रणीतम् । काशीविश्वविद्यालयाध्यापकेन एम० ए० साहित्याचार्य पण्डित श्री बलदेव उपाध्यायेन स्वप्रणीतया भावार्थदीपिकाख्यया व्याख्यया समलङ्कृत्य बृहत् भूमिका हिन्दीभाषानुवादादिभिः सनाथीकृत्य सम्पादितम् । [नाटक विभागे १] रु० १—४

८८ मेघदुतकाव्यम् । महाकवि श्रीकालीदास विरचितम् । मल्लिनाथकृत सञ्जीविन्या, चारित्रवर्द्धनाचार्य विरचित चारित्रवर्द्धिन्या तथा साहित्याचार्य पं० श्री नारायण-शास्त्री खिस्तेकृत भावप्रबोधिनीव्याख्या टिप्पण्या च सहितम् । [काव्य० १४] रु००—८

८९ जागदीशीव्यधिकरणम् । न्यायाचार्यश्रीशिवदत्तमिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्यायविभागे १२) रु० २—०

९० काव्यकल्पलतावृत्तिः । श्रीअमरचन्द्रयतिनिर्मिता अरिसिंहकृतसूत्रसहिता । (अलङ्कारविभागे ४) रु० १—४

९१ वैयाकरणसिद्धान्तचन्द्रिका । श्रीरामाश्रमप्रणीता । श्रीसदानन्दकृत-सुबोधिन्या, श्रीलोकेशकरकृत-तत्त्वदीपिकया व्याख्यया च सहिता । पं० श्रीनवकिशोर-शास्त्रिणानिर्मितया चक्रधराख्य महत्या टिप्पण्या अव्ययार्थमालया लिङ्गानुशासनप्रक्रियया उणादिकोषेण च सहिता । (व्या० वि० ११) पूर्वार्द्धम् । रु० २—८
उत्तरार्द्धं । रु० २—८

९२ त्रिपुरारहस्यम् (महात्म्यखण्डम्) साङ्ख्ययोगशास्त्राचार्य श्रीमुकुन्दलाल शास्त्रिणा संशोधितम् । साहित्याचार्य खिस्ते-इत्युपाख्य पं० श्रीनारायणशास्त्रिणा निबद्धाभ्यां भूमिकाऽध्यायानुक्रमणिकाभ्यां च सहितम् । (पुराणेतिहास वि०१) रु० ५—०

९३ आपस्तम्बधर्मसूत्रम् । श्रीमद्धरदत्तमिश्र विरचितया उज्ज्वलाख्यया वृत्त्या संवलितम् । (कर्मकाण्डविभागे ७) रु० ४—०

९४ अवच्छेदकत्वनिरुक्तिः । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृताः । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्त-मिश्रविरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितः । (न्याय वि० १३) रु० १—४

९५ संस्कारदीपकः । गणेशपूजादिग्रहयागान्त-पूर्वाङ्ग-निरूपणात्मकः प्रथमो भागः । म० म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त पर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ८) रु० २—०

९६ वर्षकृत्यदीपकः । कालनिर्णयव्रतोद्यापनसहितः । म० म० पं० नित्यानन्दपन्त पर्वतीय विरचितः । (कर्मकाण्ड वि० ९) रु० ३—८

९७ श्रौतसूत्रम् । श्रीमन्महर्षि-लाट्यायनप्रणीतमग्निष्टोमान्तम् । (कर्म० वि० १०) रु० २—०

९८ नलचम्पूः अथवा दमयन्ताकथा । महाकविश्रीत्रिविक्रमभट्टविरचिता । विषमपद प्रकाशाख्यव्याख्यया सहिता । भावबोधिनी टिप्पणी सहिता । (का० वि०१५) रु० १—४

९९ श्रीब्रह्मसूत्रम् । श्रीभगवन्निम्बार्क महामुनीन्द्रविरचित वेदान्तपारिजात सौरभाख्यसूत्रवाक्यार्थेन श्रीश्रीनिवासाचार्यचरणप्रणीत श्रीवेदान्तकौस्तुभभाष्येन च सनाथीकृतम् । (श्रीनिम्बार्कभाष्यम्) (वेदान्त वि० १०) रु० ३—०

१०० वाग्वल्लभः । सर्वथाऽपि नवीनोऽपूर्वः प्रौढः परमोपयोगितया नियतमुपादेयतमश्छन्दोनिबन्धः, श्रीमता दैवज्ञाग्रेसरेणागममार्मिकेण कविपुङ्गवेन दुःखभञ्जनविदुषा विरचितः, तत्सुतेन बहुशास्त्रपारगेण कविचक्रवर्त्तिना महामहोपाध्यायेन देवीप्रसाद पण्डितप्रवरेण कृतया वरवर्णिन्या टीकयोपस्कृतः । (छन्दः शास्त्र वि० ४) रु०

१०१ सिद्धान्तलक्षणम् । श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृतम् । न्यायाचार्य श्रीशिवदत्तमिश्र-विरचित गंगाख्यव्याख्या टिप्पणी सहितम् । (न्याय विभागे) रु० १—८

प्राप्तिस्थानम्--चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय, बनारस सिटी